

דברי חבוא

חוברת 'קתדרה' מקיפה הפעם תחום נרחב של מחקרים הנפרש מימי הממלכה הנבטית ועד תקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

המימצא הארכיאולוגי בזיקתו למקורות ההיסטוריים הוא הציר המרכזי במאמרים העוסקים בעת-העתיקה. דיונם של עמוס קלונר, אהרון אופנהיימר, מרדכי גיחון ויגאל ידן מברר את טיבן וזמנן של 'מערכות המסתור', חללים תת-קרקעיים חצובים בסלע ומקושרים זה לזה שאותרו ונחקרו בשנים האחרונות. נראה כי אלו היו בשימוש גם בשנה האחרונה למרד ברכוכבא ומימצאיהן עשויים לפרש את החומר הספרותי המצוי בידינו על-אודות המרד ולערכו בסדר הנכון.

המימצא הארכיאולוגי, הכתובות והמקורות הספרותיים משמשים את יוסף פטריך לשחזור תופעה תרבותית ודתית מרתקת: הסגידה לאלילי-מצבה אצל נבטים, יושבי צפון-ערב, עבר-הירדן והנגב. מעיון יסודי במסורת הנן-פיגוראטיבית של תיאור האלים עולה המסקנה שבקרב הנבטים יוצאי ערב שררה תיאולוגיה שאסרה להציג את האלים בצורה אנתרופומורפית.

זאב רובין מביא תרגום חדש ורצוף של מקור בלעדי לפרשה בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הרביעית לספירה – כשלונו של ניסיון להקנות צביון נוצרי לגליל. מוסר המידע הוא יוסף המומר, גיבור סיפורו של אפיפאניוס, בישוף סאלאמיס שבקפריסין במחצית השנייה של המאה הרביעית.

אף-על-פי שהשלטונות העות'מאניים גזרו בשנת 1882 איסור כניסה על יהודים לארץ-ישראל, הגיעו ארצה במשך שנות 'העליה הראשונה' כשישים אלף עולים, נוסדו כמה עשרות יישובים ומפת היישוב נתפשטה ממטולה בצפון ועד באר טוביה בדרום. מרדכי אליאב סוקר במאמרו את השפעתה המרובה של הפעילות הדיפלומטית מטעם נציגי ארצות אירופה וארצות-הברית על המשך העלייה והפעילות ההתיישבותית, על-אף נסיונות המימשל העות'מאני לעכב ולהערים קשיים.

נקדימון רוגל מברר את פרטי אחרית המגעים בין התנועה הציונית לפייצל בדבר הסכם יהודי-ערבי על הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל. ממחקרו יוצא כי, בניגוד למקובל עד עתה, נמשכו אלו עד יולי 1920 ולא נסתיימו בקיץ 1919.

השתלשלות פרשת השגת הזיכיון להפקת חשמל בארץ-ישראל בשנות העשרים נפרשת במאמרו של מיכאל ארן. ויצמן וחבריו בהסתדרות הציונית הניחו את המסד הפוליטי, ופנחס רוטנברג תרם את התנופה ויכולת הביצוע שעליהם הושתת המפעל הכלכלי החשוב ביותר בארץ בעשור האחרון של המנדט הבריטי.

פרדי רוקם מביא השלמה למחקרו על הצגת 'הדיבוק' בארץ-ישראל בשנות ה-20 (קתדרה 20). הסופר יהודה יערי, איש העלייה השלישית שהלך לעולמו לפני שבועות אחדים, עמד בשנת 1922 מאחורי העלאת הצגת 'הדיבוק' במחנה העבודה של סוללי כביש חיפה-ג'דה. בהעלאת ההצגה נצטרפו חלוציות ההווה עם השורשים הגלותיים של העבר ליסוד שהיה מרכזי בעיצוב התרבות הארץ-ישראלית.

ועדת מערכת

ד"ר שמואל אחיטוב, פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר אברהם גרוסמן, פרופ' אמנון כהן,
פרופ' ישראל לי לויין – האוניברסיטה העברית
פרופ' אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה • פרופ' אריה כשר, ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן • ד"ר יואב גלבר
ד"ר יעקב שביט • ד"ר יורם צפריר • ד"ר ישראל ברטל

מרכז המערכת: ד"ר שלום אילתי
התקין: יורם ורטה
מזכירת המערכת: שלומית משולם

מערכות המסתור בשפלת-יהודה – מימי בר-כוכבא?

עמוס קלונר

אהרון אופנהיימר

מרדכי גיחון

יגאל ידין

הדיון נערך בירושלים, על-ידי המרכז לחקר תולדות ארץ-ישראל
ויישובה של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים, בכ"ג
שבט תשמ"ב (16.2.1982).

מערכות המסתור בשפלת-יהודה

עמוס קלונר

למן שנת תשל"ח אותרה ונחקרה בשפלת-יהודה תופעה של מערכות-מסתור חצובות באבן הגיר המקומית הרכה. המערכות הללו נתגלו בשפלה, בשטח שכיך נחל-איילון בצפון ונחל-שקמה בדרום, מישור החוף במערב ומורדות הרי-חברון במזרח. * מערכות כאלה אותרו עד עתה בשבעים אתרים בקירוב ומספרן הכולל עולה על מאה וחמישים, משום שכרוב האתרים ישנן יותר ממערכת-מסתור אחת. רוב מערכות המסתור מצויות בשטחם של יישובים עתיקים, שהם אתרי המגורים של האוכלוסייה; מערכות בודדות הותקנו שלא מתחת לאזור הכנוי של כפרים ועיירות.

המונח 'מערכת-מסתור' מתכוון לשורה של חללים חצובים בסלע הקירטוני, מתחת לשכבת הנארי העליונה, המקושרים זה לזה במעברים נמוכים וצרים. המעברים הללו, הקרויים להלן 'מחילות', הם המרכיב המאפיין והמזהה את מערכות המסתור. המחילות נמוכות וצרות ומחייבות הליכה על ארבע, ואפילו זחילה; במקרים חריגים ניתן ללכת בהן בצורה כפופה. פתחיהן תמיד קטנים ונמוכים ומחייבים ירידה על הברכיים. סגירת החדרים, האולמות, המחילות ואף רוב המחסנים נעשית מבפנים כלפי חוץ.

שפלת-יהודה היא אזור עשיר בחציכות תת-קרקעיות, ולא כל שורת-חללים חצובים יש להחשיבה כמערכת-מסתור; באתרים שונים מצויות חציכות בסלע מתקופות שונות ואין הן נכללות במניין מערכות המסתור. סביב מְרִישָה ההלניסטית מצויות עשרות מערכות תת-קרקעיות מהמאות השלישית והשנייה לפני-הספירה ובהן רצף של חדרים, אולמות, מיתקני-מים, קולומבריה, מיתקני-

* מערכות המסתור בשפלת-יהודה הוגדרו לראשונה בשנת תשל"ח (1978) על-ידי דוד אלון, מפקח אגף העתיקות והמוזיאונים וחבר קיבוץ משמר-הנגב. תוך כדי פעילות למניעת חפירות בלתי-חוקיות לשם מציאת עתיקות, הוסבה תשומת-ליבו על-ידי תושבי כפרים שבמערב הרי-חברון, בגבול שפלת-יהודה, לקיומן של מערכות תת-קרקעיות באזור שמדרום לנחל-אדוריים. לדוד אלון הצטרף אבי נבון, חבר קיבוץ להב ומאנשי המרכז לידעת הארץ על-שם ג'ו אלון; יגאל טפר מקיבוץ יגור נקרא על-ידם למדוד ולשרטט מערכות-מסתור ולאחר-מכן המשיך בסקר מפורט באתרים מצפון לנחל-אדוריים ובהרי-חברון. עבודתו של דוד אלון נועדה לאתר מערכות ולחקור את התופעה; עמו פעל עמו צוות מאנשי קיבוצו, ובראשו יובל שחר ואורי לוי. גיורא סולר דודו חולי נטלו חלק במדידה ובחקירה. המערכות בחורבת מדרס נסקרו על-ידי המחבר וצוות המרכז לחקר מערכות (מלח"ם) מבית-ספר-שדה עפרה, בראשות עמוס פרומקין ואביתר כהן; מערכת חזן נמדדה על-ידי שלמה גודוביץ ויוחנן מינצקר; יהודה דגן עורך סקר ארכיאולוגי כללי בשפלת-יהודה ובמהלך עבודתו ציין קיומן של מערכות מסתור באתרים שונים. נוסף להם נטלו חלק בשלבי-סקר שונים הראל בן-ארי, סאלם ועיד אל-טורי, צבי כצנלסון, גרעון מן, יאיר צורן, אביטל חבורי, וכן מתנדבים חברי קיבוצים שונים, אנשי בתי-ספר-שדה של החברה להגנת הטבע, צוות המרכז לידעת הארץ על-שם ג'ו אלון בקיבוץ להב ואחרים.

סקר מערכות המסתור רוכז על-ידי אגף העתיקות והמוזיאונים, וממנו עיקר מימון המפעל, באמצעות האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל. עמוס קלונר ויגאל טפר מרכזים עתה את תוצאות סקר מערכות המסתור והכנתן לדפוס. הצילומים המובאים בדיון להלן צולמו על-ידי אבי נבון, שחר סגל ועמוס קלונר.

תעשייה וכו'. מערכות תת-קרקעיות אלו אינן מערכות-מסתור, כי פתחיהן גבוהים כדי הליכה בקומה זקופה, המעברים נוחים וגבוהים וחסרים בהן מיתקני-נעילה, הסוואה, מסתור וכו'.¹ טורי-מדרגות מצויים הרבה בכניסות של מערכות, ששימושן לצרכים כלכליים, דתיים, מאגרי-מים וכו'. טורי-מדרגות כאלה אינם מצויים במערכות המסתור.

תיאור מערכת המסתור

היסודות והחלקים המאפיינים את המערכות כמקומות-מסתור, בנוסף לעצם חציבתן מתחת לפני-הקרקע, ניכרים ברוב המערכות:

כניסות

הכניסות אל המערכות נעשו בצורה מוסתרת. ניתן היה לחסמן מבפנים ולהגן עליהן.² פתחים של מערכות מסתור נמצאו במקומות שונים: במערות שצורתן לא-רגולארית ותפקידן לשמש מסווה, במחסנים, בבתי-בד, בקולומבריה, במאגרי-מים, במערות-קבורה, מתחת לרצפות של מבנים פרטיים וציבוריים. בדרך-כלל פתחים אלה קטנים, רוחבם כ-0.50-0.60 מטר וגובהם 0.60-0.70 מטר. לא בכל המערכות אותרו הכניסות המקוריות, אם כי ניתן לשער את מקומן. הפתחים הוסוו ובהרבה מקרים הם נמצאים בפנייה מוצנעת במכוון בתוך הרצפה או בקירות של בור גדול, מוסתרות מעל מדרגה או קפל מלאכותי. בחלק מהמערכות הכניסות הן דרך פירים אנכיים, וקרוכ לוודאי שכדי להיכנס אליהן השתמשו בחבלים או בסולמות-חבלים. הפירים הללו היו בחלקם בנויים והיו מכוסים בעפר כלפי חוץ; במקרים אלה הכניסה למערכת נעשית כיום דרך פתח שנפרץ בתקופה מאוחרת. את הפירים האלה יכלו לחסום באבני-סגירה בפתח העליון ובפתח התחתון. נתגלו כניסות נוספות במערכות, שהן חסומות, ונראה כי שימשו אך ורק בעת חציבת המערכות ולאחר-מכן, עם סיום העבודה, נסתמו ונחסמו.

מחילות

סימן ההיכר המובהק של מערכות המסתור בשפלת-יהודה הוא המחילה המקשרת בין חלקי המערכת. קיומה של המחילה הוא, כאמור, היסוד המגדיר את המערכת התת-קרקעית כמסתור או מיקלט.

המחילה חצובה תמיד כמעבר נמוך וצר המחייב התקדמות על ארבע או כהליכה כפופה כדי זווית ישרה. בכמה מקרים אף מתחייבת זחילה, כי הגובה בין קרקעית הסלע והתקרה הוא 0.40 מטר,

1 ראה: F.J. Bliss & R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestine during the Years 1891-1900*, London: 1902, pp. 204-270; ע' קלונר, 'העיר התחתית של מרישה', הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל, תקצירי הרצאות, ירושלים 1981, עמ' 7.

2 המערכות, על כל מרכיביהן, נחסמו מבפנים כלפי חוץ; זאת בניגוד למערות-קבורה לסוגיהן, שסגירתן תמיד מבחוץ כלפי החלל שבתוך הסלע.

פתח-חדר
שנועד לגולל מרובע
בחורבת נקיק
(צילום א' נכון)

ובמקרה אחד גובה המחילה הוא 0.25 מטר והזחילה קשה מאוד (אין לדעת אם המחילה כאן נשמרה כה נמוכה מתוך רצון לחסוך זמן וחציבה או בעיקר מתוך כוונה להקשות על המעבר).³ במקרים מעטים יש מחילות גבוהות — כ־0.70-0.80 מטר. לא רק המחילות צרות ונמוכות, אלא גם פתחיהן: גובה שכיח של הפתחים הוא 0.60 מטר ורוחב שכיח — 0.50 מטר.

3 ראה: א' כהן, 'מערכת מס' 20 בחר' מדרס', נקרות צורים, 5 (טבת תשמ"ב), עמ' 38 וצילום שער אחורי.

המחילות שימשו למטרות שונות במקומות שונים במערכת: בין חדרים שנחצבו מראש כחלק ממערכת המסתר, בין חללים קדומים יותר שנחצבו בנפרד, אשר המחילה מחברת ביניהם וכוללת אותם לפיכך כחלק ממערכת המסתר, ובין פתח הכניסה הראשי וחדרי המערכת. מצויות גם מחילות לצורכי איורור, גישות לחדרי-אחסנה או מאגרי-מים, ומחילות-מיפלט. המחילות מגוונות על יושבי המערכת באופן כפול:

א. הן ניתנות לחסימה וסתימה מוחלטת, לניתוק מהחוץ או להפרדת חלקים בתוך המערכת. הוכחה לכך אנו מוצאים בהצרת המחילה וקביעת אבני-סגירה בפתחים אלה. רבות מאבני הסגירה נמצאות עדיין במחילות. מקומן ניכר גם במקומות אחדים על-פי סימני הבריחים והקורות שקבעו החסימות. אבני הסגירה הן מלבניות בתבניתן, דומות לגוללי מערות-קבורה ואבני-סגירה של כוכים. בכמה מקרים נמצאו גם תומכים מאבן, שהושענו על אבני הסגירה עצמן. במקומות אחדים סגרו קטעי-מחילה בשפך-אבנים קטנות ועפר והוציאו מכלל אפשרות-פעולה. במקומות אחרים נעשתה סגירה של קטעי-מחילות, בסמוך לחדרים שאליהם הם מתקשרים, בגוללים עגולים, דוגמת גוללי מערות-קבורה.⁴ כאמור, הותקנו גם פירים אנכיים במחילות שניתן היה לסתמן או לחסמן. ב. הלחימה של האויב בתוך המערכת קשה בגלל ממדיה של המחילה ומיתקנים מיוחדים שבאים להקשות עוד יותר על החודר. המחילות ניבנו בדרך-כלל באופן שהן משנות את כיוונן לרוב, ותוך יצירת זוויות שונות – חדות, ישרות וקהות – או 'ברכיים' מכוונות. תפניות אלה מקשות על המתקדם במחילה, מחייבות אותו לחשוף צדדים בלתי-מוגנים, ומפחיעות, אם אינו מכיר את פיתולי המחילה. נושא-נשק, החודר למחילה ומתקדם בה בהליכה על ארבע, הינו מוגבל בהפעלת נשקו וכלי-הגנתו; הוא חייב לשאת אמצעי-תאורה, כמו אבוקה או נר, וכך ידי מנועות משימוש חופשי בנשק. התנועה הקשה במחילה לכשעצמה בתוספת הצורך לטפס בפירים ובמדרגות הם בבחינת הגנה על המסתתרים ואיום על האויב החודר לתוכה.

הכניסות למערכות מתחילות במקרים רבים במחילה, שהחדירה לתוכה אינה מאפשרת ליותר מאדם אחד בלבד להתקדם פנימה. האויב, החודר למחילה, יכול להפעיל אפוא את הלוחם היחיד שבראש השורה בלבד. המחילות והפירים מחייבים הצבת לוחם כנגד לוחם. הלוחם המתקיף והמנסה לחדור במחילה נחות על-פני-רוח לעומת האורכ לו. ברי לפיכך כי שיטת לחימה זו מבטלת את יתרונה של היחידה הצבאית המאומנת, הבנויה להפעלה חזיתית.

פירים

במספר ניכר של מחילות הותקנו פירים אנכיים המחברים מיפלים שונים במחילה, בהפרש אנכי של 2-4 מטר, ובכמה מקרים 6-8 מטר, ואף יותר מכך. לפירים תפקידים שונים:

א. יצירת נקודות-חסימה וקשיים למתקדם במחילה, או הנכנס למערכת. העולה או היורד בפיר, ידיו עסוקות בעצם הירידה או העלייה ואינו יכול להפעיל את נשקו.

4 על גוללי מערות-קבורה ראה: נ' אביגד, 'עיר הקברות של ירושלים בימי בית שני', ספר ירושלים, ירושלים תשט"ז, עמ' 327; ע' קלוזר, 'קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, עמ' 214-216.

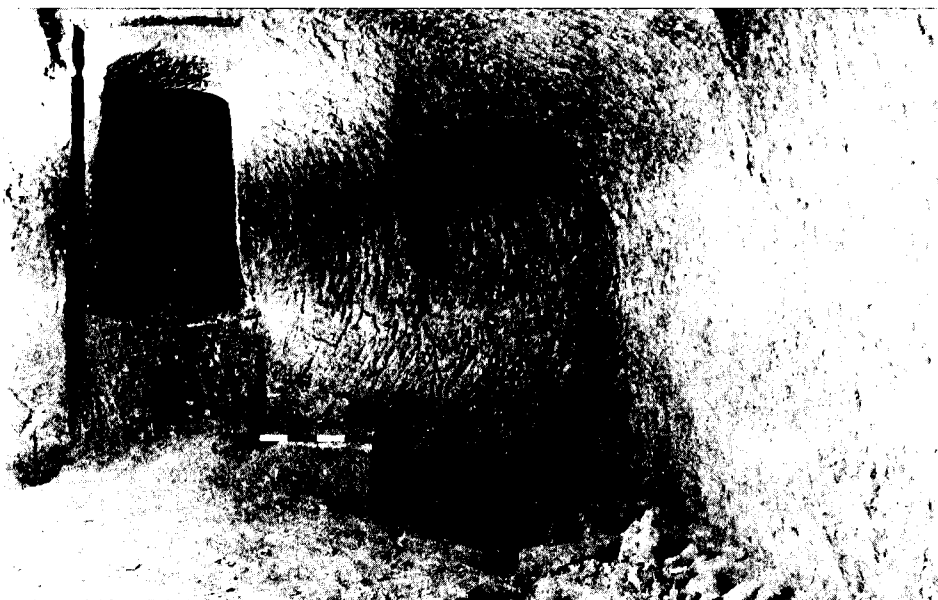

מימין: מעבר מחדר למחילה בחורבת עיטון. על הרצפה
אבן-גולל עגולה (צילום א' נבון)

למטה: פיר אנכי היוורד לחדר-מסתור בחורבת נקיק

שקע לנר,
בתוך מסגרת מרובעת,
ביאחות חזן.
ברצפה – שקעים
לקנקנים

ב. הפיר ניתן לחסימה. אבן היתה סוגרת בקצה העליון, אבן-סגירה שנייה הוצבה בתחתית הפיר, ולעתים היתה אפשרות של סגירה באמצע הפיר או במדרגת-ביניים שנכנתה במכוון לצורך זה.
ג. במקרים מעטים יחסית תפקיד הפיר לחבר בין מיפלסים שונים במחילה, בעיקר כאשר רוצים לחבר למערכת אולמות וחדרים קדומים יותר, שיש להתחבר אל מיפלסם הנתון. ברוב הפירים, שנועדו לשימוש של המתחבאים במערה, הותקנו שקעים לרגליים להקלת הטיפוס.⁵

שקעי-נרות לתאורה

שקעים לנרות-שמן מצויים במקומות רבים. ניתן להבחין בין שני סוגים מבחינת מיקומם:
א. שקעים לאורך המחילות. אלו הותקנו בדרך-כלל מצידם השמאלי של החוצבים המתקדמים במלאכתם. טבעי הוא שהכוכים נחצבו משמאל לחוצבים, כיוון שביד שמאל החזיק החוצב באזמל וביד ימין את הפטיש. לו היתה התאורה מימין לחוצב במחילה הצרה, היא היתה מיטשטשת ומופרעת על-ידי תנועת היד של החוצב.
סימני האזמלים נוטים קדימה ומטה וניתנים להבחנה בקלות. שקעי הנרות נחצבו במרחקים קצרים של 1-2 מטרים בין שקע לשקע.
השקעים במחילות שימשו לצורך החציבה. כמובן שניתן היה להציב בהם נרות-שמן גם בעת ההסתתרות, אך במקרה זה לא היה צורך בהתקנתם בקירבה כה גדולה זה לזה, כפי שהותקנו בעת החציבה.
ב. שקעים לנרות בחדרים, אולמות ומחסנים, שהותקנו בגבהים שונים במחצית העליונה של הקירות. אלו שקעים החצובים בקפידה יחסית, והם נאים מן השקעים שבמחילות. לעתים השקע המשולש נחצב בתוך מסגרת חלקה המדגישה את מקומו.

5 הפירים האנכיים נחצבו בעיקרם מלמעלה כלפי מטה, משום שהחציבה כלפי מעלה קשה בהרבה, שכן בעת חציבה כלפי מעלה נופל כל חומר החציבה על החוצב. דבר זה נמצא נכון במקומות שנבדקו סימני החציבה בפירים ובמחילות הנוגעות בהם.

פתחים בקיר של
חדר מרכזי
אל חדרים צדדיים
בחורבת נקיק.
במרכז —
מוצא של
מחילת-איוורור

מיתקני-איוורור

במערכות התת-קרקעיות הגדולות בשפלת-יהודה, שנועדו לשימוש אזרחי, דוגמת אלו שסביב תל מרישה מהמאות השלישית והשנייה לפני-הספירה, היו פתחים גדולים ורחבים ולא היה צורך במיתקני-איוורור מיוחדים. זרימת האוויר בהן היתה חופשית, גלויה ולא התעוררו כל קשיים. לעומת זאת במערכות-מסתור תת-קרקעיות, נזקקו לסידורים מיוחדים של איוורור והחדרת אוויר. איטום טוב של מערכת או-סגירתה בעת מצור עלול היה לסכן בחנק את הנמצאים בתוכה. במקומות אחדים נמצאו מחילות שעיקר שימושן היה לצורך הכנסת אוויר. אלו צוידו בשני פתחים שיצרו תנועה מחזורית של חילוף-אוויר. כפתח-איוורור פשוט שימש גם חריץ דקיק, אך במידה שרצו ליצור מנהרת-אוויר, מידותיה היו בהכרח כמידותיו של חוצב כפוף שהתקין אותה. מחילה מעין זו היוותה נקודת-חולשה במערכת ההגנה והמסתור.

במקרים אחדים הפכה מחילת האיוורור לפתח אלטרנאטיבי של המסתתרים במערה. לעניין זה ראוי לציין כי אחדים מהסוקרים המשתתפים במחקר המערכות גורסים כי חלק ממיתקני האיוורור הותקנו בשלב השימוש במערכות ולא בעת החציבה הראשונה. לפי דעה זו, רק בתקופת החירום, משהחלו המסתתרים לעשות שימוש במערכות ומצאו כי נדרשים תוספת ותגבור של אספקת האוויר, פותח בכל מערכת פיתרון מקומי לקשיי האיוורור.

מיתקני-מים

מיתקנים לאגירת מים מצויים בכל המערכות. ניתן למיין את מיתקני האגירה לפי סוגים אלה: א. מיתקני-אגירה בתוך המערכות עצמן, בחדרים או בבורות שנועדו במיוחד לצורך זה. אספקת מימיהם באה מתעלות שריכוזו מי-נגר עיליים מפני השטח, או שמולאו במים שהוכנסו בתעלות שמקורם במאגרים אחרים. לעתים בורות אלה נראים כבורות-מים רגילים, ולעתים אלה הם מיכלים בעלי צורות שונות. המאגרים שלובים באופן אינטגרלי במערכות ומעידים בצורה ברורה שתוכננו ובוצעו בעת התקנת המערכות עצמן.

ב. בורות-מים קדומים שצורפו למערכות המסתור בעת התקנתן. בורות המים נחצבו בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה. חלק מבורות אלה נסתמו כלפי מעלה, על-מנת להעלים ולהסוותם. ישנם אף בורות-מים קדומים במערכות המסתור, אך משום-מה ויתרו על השימוש בהם כמאגרי-מים.

ג. מיתקני-מים קטנים שנחצבו לאורך מחילות בשקעים מיוחדים שבדופן, או ברצפות של חדרים. מיתקנים אלה הם דמויי-פעמון פתוח כלפי מעלה. נפחם מגיע כדי כמה מאות ליטרים. מיתקנים כאלה אותרו כמעט בכל מערכות המסתור.

ד. שקעים קטנים לאורך מחילות ובפינות חדרים שהוצבו בהם קנקני-חרס, שהחזיקו מים לצורך שימוש מייד. אמנם לא נמצאו קנקנים באתרים, אך הדבר מסתבר על-פי צורת השקעים ומיקומם וכמובן על-פי מימצא שברי-קנקנים רבים.

ארבע צורות-אגירה אלו כוללות בעיקרן שני סוגים: שתי הראשונות נועדו לאחזקת עשרות ומאות מטרים מעוקבים של מים בכל מאגר. בדרך-כלל הן מתקשרות למערכות הגדולות, שניתן לראותן ציבוריות או שנועדו להכיל מסתתרים רבים. שתי האחרונות הן מיתקנים קטנים לשימוש נוח ומייד.

חדרי-איסום ואגירה

א. בחמישה אתרים נמצאו עד עתה רצפות עם שקעים להצבתם של קנקנים רבים. במערכות אחרות נמצאו ריכוזים של שברי-קנקנים המעידים על שימושם לאחסון מזונות. בקנקנים אגרו מזונות עיקריים: שמן ואולי גם יין (בנוזל), תבואה וקטניות (במוצק).

העדות לאחסון שמן ברורה, לפי רצפתם של חדרים מסוימים. כאלה הותקנו עשרות רבות של גומות להצבת קנקנים. במערכת המסתור ב'אחוזת חֶזֶן' הגומות סדורות בשורות ומחוברות זו לזו בתעלות אורך. הרצפה של החדר עם שקעי הקנקנים עשויה בשיפוע לכיוון פינת החדר שבו נחצב אנך-שיקוע והיקוות. בהישבר אחד הקנקנים, זרמה תכולתו אל אותה פינה נמוכה ואפשר היה לאספה. סידור זה מורה על אחסון של נוזלים במקום. בגלל מספרם של החדרים והשקעים הרבים שנחצבו ברצפתם, יש מקום לחשוב כי נעשה במקום זה שימוש ציבורי כלשהו.

השמן היה כפי הנראה הנוזל העיקרי ששמרו. חשיבותו רבה ביותר במזונם של בני-אדם והוא גם הדלק לנרות התאורה. במקומות אחרים ייתכן שהחזיקו בקנקנים גם גרעיני-תבואה וקטניות. את אלה, וסוגי מזון מוצק נוספים, שמרו בקנקנים כנגד עיפוש, נברנים, חרקים וקלקולים אחרים. ב. באתרים אחדים מצאו סימנים לשמירת מזון במיכלים גדולים שהותקנו בקירות המערכת. ג. במקומות אחדים הוצע לזהות חדרים אחדים כמחסנים לשמירת מזון בתפוזות, אך עניין זה דורש ליבון וכירור, משום סכנת העיפוש והנברנים.

ד. חדרים שניתן לסגרם ולהסוותם ששימשו לאחסון; בחדרים אלה נמצאים מיתקנים מיוחדים לשמירת חפצים והם חסרי-איוורור. במקרים אחדים חדרי-אחסון אלה הכילו פתחים ברצפה שהובילו לחדרי-מרתף מוסווים.

בהיות המערכות מאורגנות לאכסון ציבור ולאפשר לו מיקלט למשך תקופת זמן של שבועות,

חדר לאחסון קנקנים ב'אחוזת חזן'. ברצפה נראים שקעי הקנקנים. בעמוד המרכזי — שקע לנר

ואולי גם חודשים, ברי כי התקינו מקומות לאחסון ואיסוס מזונות. כאן יש להבחין בין מקומות-אחסון בקנה-מידה גדול, שהם ציבוריים במהותם, לבין אחסון לצרכים מצומצמים של קהילה קטנה או משפחה.

לכל חדרי הקנקנים והאיסוס היו פתחים קטנים, ולרובם גם מיתקני-הסוואה. סגירתם נעשתה באבנים מרובעות, שפקקו את הפתח הקטן. המחילות והמעברים אל החדרים הללו מחייבים גם הם הליכה על ארבע. בשימוש שלא לצורכי מסתור ניתן היה להתקין מסדרון או מעבר גבוה, ורק את קצותיו לסגור בפתחים קטנים, הניתנים לסגירה מושלמת. העברת קנקן שתכולתו 15-20 ליטר, דרך משל, דורשת מאמץ רב במחילות של מערכות המסתור. אם העניין כולו היה מסתכם בצורך להמציא סגירה טובה בלבד מטעמי ייצור, כגון התססה או שמירה של יין, כפי שטוענים אחדים, ניתן היה להסתפק בכך שהפתחים הם קטנים ואטומים היטב, ולהוסיף לכל היותר חדרי-מבוא לצורך חיץ ובידוד. במקרים שלפנינו נראה כי ההיגיון של מתקני המערכות הדריכם ליצור אפשרות של חסימת המחילות או חלקי-מערכות שלמים בעת מצור.

סוגי המערכות

מערכות המסתור נחלקות מבחינת גודלן לשני סוגים: מערכות קטנות — משפחתיות, ומערכות גדולות — ציבוריות. בשני הסוגים אנו מוצאים מערכות שנחצבו במיוחד כמערכות-מסתור או

מערכות שניצלו חללים קיימים מתקופות קודמות, שאותם חיברו במערכת של מחילות תת-קרקעיות צרות.

א. המערכת הקטנה מורכבת מכניסה ומחילה. חדריה הם בדרך-כלל קטנים, והיא על-פי-רוב פשוטה בתכניתה. מערכות כאלו נתגלו מתחת לשרידים של בתי-מגורים ביישובים. בשני מקומות לפחות איתרנו 7-8 מערכות נפרדות בכל יישוב. מערכות אלו הותקנו ביחידות קטנות, אבל בתכנית דומה, וברור שההנחיות הכלליות לגבי שיטת החציבה היו ידועות לכול. כל משפחה או קבוצת-משפחות דאגה למיקלט הפרטי שלה. הקירבה והצמידות לבתי-המגורים מחזקת השערה זו. מערכת קטנה יכולה לשמש למשפחה אחת או מספר משפחות, והיה בה מקום לכ-20-40 בני-אדם. בדרך-כלל יש למערכת כזו מאגר-מים קטן משלה, ומחסן-מזון מינימאלי לצרכיה.

ב. המערכת הגדולה היא בעלת תכנית מורכבת יותר. יש בה כניסות מתוחכמות ואמצעי-סגירה משוכללים יחסית. מחילותיה ארוכות, מסועפות וניתנות לחסימה באמצעים מגוונים. חדריה גדולים, תקרתה גבוהה ואיפשרה עמידה בקומה זקופה, ומצויים בה אולמות ממש, שניתן להקהיל בהם אפילו עשרות אנשים. במערכות הגדולות היתה הקפדה-יחסית על התקנה נאה ודיוק בפרטי העיצוב של פתחים, מדרגות, תקרות, כוכי-נרות ועוד.

ג. לצד מערכות אלו נתגלו מערכות-מסתור תת-קרקעיות, שבהן בולט החלק ששימש כמקומות לאגירת-מים ואחסון, ובו נמצאו מיתקנים שנועדו לצרכים אלה. ייתכן שאפשר להגדיר מערכות אלו כמערכות שנועדו בעיקר לשמירת המים ולאיסוס.

יש לזכור כי ההבחנה בין שלושת הסוגים הנזכרים כאן אינה חד-משמעית, ולא אחת קשה לשייך מערכת מסוימת לאחד מן הסוגים.

התקנת המערכות

כאמור, יש להבחין בשני סוגים עיקריים של מערכות-מסתור בשפלת-יהודה, מבחינת תולדות חציבתן. הסוג האחד הוא מערכות שכל-כולן חציבה לצורך מסתור עם התפקודים הנלווים. הסוג האחר הוא מערכות אשר בעת התקנתן חיברו חללים קדומים יותר, בעיקר מן התקופה ההלניסטית, ואולי אף מתקופות קדומות יותר. חללים קדומים אלה שימשו במקורם במיגוון של יעודים ושימושים כמו מאגרי-מים, בתי-כד, קולומבריה, אורות, מחסנים, יקבים, בתי-מלאכה ועוד. שפלת-יהודה היא האזור העשיר ביותר בארץ-ישראל במיתקנים חצובים בסלע, זאת בגלל נוחות החציבה בסלע המקומי. מערכות המסתור הן רק סוג אחד, אמנם מיוחד במינו, מקבוצה מגוונת של מערכות חצובות.

דרך חציבת המערכת היתה שונה בכל חלק מחלקיה. בחדרים ובחללים גדולים יכלו לעבוד בו-זמנית יותר מאשר אדם אחד. במחילה עצמה עבד, בכיוון ההתקדמות, רק חוצב אחד. בראשית החציבה נאלצו החוצבים לשכב על בטנם או גם על גבם בקטעי-חציבה שונים, במחילות ואפילו בחדרים, עד שנתקבל גובה שאיפשר כריעה או עמידה. לצדו של כל חוצב היתה חוליה של מסייעים שפינו את חומר החציבה לאחור. במקרים אחדים אותרו פירים שדרכם הוצא חומר החוצה, בעת החציבה, והם נסתמו לאחר-מכן בבנייה. ישנם חדרים שמחילה נחצבה מהם בשני כיוונים מנוגדים, דבר שאיפשר קצב והספק כפולים. ראוי להזכיר כי בגלל החושך המוחלט השורר במערכות

ובמחילות, לא היה הבדל בין יום ללילה, וסביר להניח שהחוצצים עבדו שעות רבות ואולי משך כל היממה ברציפות, על-מנת להשלים את העבודה במהירות. בחישוב שנערך באחד האתרים, כדי לברר את קצב התקנת המחילות, נתגלה כי במערכת של מחילות המחברות חללים חצובים קדומים יותר, נמצאו שמונה נקודות-חציבה שונות בעת ובעונה אחת: שתי כניסות מבור-מים דמוי-פעמון, שלוש כניסות ממערת-קולומבריום ושלוש כניסות מפירים שנסתמו אחר-כך. בהערכה זו, אם קצב החציבה הגיע כדי חצי-מטר ליום לחוליית חוצצים בכל נקודה, תתקבל התקדמות כללית של ארבעה מטרים ליום.⁶ אורכן הכללי של המחילות במערכת הנדונה מגיע כדי 100 מטר, וניתן היה לסיים את חציבתן תוך כחודש ימים. מאחר שהיו כאן גם חדרים, שבהם היתה כמות-סלע גדולה בהרבה, אפשר להסיק שזמן החציבה עלה לכדי חודשים מעטים. חישוב דומה נערך לגבי אתרים אחרים, ביניהם גם מערכת-מסתור שלא כללה חללים קדומים. באחד המקומות שבו ישנה כניסה מקורית יחידה מפני השטח נמצא, כי משך החציבה של המחילה העיקרית בקצב דומה יכול היה להסתיים תוך כעשרה שבועות, כאשר במקביל מתקנים את החדרים ומחליקים את דפנות המחילה וכו' בעזרת צוותים נוספים. במקרה זה הוצא החומר דרך אותה מחילה יחידה והעומס היה גדול, ועל-כן יש להכפיל את זמן ההתקנה. התקופה המשוערת היא לפיכך כשלושה חודשים. קצב החציבה המהיר נתאפשר הודות לטבעו של סלע הקירטון של שפלת-יהודה שהוא רך ונוח לחציבה. כך ניתן היה להתקין את המערכות בפרקי-זמן שלא עלו על חודשים אחדים. בכל אופן אין להביא בחשבון עבודה שארכה שנים, כפי שמצטייר במבט ראשון.

תיארוך המערכות

מימצאים

1. כרונולוגיה היחסית שנתגבשה במהלך חקר המערכות בשפלה נתברר מעל לכל ספק כי המחילות מאוחרות למיתקנים אופייניים לתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. נתגלו מחילות החוזרות ומבטלות שימושם המקורי של בתי-בד, מערות-קולומבריה ובורות-מים מהמאות השלישית-ראשונה לפני-הספירה. כרונולוגיה ברורה כזו אינה מצויה בכל מערכת ממערכות המסתור, אך הדברים נעלים מספק באותן המערכות-שבהן הותקנו המחילות לתוך חללים קיימים. מאחר שהמערכות נראות לנו כשייכות למכלול כרונולוגי אחד, נגזרת מסקנה משותפת לגבי כולן.
2. בכל המערכות — במחילות עצמן ובעיקר בחדרים, באולמות ובמחסנים — נמצאו עקבות חפירה וסינון של העפר אשר מילא את החללים. לפי תיאורי הכפריים מהר-חברון, נעשו חפירות שוד, כולל סינון עפר בנפות, כבר בתקופת המנדט הבריטי, ובעת השלטון הירדני בהר-חברון. קודם למלחמת ששת-הימים, ובמישנה מרץ לאחר 1967. הכפריים חפרו במערכות באופן בלתי-חוקי וסינונו את העפר משך ימים רצופים. לפי עדויות בעל-פה, הוציאו במערכת הסמוכה לחורבת מוֹרָן, היא המערכת הראשונה שזוהתה כמערכת-מסתור, 'שני מטבעות לכל נפה'. עבודתם של מחפשי-מטבעות אלה היתה יסודית, ומסתבר כי לא פסחו על שום חדר; עקבות-ניפויו העפר נמצאו במאות

6 ראה א' כהן (לעיל, הערה 3), עמ' 38.

חדרים של המערכות ובקטעי-מחילות רבים. לדברי הכפריים, בלטו בין המטבעות 'מטבעות עם תיאורי דקלים'. תיאור זה מתאים למטבעות משתי המלחמות היהודיות נגד הרומאים, אך בעיקר נפוצו הדקלים במטבעות בר-כוכבא. יש בסיס להנחה כי רבים ממטבעות בר-כוכבא שהגיעו לשוק העתיקות בעשרות השנים האחרונות, מקורם במערכות המסתור ובאתרים סמוכים להם, על-פני השטח, שבהם נערכו חפירות-שוד פראיות. עקבות הסינון באתרים בשפלת-יהודה מעידות בצורה שאינה מוטלת בספק כי מדובר בפעילות לא-חוקית של מחפשי-מטבעות, שכנראה ראו ברכה לא-מעטה בחיפושיהם.⁷

3. עד עתה מימצא המטבעות במערכות המסתור, בחפירות מדעיות, אינו גדול:

א. בחורבת עֶקֶד, שמדרום-מזרח לאמאוס נמצאו מטבעות אחדים.⁸ באתר זה עורך מ' גיחון בשנים האחרונות חפירה ארכיאולוגית (וראה מאמרו להלן). ענייננו המיוחד הוא במערכת-מסתור שבה גילה סימנים לכך שראשיתה בתקופה קדומה יותר. כאן נמצאו מטבעות מן התקופות הסלבקית, החשמונאית, ימי בית-הורדוס ותקופת בר-כוכבא (מימי בר-כוכבא נתגלו ארבעה מטבעות).⁹

ב. בסקר מערות שנערך בניסן תשמ"א (אפריל 1981) בחורבת מדרס, מצפון לבית-גוברין, אותרו המטבעות הבאים: מטבע משנת שתיים למלחמת החורבן (שנת 67 לספירה) נמצא בסמוך לפתח החיצוני של מערכת מס' 20; מטבע של אספסיאנוס, טביעת אשקלון מהשנים 77-79 לספירה, נמצא בבור-מים במערכת מס' 31; מטבע של דומיטיאנוס, טביעת אשקלון, משנת 94-95 לספירה נמצא בחדרון פנימי במערכת מס' 20; מטבע עם דמות קיסר לא-ברורה, טביעת אשקלון מסוף המאה הראשונה לספירה, נמצא בחדרון פנימי בתוך מערכת מס' 20.¹⁰

שני המטבעות האחרונים הם החשובים ביותר לענייננו, כי אין להסבירם כמימצא מקרי, שכן הם נמצאו בחלקיה הפנימיים של המערכת. מטבעות אלה מאוחרים לימי המרד הראשון וקדומים למרד בר-כוכבא. אך מקובל ביותר היה השימוש במטבעות קדומים מימי המרד הראשון ופרק הזמן שאחריו גם בימי מלחמת בר-כוכבא.

ג. באתר הכולל מערכת-מסתור תת-קרקעית בקירבת עין כידון (כידנה), נמצאו, בין השאר, מטבעות מפרק הזמן הסמוך למרד, כולל מטבע מימי בר-כוכבא.

ד. מטבע משנת ג' למרד בחורבת חֶמְדָּה שבאזור אשתאול.

ה. מימצא מטבעות באתר ובמערכת המסתור של רֶסֶם יתיר, שנחפר על-ידי דוד אלון.

4. שבירי כלי-חרס במערכות המסתור כוללים מיגוון של כלים, ביניהם בולטים שבירי-קנקנים. בספירת שבירי-חרסים שנעשתה בשלוש מערכות נמצא כי 80 אחוז מהשברים היו של קנקנים. בנוסף להם נמצאו כלי-חרס, זכוכית ואבן נוספים. ראוי לציין כי במחילות אחדות נמצאו שבירי כלי-חרס

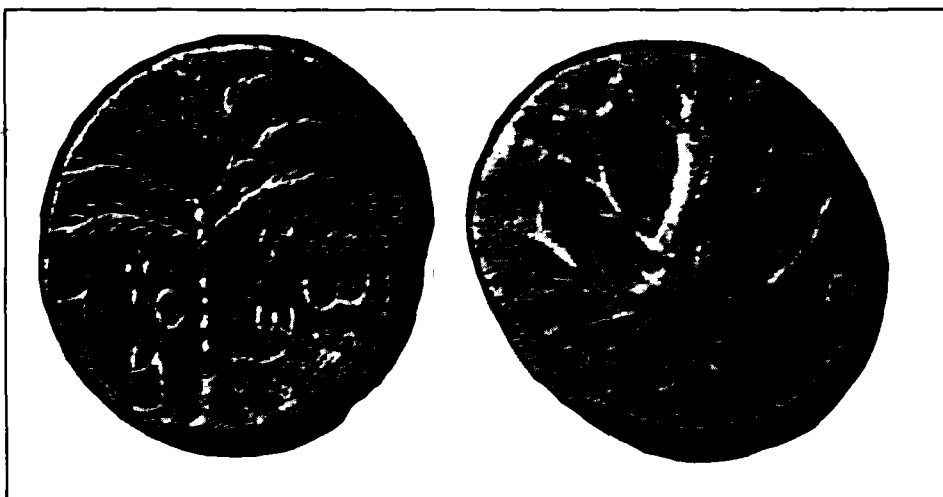
7 מדהים מספרם הכולל של מטבעות בר-כוכבא המצויים באוספים ובשוק העתיקות לעומת מיעוטם של אלה שנמצאו באתרים ושדווח עליהם במחקר. ראה לעניין זה: D. Barag, 'A Note on the Geographical Distribution of Bar Kokhba Coins', *Israel Numismatic Journal*, 4 (1980), pp. 30-33

8 E. Damati, 'Four Bar Kokhba Coins from Khirbet el-'Aqd', *Israel Numismatic Journal*, 4 (1980), pp. 27-29

9 ראה: מ' גיחון, חרשות ארכיאולוגיות, עו (אפריל 1981), עמ' 28.

10 ראה: ע' קלוזר ורחל ברקאי, 'מטבעות מחורבת מדרס', נקודת צורים, 5 (טבת תשמ"ב), עמ' 46-47.

מטבעות בריכוכבא מחורבת חמאדה (צילום יהודית בן-מיכאל)

מהתקופה הביזאנטית, מימי הביניים — בעיקר מן התקופה הממלוכית, מטבע ביזאנטי ועוד, המעידים על שימוש מאוחר יותר. בחינה מדויקת של הכלים שנתגלו בכמה מערכות שנערכה לאחרונה מורה כי אלה הם טיפוסים קנקנים המצויים באחרים של סוף ימי בית-שני, כמו בבנייני-המגורים של העיר העליונה ברובע היהודי בירושלים ובמצדה,¹¹ ובמקביל — באחרי מערות המחבוא מימי בריכוכבא במדבר-יהודה.¹² בעיקרם אלה הם קנקנים שגובהם 50-60 ס"מ, קוטר פתחם — 7-8 ס"מ, גובה צווארם — 3.5-4 ס"מ, שתי ידיעות על כתפם, גופם וכתפיהם מצולעים צילוע עדין. מיתאר גופם של כל הקנקנים דומה, אך שפתם מעוצבת בצורות שונות כנוחיות ורצון היצר. כך מצויות חמש צורות שונות של שפות בקנקנים שנמצאו באותו חדר עצמו של אחת ממערכות המסתור.

הקנקנים מעידים על שימוש בהם בתקופה הסמוכה לחורבן בית-שני, ומתקופה זו ואילך, בעיקר מפרק הזמן שבין שתי המרידות.

מערכות מסתור מקבילות בהר-חברון

המערכות בשפלת-יהודה מתקשרות, על-פי צורתן, למערכות דומות בהר-חברון. עד עתה ידוע על קיומן של מערכות-מסתור במקומות הבאים:

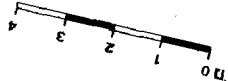
- 11 ראה: ג' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 184, איור 212; י' ידין, מצדה כימים ההם ובזמן הזה, חיפה תשכ"ו, עמ' 94-95.
- 12 ראה: י' אהרני, 'מחנה ב', מערות מדבר יהודה, סקר ארכיאולוגי בשנת תש"ך, ידיעות, כה, 2-1 (תשכ"א), עמ' 28, לוח יד 2-1; הנ"ל, 'מחנה ב' — מערת האימה, מערות מדבר יהודה, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"א, ידיעות, כה, 4-3 (תשכ"ב), עמ' 166; י' ידין, הממצאים במערת האגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 118-119, לוח 34; Y. Aharoni, 'The Caves of Nahal Hever', *Atiqot*, III (1961), p. 156, fig. 7; P. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Discoveries in the Judean Desert II, Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, pp. 29-31, fig 7, nos. 2-5, p. VIII:15

1. בהרודיון, הקרויה הרודיס במכתבי בר-כוכבא ושימשה כמחנה, מיפקדה ומרכז של כוחות בר-כוכבא, נתגלו מנהרות תת-קרקעיות שאורכן מאות מטרים, וגובה כל מנהרה מגיע כדי 2-3 מטרים ורוחב — 1.5-1 מטר. הן מאפשרות הליכה זקופה ונוחה ביחס למחילות שבשפלת-יהודה. בחלקן הן נחצבו בסלע המקומי ובחלקן נחפרו במילוי ההר המלאכותי ונתמכו בקורות-עץ.¹³ הן כוללות גם חלק מהמערכת לאיסוף המים של מכצר הרודיון. המערכת מסועפת ושונה בטכניקת בנייתה, וכנראה גם כתיפקודה, מהמערכות בשפלה.
2. בחורבת ג'דור אשר מזרז-מערב לגוש-עציון נבדקה בשנת חשל"ט (1979) מערכת-מסחור, אשר מימצאה מעידים בבירור על שימוש בימי בר-כוכבא. מערכת זו נחצבה בסלע המקומי, והיא הכילה מחילות עם אמצעי-סגירה. בין שאר המימצאים, נתגלו בה נרות-שמן מפרק הזמן שבין שתי המלחמות היהודיות נגד הרומאים.¹⁴
3. בסמוך לעין-ערוב נחפרה בחלקה, ב-1973, מערה מימי בית-שני ומימי בר-כוכבא. היא נכנתה כמתכונת מערכות המסחור — מחילה המקשרת בין אולמות. בבדיקה שנערכה באותה מערה ב-1968 נתגלו מטבע של אלכסנדר ינאי, מטבע של אגריפס הראשון, מטבע של הנציב פליקס, 8 מטבעות משנת ב' ומשנת ג' למרד הראשון ו-3 מטבעות משנת ב' ומשנת ג' למרד בר-כוכבא. בבדיקה שנערכה ב-1973 נמצא אף מטבע מימי הנציב ואלריוס גראטוס (15-16 לספירה).¹⁵ גם מערה זו נחפרה בצורה יסודית על-ידי שודדי-עתיקות, שנטלו מתוכה כלים וללא ספק, מטבעות. על-כן אין בבחינה הכמותית של המטבעות שנתגלו שם משום ראיה למידת השימוש במערה. סביר שכמות המטבעות במערה לפני השוד היתה גדולה בהרבה; מטבעות בר-כוכבא שרובם גדולים וכבדים ביחס הינם קלים יותר לגילוי. המטבעות וכמה מימצאים אחרים מרמזים, לדעת החופר, על פעילות מסוימת במאה הראשונה לפני-הספירה ובמאה הראשונה לספירה, אך אלה היו מיעוט מהחפצים. ראוי לציון ריבוי המימצאים מן התקופה שבין שתי המרידות. מסקנת החופר היא: לעומת מיעוט המימצאים מן המאה ה-א' לפני הספירה ומראשית המאה ה-א' לספירה כולט ריבוי המימצאים מן התקופה שבין שתי המרידות. מציאותם של מטבעות מימי המרד הראשון בקירבת מטבעות מימי בר-כוכבא מתירה לנו לראות במרד בר-כוכבא את התאריך הקובע, שהרי ידוע שמטבעות המרד הראשון הוסיפו לשמש גם בימי בר-כוכבא. כמעט כל כלי החרס מאולם ב' היו, כאמור, קנקני אגירה מן הטיפוסים השכיחים באתרים משלהי תקופת בית-שני ומימי מרד בר-כוכבא.¹⁶
- אין להוציא מכלל אפשרות שלבי-שימוש נפרדים: בשלב הראשון שימשו האולמות, שלא היו ביניהם קשר תת-קרקעי, אלא כל אחד היתה לו כניסה משל עצמו. בשלב מאוחר יותר נוספה המחילה.

13 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, נד-נה (יולי 1975), עמ' 25-26; א' נצר, הרודיון, ירושלים 1979, עמ' 43-44.
 14 ציון קיומה אצל ד' עמית, אלי עציון, מסלולי טיולים תשמ"א, 1981, עמ' 74.
 15 ראה: י' צפריר, 'מערה מימי בר-כוכבא ליד עין ערוב', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 24-27, על הזיהוי המוצע של קריית ערביה המוזכרת בפפירוס ארמי שנמצא במערת האגרות, עם היישוב הסמוך לעין-ערוב, ראה: י' ידן, החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים 1971, עמ' 129-130.
 16 י' צפריר (לעיל, הערה 15), עמ' 26.

0777

U.U.

GIL AUTO TUNING

ג.ל. חוזה תשלום (לגל, למחל)

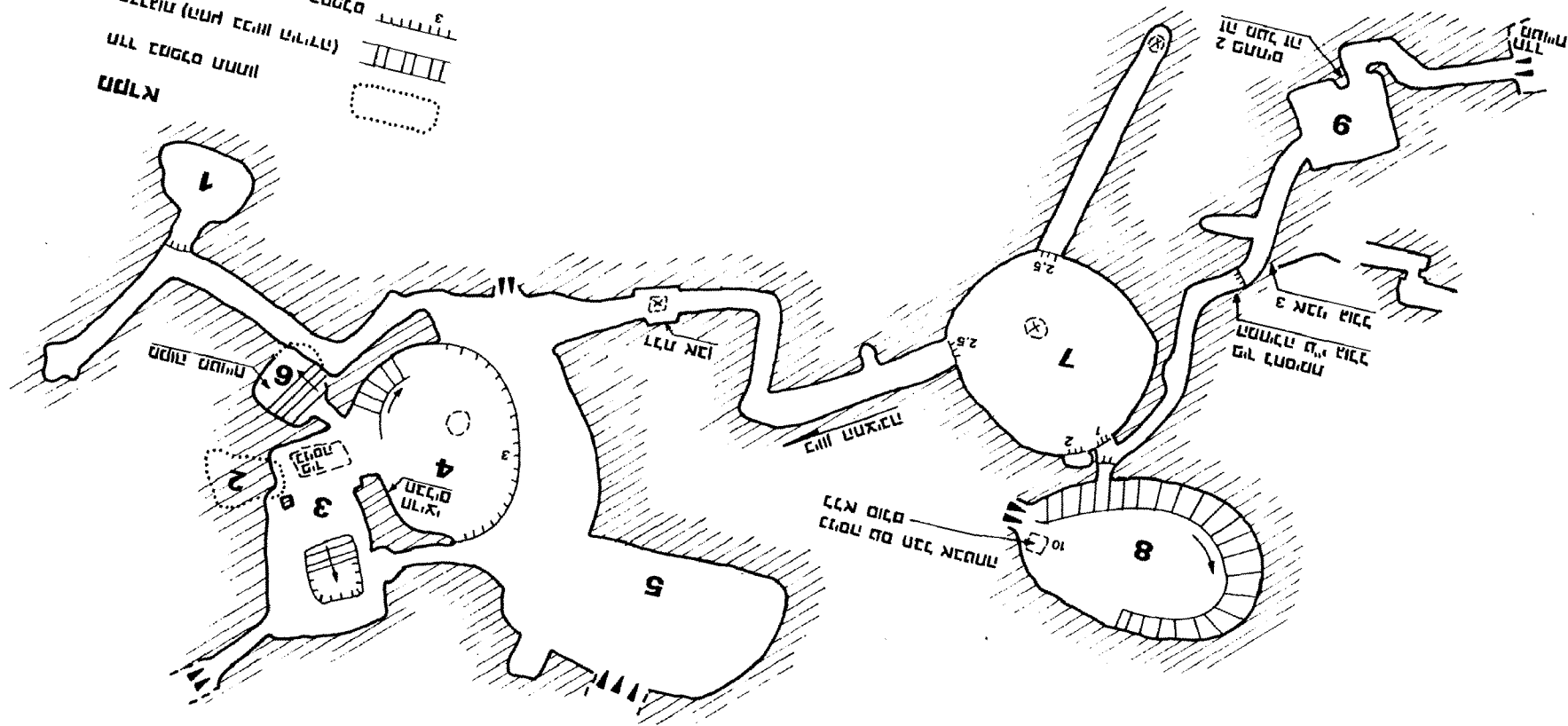
מחלקת המבחנים

מ.מ. (מ.מ.מ.)

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED

ALL INFORMATION CONTAINED

UCLN

ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՐ
ՄԻԼԵՐ ԱՂԸ

5

עדויות על קיום מערכות תת־קרקעיות בימי בית־שני

מעדות המטבעות בחורבת מדרס, הממצאים במערכת ליד עין־ערוב, עדויות מהמערכות עצמן על שלבים שונים בהתקנתן כמסתור ומניחוח כמה מקורות כתובים (שיובאו להלן) — אפשר להסיק על התקנת מערות־מסתור ואחסון כבר בימי בית־שני. כאמור, השפלה היתה כר לפעולות חציבה נרחבות בתקופות הקודמות למאה השנייה לספירה. יוסף בן־מתתיהו מספר על התקנת מחסנים בתקופת המרד הראשון על־ידי אנשי שמעון בן־גיוורא במסגרת ארגון שלטונו:

וכאשר אסף לו שמעון גדוד חזק, פשט על הכפרים בארץ ההרים, ומיום ליום הלך מספר אנשיו הלך וגדול, עד אשר ערב את לבו לרדת גם אל ארץ המישור, וכבר נתן את פחדו על הערים, וגם רבים מגדולי העם ראו, כי עצמה ידו והוא עושה חיל כל דרכיו, ונפתו ללכת אחריו וחילו לא היה עוד אספסוף עבדים ושודדים לבד, כי נמצאו בקרבו גם אזרחים רבים, אשר שמרו את פקדותיו כדבר מלך שליט. הוא פשט על נפת עקריים (עקרה) ועל כל הארץ עד אדום־רבה. ובכפר אחד הנקרא עין [או: נעין] בנה חומה ועשה לו כתבנית מבצר לשבת בו לבטח ובעמק הנקרא פרעתי [או: פארן] הרחיב הרבה מערות, ורבות מהן מצא דרושות לחפצו ושם אותן לבתי־מסכנות לטמון שם את אוצרותיו ולאסוף שמה את השלל, וגם הניח שם את פרי האדמה, אשר בזו, ורבים מגדודיו שכנו במקום ההוא. וגלוי היה, כי הוא מלמד את חילו לקרב ואוסף לו כלי־מלחמה, למען עלות על ירושלים.¹⁷

אפשר כי דברי יוסף מלמדים גם על מה שקרה באזורנו. ייתכן שכך היו פני הדברים גם באתר המחסנים ומערכת המסתור של אחוזת חזון, שבו מבחינים בשני שלבי־שימוש עיקריים, אחד קדום ואחד מאוחר.

אין להניח כי כל הטכניקה והשכלול שבמערכות המסתור הן פרי ניסיון ולימוד של שנים מעטות. ככל שגדלה הכרותנו עם מערכות אלה, מתחזקת הידיעה כי שוקעו במערכות התת־קרקעיות ידע וניסיון רבים ומסורת־חציבה ממושכת. המערכות שלובות בתוך היישובים וכל סביבתם מעידה על ניצול אינטנסיבי של השטח בתקופות ההלניסטית והרומית. התקנתן יכולה להיעשות בעיקרה על־ידי אוכלוסייה מקומית, ואין לראותן כהמצאה זרה שהובאה מאזור אחר.

עדויות כתובות

חוקרים לא מעטים עמדו כבר על הקשר בין תופעת המערכות התת־קרקעיות לבין המקורות העיקריים המספרים על מלחמת בר־כוכבא. ראשון במעלה הוא, ללא ספק, תיאורו של דיו קסיוס: מלחמה לא קטנה ולא קצרה נגרמה כאשר ייסד הדריאנוס בירושלים עיר במקום זו שהוחרבה, אשר הוא קרא לה גם איליה קפיטולינה, וכאשר הוא הקים במקום מקדש האלוהים, מקדש אחר לזאוס. כי היהודים נודעו מכך שזרים מתיישבים בעירם, ושמקדשי נכר נבנים בה. הם נשארו שקטים כל עוד הדריאנוס שהה במצרים ושוב בסוריה. אלא שהם הכינו בצורה בלתי הולמת את כלי־הנשק שהטילו עליהם לייצר, כדי שהם יוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על־ידי הרומאים. כשהדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי.

17 יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגם י"נ שמחוני), ד, ט, ד.

היהודים לא העזו להסתכן במערכת חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת-קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אויר ואור.¹⁸ להלן ממשיך דיו קסיוס בתיאור המלחמה ותוצאותיה:

בתחילה לא שמו הרומאים לב אל היהודים. רק כאשר כל יהודה היתה בתנועה, וכאשר היהודים גרמו לאי-שקט בכל קצווי הארץ והפגינו מעשים גרועים רבים גם בסתר וגם בגלוי, וכאשר הצטרפו אל היהודים רבים אחרים גם מקרב הנוכרים מתוך שאיפה לרווח, ואפשר לומר שכל העולם סער בגלל זה — אז שלח אליהם הדריאנוס את המעולים שבמצביאיו — ובראשם יוליוס סוורוס שנשלח מבריטניה, שם שימש כמושל — נגד היהודים. הוא לא העז בשום מקום להתמודד איתם פנים אל פנים מפני שראה את מספרם הגדול ואת נואשותם. הודות למספר הגדול של חייליו ושל מפקדי המשנה שלו, הוא לכד אותם יחידות יחידות, וכיתר את קווי האספקה ומנע אותם. על-ידי כך הוא היה מסוגל לאט לאט ובהסתכנות מועטת, לעייפם, להחלישם ולהשמידם. למעשה, רק מתיימעת מהם ניצלו.

חמישים ממצודותיהם העיקריות ותשע מאות שמונים וחמישה מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. חמש מאות ושמונים אלף איש נהרגו בהתקפות ובקרבות, ואילו מספר המתים מרעב, ממגפה ומאש — לא ניתן היה לברר. כתוצאה מכך התרוקנה מתושביה כמעט יהודה כולה. כפי שגם לפני המלחמה התבשרו באותות, שכן הקבר של שלמה שאותו הם מעריצים מבין הקברים המקודשים, התמוטט והתפרק מאליו, וזאבים וצבועים רבים התפרצו מיללים לעריהם. ברם, גם רומאים רבים נפלו במלחמה הזאת, לכן לא השתמש הדריאנוס בכוחו לסנאט בפתיחה המקובלת אצל קיסרים — אם אתם ובניכם בריאים מוטב, אני והצבא בריאים.¹⁹

על קיום במערות בעת המרד מעידים גם מקורותינו (שבהם דן א' אופנהיימר במאמרו להלן). כך, למשל, הקטע באיכה רבה א מת, הדין בפליטים שהסתתרו במערות והיו צפויים לסכנת מוות מרעב;²⁰ או הקטע הדין באיסור נעילת סנדל מסומר, משנה, שבת ו ב וכן בבלי, שבת ס ע"ב.²¹

18 דיו קסיוס, תולדות הרומאים, 69, 12. תרגום של ב' איזק, שהוכן למאמרו של א' אופנהיימר, 'מרד בר-כוכבא — יחודו ומחקרו', א' אופנהיימר (עורך), מרד בר-כוכבא, ירושלים תש"ס, עמ' 12. המקור היווני ותרגומו לאנגלית מובאים אצל M. Stern, *Greek Latin and Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 390-393. סיכום המידע אודות המלחמה מובא בהמשך, בעמ' 393-405.

19 שם, 13-14. תרגום ב' איזק (לעיל, הערה 18), עמ' 17, 19.

20 למרות האופי האגדי המובהק של הדברים וההדגשה 'אלו שנשתיירו טמונים במערות', אין בכך עדות להתקנה בסוף המלחמה, אלא שימוש באחד משלביה, כאשר הרומים סוגרים על המסתתרים. נראה כי ישנה כאן אילוסטרציה היסטורית להסתתרות במערכות-מסתור בשפלת-יהודה, ולא רק במערות כמו במדבר-יהודה.

21 מערכות המסתור בשפלת-יהודה מקנות היגיון והסבר לתיאור שבתלמוד הבבלי. לפי צורת המחילות, הפירים, הקושי להכיר בחשכה את הבא מולך, ובעיקר טביעות-סנדלים ונעלים הניכרות בקלות באבקת הגיר הלבנה. נראית לנו הסברה 'שטעם האיסור היה בטחוני בדומה לטעמים אחרים המובאים בתלמודים — בימים אלה של רדיפות וגזרות אפשר היה להבחין, הודות לאיסור אם הקרבים היו חיילי רומא אם לאו'. י' דין, הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, 'ירושלים תשכ"ג', עמ' 173-174. נראה כי לא במערות מדבר-יהודה קשור המעשה; התנאים שם שונים, היה בהן מספר קטן יחסית של נמלטים ואליהן הגיעו הרומים מתוך ידיעה היכן יושם המצור.

בפירוש לישעיהו ב טו ('ועל כל מגדל גבה ועל כל חומה בצורה') אומר הירונימוס: ואלה המייחסים את הפסוק הזה לזמנם של אספסינוס והדריינוס אומרים שכאן נתקיים הכתוב במילואו, שהרי לא מגדל גבוה, ולא החומה הבצורה ביותר, ולא החריצות הגדולה ביותר במסחר — לא יכלו להתגבר על כוחו של הצבא הרומאי; ותושבי יהודה הגיעו למצוקה כזאת, עד כי הם עצמם ונשיהם וילדיהם עם זהבם וכסףם, שכטחו בהם, נשארו בנקיקי האדמה והסתתרו במערות העמוקות ביותר...²²

סיכום

אף-על-פי שמחקר מערכות המסתור בשפלת-יהודה רחוק מסימו, כבר עכשיו מסתמנות המסקנות הבאות:

- א. במערכות רבות כולטים אחדות ודמיון בפרטים הטכניים ובשיטות הבנייה. מדובר בתופעה מוגדרת וייחודית של מערכות-מסתור.
- ב. מיתקני הביטחון, אמצעי אספקת-מים, אחסון, איוורור, תאורה — כל אלה מצביעים על תכנון המערכות מראש.
- ג. על-פי תכניתיהן של המערכות ואמצעי הביטחון שננקטו למניעת גילויין ופריצה לתוכן, נראה כי היתה יד מכוונת כלשהי בתכנון ובבנייתן, גם אם לא רשות מבצעת אחת. אין מדובר בגוף שתיכנן את כל המקומות, אך דמיון בגישה ניכר ברוב האתרים, ומכאן אפשר להניח שהיו קיימות הנחיות או אפילו הוראות מדריכות. ייתכן שיש מקום לראות בכך מסימני המעורבות של הנהגת המרד וביטוי לתפיסה הצבאית שלה.
- ד. מן המסקנות הנזכרות אפשר להסיק שהמערכות הותקנו בפרק-זמן אחד.
- ה. המערכות נחצבו תוך חודשים אחדים כל אחת, ולא במשך שנים. אין הכרח להניח שבניית המערכת נסתיימה בבת-אחת ובקצב מהיר. ישנן מערכות שבהן נותרו חדרים בלתי-מושלמים ומחילות שחפירתן נפסקה ('מחילה עיוורת').
- ו. המערכות נחצבו לשמש כמסתור לתקופה של שבועות ואולי גם חודשים. אין מדובר במגורי-קבע, אלא במחבוא ארעי לפרקי-זמן קצובים.
- ז. ובאשר לבחינה ההיסטורית של מלחמת בר-כוכבא: מדברי דיו קסיוס עולה שהתקנת המערכות התת-קרקעיות היתה חלק מההכנות למרד. מחילות ופירים, שאותם מזכיר דיו קסיוס, מצויים לרוב במערכות. במהלך המלחמה היו מערכות המסתור לחלק ממערך המאבק הצבאי נגד הרומים. נתברר שדברי דיו קסיוס אינם מליצות חסרות-ביסוס סתם, אלא תיאור מדויק של המתרחש. המערכות תוכננו מראש ברוב המקרים וכוצעו קודם לשנת 132 לספירה. אבל אפשר להניח שבמקרים מסוימים נמשכה החציבה במהלך המלחמה עצמה; ייתכן שכן היה במקרים של אי-השלמת חדרים או מחילות.

סביר כי מדובר במערכות המסתור של שפלת-יהודה, שהן רבות במספרן ובהן היתה אוכלוסייה גדולה של מסתתרים, והאויב לא ידע על מקומן ואולי גם לא על קיומן. הצבא המחפש נע בשטח ולא איתר את פתחי המערכות המוסוות וסגורות כלפי חוץ.

²² Hieronymus, *In Isaiam*, I, C, 2, ver. 15 Patrologia Latina 24 col. 40. התרגום על-פי ש' ייבין ומ' אבי-יונה, אצל ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1957, עמ' 189-188.

ח. מיקומן ופיזורן של מערכות המסתור מעידים על תפיסת המרד והמלחמה של ההנהגה. מדובר כאן בהכנה של אזור שלם ולא רק של מקומות בודדים. המערכות היו בסיס ותשתית למרד רב-עוצמה. בהן ניתן היה לאגור בסתר מזון, צידה ונשק, ולהסתיר ולכנס אנשים.

ט. במקביל או בשלב מעט מאוחר יותר בוצרו 'המקומות הנוחים', כדברי דיו קסיוס, בביצורים גלויים לעין.²³

י. אזור שפלת-יהודה כולו היה תחום שלטונו של בר-כוכבא.²⁴ מציאות אתרים עם מערכות-מסתור יוצר תמונה של יישובים צפופים למדי שאוכלוסייתם נטלה חלק במלחמה. המערכות הותקנו בכפרים, לאר-דווקא על צירי-תנועה ראשיים.

יא. בשלב זה של המחקר אין נתונים מספיקים לתיארוך מדויק של שנת השימוש האחרונה של מערכות המסתור. על-פי נתונים ראשוניים, שהם עתה בשלב של מחקר, הן היו בחלקן בשימוש גם בשנה האחרונה למרד (134-135 לספירה).

יב. אחת מתוצאות מלחמת בר-כוכבא היתה התמעטות האוכלוסייה היהודית בשפלת-יהודה. מחציתה הצפונית של השפלה נתרוקנה כנראה ברובה מיהודים, כפי שאירע בהרי-ירושלים ובלב הרי-חברון. ריכוז יהודי ניכר נותר לאחר המרד בדרום השפלה ובדרום הרי-חברון.

23 ראה: מ' גיחון, מלחמת בר-כוכבא לאור חפירות חרבת עקד ודיר-קסיפילינוס, הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל, ירושלים 1981, עמ' 12, וראה דעתו של גיחון בהרחבה בחוברת זו, להלן.

24 השווה מפת מלחמת בר-כוכבא שהותקנה על-ידי מ' אבי-יונה אצל ג' אלון, 'מלחמת בר-כוכבא', תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 17. תחום המרד כפי שתואר שם אינו מדויק ויש לעדכן על-פי המחקרים החדשים. ראה גם: מ' אבי-יונה (בהשתתפות ש' ספראי), אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, מפות 123-125. תיחום השטח שהקיף שלטונו של בר-כוכבא, כולל ירושלים, דורש עיון מחודש. ברור מכל מקום ששפלת-יהודה מילאה תפקיד חשוב מאוד במהלך המלחמה.

25 וראה לאחרונה: ד' ברס, ש' ספראי, י' צפריר ומ' שטרן (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב.

מערכות המסתור בשפלת־יהודה לאור המקורות

אהרון אופנהיימר

גילויין של מערכות המסתור בשפלת־יהודה הוא ללא ספק ציון־דרך משמעותי בחקר מרד בר־כוכבא בפרט ותנועת ההתנגדות לרומא בכלל. דבריו של ד"ר קסיוס על התבצרות במערכת מסועפת של מחילות משוכללות מתבררים לאורך של תגליות אלה כאותנטיים ומשקפי מציאות, ושוב אינם ניתנים להתפרש כהגזמות שנועדו לתרץ את קשיי הרומים בדיכוי המרד. התקופה הקצרה יחסית המבדילה בין המרד הגדול לבין מרד בר־כוכבא והאירועים שביניהם, מקשים על השיוך של מערכות המסתור למאורע זה או זה. אולם במקרה שנדרשת הכרעה, הרי הגיוני לקשר בין מערכות המסתור לבין מרד בר־כוכבא, שכן סביר להניח כי מי שהוא או אבותיו חזו על בשרם את אימי המרד הגדול, ישקיע מאמצים בהתארגנות ובהכנות לקראת מרד נוסף, כולל חפירתן של מערכות־מסתור העשויות לשמש מיקלטים בעת הצורך. שילוב מערכות המסתור בכללן של העדויות על ההכנות למרד בר־כוכבא, יש בו כדי לאשש את התפיסה שמרד זה לא פרץ באופן ספונטאני, כשהוא נישא על גלי התלהבות משיחית, אלא היה ערוך כדבעי, ותכנונו הושחת על חישובים ריאליים.

אין ספק כי מצויות נקודות־מגע בין המימצא של מערכות המסתור לבין העדויות המצויות במקורות ביחס למרד בר־כוכבא. אולם הסקת המסקנות באשר לזיקה בין המערכות לבין המרד חייבת להיות זהירה ולהתבסס על בדיקה קפדנית של המקורות ושל המימצא כאחד. התיאור הקרוב ביותר למימצא של מערכות המסתור מצוי בדבריו של ד"ר קסיוס שהוזכרו לעיל. לאחר שמועלה בניין ירושלים כעיר נוכרית עם מקדש אלילי כסיבה למרד בר־כוכבא, ממשיך דיו ואומר:

הם [היהודים] נשארו שקטים כל עוד הדריאנוס שהה במצרים ושוב בסוריה. אלא שהם הכינו בצורה בלתי־הולמת את כלי הנשק שהטילו עליהם לייצר, כדי שהם יוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על־ידי הרומים.

כשהדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו אותם כמקלטים בעת מצוקה, וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת־קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור.¹

1 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and* Cassius Dio, *Historia Romana*, LXIX, 12, 3
Judaism, II, Jerusalem 1980, pp. 391-405

יש להבחין בתיאור זה בין ההכנות למרד בר-כוכבא לבין פרטים הנוגעים למהלך המרד עצמו. הקטע הראשון עוסק במעשיהם של היהודים כל זמן שהדריאנוס שהה במזרח, ומוכיח את ההבדל באותה עת, תוך ניצול הזמן לאגירת כלי-נשק. הקטע השני תולה את פרוץ המרד בעויבת הדריאנוס את האזור, וממשיך בתיאור מערכות המסתור, תוך המחשת הטאקטיקה של המורדים להימנע מקרבות חזיתיים עם הרומים.

קשה להניח כי מערכות המסתור, כפי שנתגלו בשפלת-יהודה, נחצבו בסערת המרד. מתקבל יותר על הדעת כי במידה שהן קשורות למרד בר-כוכבא בלבד, הוכנו בתקופה שקדמה למרד. אולם אם כך הוא, הרי הראייה מדברי דיו קסיוס לגבי זיקתן של המערכות למרד בר-כוכבא נפגמת מעט, שכן פעולות הכיצור וחפירת המחילות נכללות בדברי דיו במסגרת תיאור מהלכי המרד, ולא במסגרת ההכנות לקראתו.

בספרות התלמודית מצויים תיאורים אחדים של הסתתרות במערות במסגרת העדויות על מרד בר-כוכבא. אולם, כפי שיתברר, קשורים תיאורים אלה כולם לשלהי המרד ולתקופת גזירות השמד שבעקבותיו.

היחבאות במערות נכללת במעשה דלקמן:

אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד, אמר דערוק מן הכא יתצד מן הכא ודערוק מן הכא יתצד מן הכא, והוה מפיק כרוזין ומכריזין ואומרים אן דאית יהודאי ייתי, דמלכא בעו למיתן ליה מילא... דאיתבוננו לא נפקו ואילין דלא איתבוננו נכנסו כולהון לבקעת בית רמון, אמר לשר צבא שלו עד שאני אוכל קרן גלוסקאן זו וירך דתרנגול זה אבקש אחד מהן ולא אמצא, מיד הקיפם לגיונותיו והרגום והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת 'על אלה אני בוכיה'. אילין דהוי חבושין מנהון אכלין בשר קטילהון...²

ניתן לשלב עדות זו עם דברי דיו קסיוס על הטאקטיקה שבה נקט יוליוס סוורוס, המצביא שהובא מבריטניה, כדי לדכא את מרד בר-כוכבא. היא התבטאה בכיתור המורדים ולכידתם ההדרגתית, תוך ניתוק קווי האספקה שלהם.³ הוזהוים האפשריים של האחרים הנזכרים במדרש מצטרפים לקו אחד, מצפון לארץ יהודה שהיתה תחומו העיקרי של המרד.⁴ המעשה עצמו עוסק בגורלם של המורדים

2 תרגום: אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות, אחת בחמת ואחת בכפר לקיטיא ואחת בבית-אל של יהודה, אמר [מין] שיערוק מכאן יתפס מכאן, ושיערוק מכאן יתפס מכאן, והיה מוציא כרוזים ומכריזים ואומרים במקום שיש יהודי יבוא, שהמלך רוצה לחת לו דבר... [אלה] שהתבוננו לא יצאו ואלה שלא התבוננו נכנסו כולם לבקעת בית-רמון, אמר לשר צבא שלו עד שאני אוכל פרוסת לחם זו וירך של תרנגול זה אבקש אחד מהם ולא אמצא. מיד הקיפום לגיונותיו והרגום והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת 'על אלה אני בוכיה' [איכה א' טז]. אלה מהם שהיו חבושים, אכלו בשר מתייהם... איכה רבה א, מה.

3 דיו קסיוס, (לעיל, הערה 1), 13, 3.

4 חמת — אמאוס (מתקשר יפה למימצא בחורבת עקד); כפר לקיטיא — בית לקיא (?) (מדרום לבית-חורון) (?); בית-אל: בקעת בית-רמון — באזור הכפר הערבי רמון (מדרום-מזרח להר בעל-חצור); קיפרוס נהר — ואדי קלט המוליך לקיפרוס (המבצר שהורדוס קראו על שם אמו). אולם באיכה רבה, מהדורת בובר, על-פי כתב-יד רומי, עמ' 82 נאמר: 'אדריינוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, אחת בחמת גדר, ואחת בבית לחם, ואחת בכפר לקטיא... כניש כולהון בחדא בקעתא...'. בקעת בית-רמון נזכרת בקשר לשיקום הסנהדרין אחרי מרד בר-כוכבא (ירושלמי, חגיגה ג, ע"ד). ושם הולם אותה יותר הוזהו באזור הכפר הערבי רומנה, בדומה של בקעת בית-נטופה. לאחרונה העלה ע' קלונר הצעה לזהות את בקעת בית-רמון עם ח'ירבת אוס א-רממין (בשפלת-יהודה הדרומית, מדרום לקיבוץ להב), ראה מאמרו 'בית הכנסת בחורבת רימון', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי

בעת דיכוי המרד, כאשר חלקם התפתה להצעות-כניעה של הרומים, ודינם נחרץ למוות מייד, ואחרים התחבאו במערות וסבלו מחרפת רעב, עד כדי אכילת בשר מתייהם.

מבחינה ספרותית קיים דמיון רב בין פרטיו של מעשה זה לבין התיאורים על מפלת ביתר המצויים בספרות התלמודית.⁵ מסתבר כי למרות הרקע המציאותי המשקף את שלבי המרד האחרונים, יש לסווג עדות זו כמסגרת המקורות המצייריים בצבעים קודרים את גודל המפלה, ומבטאים את עוצמתה הטראומטית. דברי המדרש בדבר 'אילין דהוי חבושין' מתייחסים מן הסתם למורדים הנחבאים במערות, אך מבחינת עיתויים יש לקובעם להסתתרות בעקבות המפלה, ואין הם משקפים את דרכי הלחימה.

הסתתרות במערות שקשורה מן הסתם באירועי מרד בר-כוכבא, נזכרת במסורות אמוראיות הבאות לתת טעם להלכה משנאית הקובעת כי בשבת 'לא יצא האיש בסנדל המסמר':⁶

סנדל המסומר מאי טעמא, אמר שמואל שלפי הגזירה [נוסח אחר: השמד] היו והיו נחבאין במערה, ואמרו הנכנס יכנס והיוצא אל יצא, נהפך סנדלו של אחד מהן, כסבורין הם אחד מהן יצא וראוהו אויבים ועכשיו באין עליהן, דחקו זה בזה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהם אויבים. רבי אילעאי בן אלעזר אומר במערה היו יושבין ושמעו קול מעל גבי המערה, כסבורין היו שבאו עליהם אויבים, דחקו זה בזה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהן אויבים.⁷

שאל ליברמן מעלה מקור זה על-מנת להדגים את טיעונו, שלא תמיד מגלים חכמים את הטעם האמיתי לתקנותיהם, ולעתים אף מוסיפים להן נימוקים פורמאליים כדי להניע את העם לקבל את התקנה החדשה.⁸ מן המשנה נובע כי נעילת סנדל מסומר אסורה מחשש חילול שבת, ולאמיתו של דבר זכר האסון שאירע בעטיו של הסנדל המסומר הוא שהביא להיווצרותה של התקנה. כך עולה גם מן הסוגיה המקבילה בירושלמי, המקשה מדוע אם כן נאסרו סנדלים אלה רק בשבת, ומתרתת כי אין דרכו של אדם שיהיו לו סנדלים מיוחדים לשבת ואחרים המיועדים ליום חול.⁹ לכאורה יש בדבריהם של שמואל ושל רבי אילעאי בן אלעזר עדות ברורה על שהייה ממושכת במערות בשלהי המרד. אולם בסוגיה זו ובמקבילותיה מופיעות מסורות נוספות בדבר הטעם לאיסור

היהדות, א. ירושלים תשמ"ב, עמ' 7-9. על-פי זיהוי זה, נוצר קשר ברור בין בקעת בית-רמון לבין האזור שבו נמצאו מערכות המסתור, אך מתקפת הקשר הגיאוגרפי בין אתרי המישמרות לבין מקום הריגתם של היהודים שנחפסו על-ידי אותן מישמרות.

5 השווה, למשל, תיאור הזרימה של דם הרוגי ביתר עד ארבעה מיל לתוך הים — ירושלמי, תענית ד, סט ע"א; איכה רבה ב ד (מהדורת בובר על-פי כתב-יד רומי, עמ' 104); בבלי, גיטין נז ע"א. יש לציין כי בדברי אגדה המצויים בתלמוד הירושלמי ביחס למרד התפוצות בימי טריאנוס נאמר: 'זהלך הדם בים עד קיפרוס' (ירושלמי, סוכה ה, נה ע"ב), הדבר מעמיד בספק מסוים את זיהוייה של קיפרוס בהערה דלעיל.

6 משנה, שבת ו ב. בכתב-יד קופמן, פארמא, לו ועוד, הנוסח הוא 'סנדל מסומר'.

7 בבלי, שבת ס ע"א. יש להעדיף בדברי שמואל את הנוסח 'שלפי השמד' המצוי בכתב-יד מינכן וברוב הדפוסים, התיקון 'לשלי הגזירה' הוא שינוי של הצנזור, וראה בדקדוקי סופרים. המונח 'שלפי השמד' הוא מונח טכני לשלהי תקופת גזירות השמד שבעקבות מרד בר-כוכבא. דברי רבי אילעאי בן אלעזר אינם מופיעים כלל בכתב-יד מינכן. בכתב-יד אוקספורד הם מועלים מפי רבי אליעזר בן אלישע. יש לציין כי זה הוא המקום היחיד בתלמוד שבו מופיע רבי אילעאי בן אלעזר (גם רבי אליעזר בן אלישע הוא שם בלתי-ידוע ממקומות אחרים).

8 ראה, ש' ליברמן, יוניות ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 253-254.

9 ירושלמי, שבת ו, ח ע"א. שאלה זו עולה גם בבבלי, והתשובה הניתנת שם היא כי איסור סנדל מסומר חל רק בשבת, שכן המעשה שבעטיו נאסר אירע בשבת (בבלי, שבת שם).

סנדל מסומר. בהמשך הסוגיה בתלמוד הבבלי: 'רמי בר יחזקאל אמר בבית הכנסת היו יושבין ושמעו קול מאחורי בית הכנסת, כסבורין היו שבאו עליהם אויבים וכו'.'¹⁰ בירושלמי: 'מפני מה גזרו על סנדל מסומר, יש אומרים שהיו רואות את ראשו ומפילות, ויש אומרים שהיו שומעות קולו ומפילות וכו'.'¹¹ בדברים רבה (מהדורת ליברמן): 'מהו שיצא אדם בסנדל מסומר בשבת, כך שנו רבותינו אסור לצאת בסנדל מסומר בשבת, ולמה כן, אמר רבי יוחנן בשעת השמד היו הפולחין לובשין סנדלים מסומרים והיו עושין רושם בארץ והיו בנות ישראל יוצאות ורואות את סנדליהן רשומות בארץ והיו מתייראות ומפילות'.¹² המשותף לכל המסורות הללו הוא שאיסור סנדל מסומר נובע מאסונות הקשורים באימה שהטילו החילות הרומים, אך לא דווקא שאירעו בעת הסתתרות במערות.¹³ יחד עם זאת קיימת האפשרות כי המסורות הנזכרות אינן משקפות את הטעם ההיסטורי לקביעת התקנה של הסנדל המסומר, ומעיקרה לא נתקנה אלא בשל חילול שבת הנגרם על-ידי החריצים שסנדלים אלה מטביעים בקרקע, ואפשר גם על-ידי הקול שהם משמיעים. יש לשים לב שבהמשך המשנה נאסר לצאת בשבת גם בשריון, קסדא ומגפים, שהם אביזרים נוספים של מדי-צבא.¹⁴

אין בכוחן של הערות אלה להפקיע את העדות ההיסטורית מדברי שמואל ורבי אילעאי בן אלעזר בכללותה, ובין אם הם מהווים את הטעם לאיסור סנדל מסומר בשבת בין אם לאו, עדיין הם מצביעים על היחבאות במערות בזיקה למרד בר-כוכבא. בכל מקרה מדובר בימים שלאחר המפלה, כפי שמדגיש המקור עצמו ב'שלפי השמד'.

יש המנסים לקשור להתרחשויות של מרד בר-כוכבא גם את המעשה ברבי שמעון בר יוחאי שנחבא שלוש-עשרה שנה במערה.¹⁵ מקור זה מעלה בעיות רבות ביחס למשמעותו ההיסטורית, ואין זה המקום להאריך בדברים. די אם נציין כי קשה ליישב את המסורות המעידות על רבי שמעון בר יוחאי המשתתף בכל שלבי שיקום מוסדות ההנהגה אחרי מרד בר-כוכבא,¹⁶ עם ירידתו למחתרת

10 בבלי, שבת, שם.

11 ירושלמי, שבת, שם.

12 דברים רבה, עקב (מהדורת ליברמן על-פי כתב-יד אוקספורד קובץ 147, עמ' 81), ועיין בהערותיו של ליברמן, שם.

13 ראה, למשל, דבריו של רבי יהושע בן קרחה המתאר אימה שנפלה על 'יושבים בין האילנות ונשבה הרוח והטיחו העלים זה בזה' (ספרא, בחוקותי, ז, מהדורת ווייס, קיב ע"ב).

14 ההלכה בתוספתא אוסרת נעילת סנדל מסומר בשבת בתוך הבית, אך מתירה לטלטלו על-מנת לכסות בו את הכלים (תוספתא, שבת ד ח). שימת הדגש על איסור נעילת הסנדל בבית, והימצאם של סנדלים כאלה באופן שניתן להשתמש בהם בשבת לכיסוי כלים, מחזקת כמדומה את ההנחה שמקור האיסור הוא בטעמים של חילול שבת גרידא (אולם ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 64, המפרש בהתאם לתפיסה שאותה עיצב בספרו [לעיל, הערה 8]). לכל העניין ראה גם: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ב, חלק שני, תל-אביב תש"ה, עמ' 232-234; ח' אלבק, השלמות ותוספות (לפירושו למשנה), סדר מועד, עמ' 410-411; א' גולדברג, מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 102-104. לעניין סנדל מסומר יש לציין עוד כי יגאל ידין הצביע על קשר בין המימצא במערות מדבר-יהודה לבין התקנה שבמשנה. כל הסנדלים שנתגלו במערות אלה, שבהן נחבאו פליטי המרד, סוליותיהם עשויות שכבות של עור וכיו"ב, ולא נמצאו בהן עקבות של מסמרים (י' ידין, הממצאים מימי בר-כוכבא במערות האיגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 173-174). אולם אם ההלכה בדבר איסור סנדל מסומר היתה קיימת כבר בזמן מרד בר-כוכבא, מתעוררת המסורת שהיא נקבעה כעטיים של המאורעות שהתחוללו ב'שלפי השמד'.

15 ירושלמי, שביעית ט, לח ע"ד; בבלי, שבת לג ע"ב-לד ע"א; בראשית רבה, עט, ו (מהדורת תאודור-אלבק עמ' 941-945); אסתר רבה, ג, ז, ומקבילות נוספות.

16 עיין: בבלי, סנהדרין יד ע"א; ירושלמי, תגיגה ג, עח ע"ד; שיר השירים רבה, ב, טז.

לתקופה כה ממושכת. ספק רב אם כללו של המעשה קשור ליחסיו של רשב"י לשלטון הרומי בכלל ולמרד בר-כוכבא בפרט. יהא אשר יהא, אין מעשה זה מעיד אלא על הימים שלאחר מרד בר-כוכבא.

הכלל היוצא מהעדויות שבספרות התלמודית הוא שניתן למצוא בהן אנאלוגיה למימצא של מערכות המסתור בשפלת-יהודה, אולם אין בהם כדי לפתור את שאלת אופן היווצרותן של מערכות אלה. כל העדויות מתייחסות לימים שלאחר המפלה, ויש להן זיקה ברורה למימצא במערות מדבר-יהודה.¹⁷ הן משקפות את ניצול המערות כמיקלטים בעת הרדיפות אחרי מרד בר-כוכבא, אך אין בכוחן להאיר את חלקן של מערכות המסתור במסגרת דרכי הלחימה של מורדי בר-כוכבא, או לקבוע את זמן הכנתן של מערכות אלה.

משורה של מקורות מהספרות הקלאסית משתמע כי לחימה מתוך מערות והסתתרות בהן, אופיינית לשודדים וכן לטרוריסטים במאבקם עם השלטונות. על מלחמתו של הורדוס בליסטים שהשתכנו במערות באזור ארבל (38 לפני-הספירה), מצוי אצל יוספוס התיאור הבא: 'והמערות היו בהרים מבוטרים לגמרי, והמבואות אליהן כלב [ההרים] היו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו [הליסטים] עם כל קרוביהם'.¹⁸ במיוחד יש לשים לב לכך שמערות אלה שימשו לא רק את הליסטים אלא גם את בני-משפחותיהם, בדומה לרושם שנוצר לגבי מערכות המסתור בשפלת-יהודה.

במקום אחר מעיד יוספוס כי אוגוסטוס נתן להורדוס את חבל הטרכון על-מנת שישליט שם סדר (סביב 23 לפני-הספירה). על אורח-חיהם של הפושעים שרווחו שם מסופר:

שהרי אין לאלה לא ערים ולא נחלות-שדה, אלא מקומות מחסה באדמה ומערות, והם חיים יחד עם הבהמות. התקינו לעצמם גם מקוואות-מים והכינו מראש מזונות, שנתנו להם את היכולת להתנגד זמן רב ביותר ממקומות סתר. המבואות היו, כמובן צרים כדי מעבר אחד אחד, ואילו בפנים היו [המערות] גדולות במידה שלא תיאמן, ועשויות לשמש מקום של רוחה; הקרקע שמעל למשכנות אינו נישא, אלא הוא כפני המישור.¹⁹ במקור זה אמנם לא מדובר על ליסטיות מדינית, אלא על שודדים בעלמא. אולם הדמיון בין תיאור מערות אלה לבין מערכות המסתור רב ביותר.

כתובת יוונית מקנת (קנאוואת) שבטרכון, מזמן שלטונו של אגריפס הראשון או השני, מזכירה

17 יש להבחין בין מערות מדבר-יהודה לבין מערכות המסתור, שכן הראשונות הן מערות טבעיות אשר שימשו את מורדי בר-כוכבא ובני משפחותיהם כמקום-מיפלט לאחר המפלה.

18 קדמוניות היהודים, יד, 422, בתרגומו של א' שליט; עיין שם גם בסעיפים 415, 420-430; השווה: מלחמת היהודים, א, 305, 309-313. וראה E. Schürer, *A History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes and F. Millar), I, Edinburgh 1973, p. 282, and n. 6; B. Isaac, 'Bandits in Judaea and Arabia', *Harvard Studies in Classical Philology*, (in press) יש להזכיר כאן גם את תיאור הסכסוכים בין היהודים לבין השומרונים באמצע המאה הראשונה לספירה שמביא יוספוס. באותה עת קראו יהודי הגליל לעזרתם את אלעזר בן דינאי שהיה ליסטים ששכן שנים רבות בהרים, מן הסתם במערות (קדמוניות היהודים, כ, 118-124; השווה: מלחמת היהודים, כ, 232-235).

19 קדמוניות היהודים, טו, 346-347, בתרגומו של א' שליט; עיין שם גם בסעיפים 342-348; השווה: מלחמת היהודים, א, 398-400. ראה שירר (לעיל, הערה 18), עמ' 291, 565; וכן במאמרו של איזק (לעיל, הערה 18).

אנשים המסתתרים במערות כמו חיות.²⁰ יש בכתובת זו משום אינדיקאציה לתנועה של טרור באזור זה, ומכאן כי הישענות טאקטית על מערות היתה מצויה גם אצל נוכרים בעבר־הירדן. מכל האמור נובע כי הישענות של מורדים ופורצי־חוק על מערות היתה אופיינית גם לתקופות שקדמו למרד בר־כוכבא. אין בכוהן של ראיות אלה להשמיט את הקרקע מתחת לטענה על זיקה של מערכות המסתור בשפלת־יהודה למרד בר־כוכבא, אך ספק אם ניתן לשייכן בלעדית למרד זה. סביר יותר להניח כי הלחימה מתוך מערות בכלל ומערכות המסתור בשפלת־יהודה בפרט אופיינית לכללה של תנועת ההתנגדות לרומא, החל בימי הורדוס והפרוקורטורים, המשך בימי המרד הגדול וכלה בימי פולמוס של קיטוס, הליסטיות המדינית בין מרד למרד (117-132) ומרד בר־כוכבא.

²⁰ *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 424 (= *Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes*, III, 1223) וראה במאמרו של איזק (לעיל, הערה 18). פרטים שונים הקשורים לנושא נתלכנו בשיחותי עם ד"ר ב' איזק, ותודתי נתונה לו על כך.

ההבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על-פי חקר מערכות המסתור*

מרדכי גיחון

א

על אף הממצאים הארכיאולוגיים והאפיגראפיים המתחדשים מדי-פעם, נשארו הפרקים י"ב-י"ד של 'תולדות רומא' לדיו-קסיוס המקור הרצוף היחיד הפורס בפנינו את סיפור מעשה מלחמת בר-כוכבא.¹ ככל שניסיתי לרדת לפרשם של הדברים, כן השתכנעתי שאם נקבלם כפשוטם ולפי הסדר הכרונולוגי שהובאו, התמונה שתתקבל הינה מקוטעת ורבת סתירות. והנה באו גילויי מערכות המסתור מימי בר-כוכבא כדי להעמידנו על משמעותם המקורית והנכונה של דברי דיו קסיוס, ואף למדים אנו על הטאקטיקה שהיתה נקוטה במלחמה זו, בשלביה העיקריים.² תחילה נפנה לדברי דיו קסיוס כלשונם ואחר-כך נפרשם על-פי מימצאי הסקרים והחפירות. בראשית דבריו (Epitoma, LXIX, 12:2) מדגיש דיו את הצלחת היהודים בשמירת ההכנות למרד בסוד כמס עד לשעה היעודה. עובדה זו משתמעת משלושה עניינים:

א. הכנת המרד תוך כדי שהותו של הקיסר הדריאנוס בסוריה ובארץ-ישראל עם פמלייתו הגדולה, לרבות יחידות המישמר האישי שנילו אל הקיסר בכל אתר ואתר (פרשים ופרטוריונים).

ב. השחיית ההתקוממות עד אשר נודע שהקיסר הגיע לאזורים מרוחקים מארץ-ישראל (והכוונה ככל הנראה לאתונה).³

ג. הזמנות מידי הרומים לייצור נשק בסדנאות יהודיות ביהודה, לצורך ציוד הצבא הרומי, והעדר כל חשד ודאגה לגורלו של נשק זה — כאשר נדחה על-ידי קציני החימוש הרומיים — פן יימסר ויוכשר לשימוש בידי אנשי המחתרת.⁴

- * נוסח זה הינו הרחבה של הדברים שנאמרו במסגרת הדיון שבעל-פה.
- 1 שמו המלא של הסופר הוא Cassius Dio, Cocceianus. ההוצאה אשר בה השתמשתי היא המהדורה של E. Gray, Loeb Classical Library, London-Cambridge 1968. תרגומים לעברית של הקטעים הרלבנטיים עיין: ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תש"ו, עמ' קעז-קעה, ולאחרונה התרגום של ב' איזק במאמרו של א' אופנהיימר, 'מרד בר-כוכבא — ייחודו ומחקרו', א' אופנהיימר (עורך), מרד בר-כוכבא, ירושלים תש"ס, עמ' 12. תרגום דברי דיו קסיוס במאמר זה הוא של המחבר.
  - 2 על המהלך הטאקטי של המלחמה, כפי שנראתה לי עם גילוי המערכות ובטרם מיצוי תפירות חרב עקד, ראה: M. Gichon, 'The Bar Kochba War: A Colonial Uprising Against Imperial Rome', *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 42, (1979), pp. 82-99. הגילויים בעקד חזקו את המסקנות והוסיפו פירוט.
  - 3 W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig 1907, pp. 268 ff. הכתובות III, 471; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, p. 7281-4. [להלן: CIL] ועוד, דברי הירונימוס 1866, Leipzig 1866, p. 167. *Chronicon*, 2148 ed. A. Choene, II, Leipzig 1866, p. 167.
  - 4 לעניין זה יש סימוכין עקיפין מתוך *Scriptores Historiae Augustae*, ed. et trad. D. Magie, London- Cambridge 1967, Vita Hadriani, XI, 1 שבו מסופר כי הדריאנוס ביקר את

שאננות זו והאמון המוטעה ברגיעת הרוחות ביהודה ידועים לנו גם ממקורות אחרים, כגון המטבעות אשר טבע הדריאנוס לקראת ביקורו ביהודה או מייד לאחריו. מטבעות אלה מראים את יהודה בדמות אֵם ובניה המקבלים את פני הקיסר בסמלים של שלום והערצה, בצרוף המקרא: 'לביקורו של הקיסר ביהודה' (Adventui Augusti Judaeae).⁵

אך גם בלא עדויות אלו ואחרות, היינו צריכים להניח שהצלחת השלב הראשון של המרד היתה תלויה בהכנות מוצלחות בסתר ובהפתעה הגמורה שהופתעו הרומאים. זאת למרות העובדה שחיל-המצב בארץ כלל שני לגיונות וחילות ה'עזר' המסופחים להם,⁶ דהיינו לכל הפחות 20,000 איש, אשר נפרסו באתרי-מפתח על-פי תכנית אסטרטגית. כוחות אלה יכלו לקבל תוך שבוע ימים תגבורת משמעותית מן הפרובינקיות השכנות, אשר בהן חנו לא פחות משישה לגיונות ולפחות כמספר חיילים, וכן חיילים של גדודי ה'עזר' במספר דומה למספר אנשי הלגיונות, בסך-הכול לפחות 60,000 איש.⁷

בנוסף לצבאות הסדירים, לא חסרו בוודאי גם משתפי-פעולה ומלשינים רבים בעיקר מבני האוכלוסיה הנוכרית והשומרונים, שלא לדבר על שירות הביון של הדריאנוס, אשר נודע ביעילותו. במצב דברים זה ההכנות בסתר וההפתעה, כפי שמצטיירים מדברי דיו, היו מחויבי המציאות. אלא שבהמשך התיאור משתבשים דברי ההיסטוריון. הוא מציין כי לאחר שהרחיק הדריאנוס במסעו (בדרכו חזרה לאיטליה), רק אז התקוממו היהודים בגלוי' (φανερώς ἀπέστησαν) שם, (2:12,69), והוא קובע: 'אבל הלכה למעשה, לא העיזו להביא לידי הכרעה צבאית עם הרומים בשטח הפתוח' (שם, 3).

בעל כורחנו אנו קובעים כי חלה כאן טעות או לפחות השמטה. שהרי לא היה עוד מרד אשר בשלבו ההתחלתיים לא היתה היוזמה בידי המורדים, ותמיד נמנעו המורדים מניסיון לקבוע בשלבים המוקדמים את ההכרעה על-ידי תקיפת האויב. יתירה מזו, שחרורה של יהודה וכינון מימשל עצמאי בה, בגבולות אלה או אחרים, יכול היה להיעשות רק לאחר הבסת הגייסות הרומים החונים במדינה, וייתכן שאף רק לאחר הבסתם של כוחות-סיוע מיידי אשר שוגרו מן הפרובינקיות השכנות.⁸

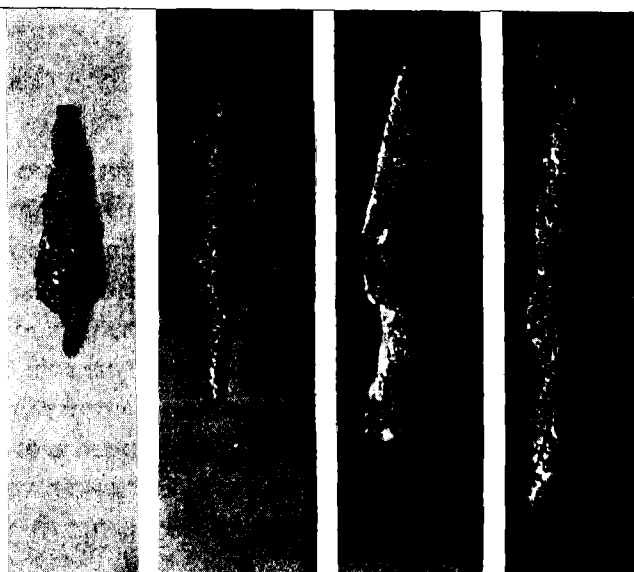
הציוד הצבאי בכל הפרובינקיות כדי להשלים את החסר ויחד עם זאת עשה לעצמו חוק: 'ne quid otiosum vel emeret aliquando vel pasceret' [לא לרכוש ולא לתחזק שום דבר (ציוד) אשר איננו במצב שימושיות מלאה].

5 ראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 86.

6 הלגיון ה-X Fer. VI. על תאריך הצבתו בכפר עותנאי ראה: B. Isaak & I. Roll, 'Judaea in the Early Years of Hadrian's Reign', *Latomus*, XXXVII (1979), pp. 54-66. הדיפלומה 33, *CIL*, XIV, נותנת ככל הנראה את רשימת חילות העזר שהיו קשורים באחד משני הלגיונות. עליהם יש להוסיף את אלה ששירתו תחת פיקוד הלגיון השני וייתכן שאף את חילות המצב של הלימס, כחטיבה נפרדת.

7 הסכום הבסיסי הוא עדיין זה של המ"ד פארקר בספרו: *The Roman Legions*, Cambridge 1958, pp. 158-160. סיכום מעודכן ראה: L.J.F. Keppie, 'The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian', *Latomus*, XXXII (1973), p. 864. עוצמת הלגיונות חושבה על-פי 5,000 איש. עם זאת ייתכן מאוד שבימי הדריאנוס תקן הלגיונות היה מעל ל-6,000 ויש המייחסים את המספר שנקב ווגטיוס, *Epitoma Rei Militaris*, ed. Lang, Stuttgart 1885, II, 6 in s.v. 'Legio', *Der Kleine Pauly*, München 1975, 3 col. 542.

8 לדעת רוב החוקרים, אבד לרומים במסגרת פעילות התקפית יהודית זו הלגיון הכ"ב הדיוטריאני, אשר הוחש ממצרים, וראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 89 ואילך ומקורות שם. תגבורת אחרת, אשר ככל הנראה הקדימה את מסעם של הדריאנוס וסוורוס, היא זו אשר הוחשה ליהודה על-ידי הנציב הסורי, ואשר אנו נאלצים להסיק כי אף נבלמה כליל. ראה: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (revised).

ראשי-חץ מן המערכת התת-קרקעית מס' ו, חרבת עקד

מכאן שגם המשך הטקסט הינו משובש או מוטעה, שכן ממשיך דיו ואומר כי במקום להתגרות מלחמה ברומים על-ידי קרב בשטח הפתוח, 'תפסו היהודים אתרים מתאימים בשטח' (χωρας ἐπίκαιρα) וביצרו אותם במנהרות ובחומות (ὑπονόμοις καὶ τείχεσιν) שם, שם).

לא ייתכן שביצורים אלה באו במקום היוזמה ההתקפית היהודית בתחילת המרד, כפי שהניסוח של דיו מציגם. זה משתמע גם מהמשך דברי דיו עצמו, באומרו כי ההתבצרות במנהרות-סתר ובביצורים גלויים — כאשר המונח 'חומות' משמש קרוב לוודאי ככינוי למערכות-ביצורים במובן הרחב — נעשה בשתי מגמות: 'כדי שיהיו להם מקומות-מיפלט, כאשר הם יבואו בלחץ רב ועל-מנת שיהיו להם מפגשי-סתר תת-קרקעיים' (ὅπως ἀναφυγὰς τε ὅπουταν βιασθῶσιν ἔχουσιν, καὶ παρ' ἀλλήλους ὑπὸ γῆν διαφουιτῶντες λανθάνωσι).

בעוד שהמגמה הראשונה הולמת את המצב שלאחר התחלת הלחימה, הולם היעד השני את שלב ההכנות בסתר, בטרם פרוץ מעשי האיבה. ואמנם אם המגמה היא ליצור מערכות-סתר-קרקעיות, כי אז הכרח היה להכשירן בלי למשוך תשומת-לב כלשהי לאתרים אלה. תנאי זה עומד בניגוד גמור להכרזה של דיו, כי מקומות אלה בוצרו בזמנית בביצורים גלויים ובביצורי-סתר. אפילו אם נניח, למרות הכתוב, שלא כיוון הכתוב לאותם המקומות עצמם, גם אז לא ייתכן כי היהודים יסכנו בצורה גסה זו של בניית ביצורים גלויים את סוד המרד ואת הסיכוי להפתעה. ואם אכן בנו ביצורים גלויים אלה, חזקה על הרומים כי היו מגלים את ההכנות האלה.⁹

9 CIL, XII 2230, VI 1523; ed. G. Vermes & F. Millar), I, Edinburgh 1973, pp. 547-549 בספרי על ברכוכבא חמנו, העומד להתפרסם בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב, ציינתי בשעת הכתיבה, עוד לפני זמן רב, כי המונח 'διαφοίτατω' ייתכן ויש להבינו לא במובן של המיפגש התת-קרקעי הנסתר, אלא התנועה התת-קרקעית הנסתר, להסחיות הדתית או לכינוס לפעולת גיחה והפתעה. לאחרונה רומז גם תרגומו של איזק (לעיל, הערה 1) על פירוש דומה. אין כאן המקום להיכנס בעובי הדין בנדון. גם אם נחליט על פירוש זה, מדובר בשני תפקידים אשר להם נועדו המנהרות (וראה התייחסותי לנדון בהמשך).

10 פעילות ביצור היתה ונשארה סימן מובהק המעיד על הכנות צבאיות. על אף הרקע השונה והעדר היכולת להסתירה, אנו נזכרים בפעילות שיקום חומות ירושלים בימי אגריפס הראשון, כדוגמה להתעוררות חששות הרומים מכוונותיו, על אף שהמדובר היה בבן-ברית ובמעשה גלוי, שניתן היה להסבירו כנטול כל כוונות אנטי-

הטקסט של דיו מעמיד בעיות קשות גם באשר להמשך המלחמה, אם נרצה לפרש את פרטי הדברים על-פי דבריו בלבד.

לדברי דיו, יוליוס סוורוס, המפקד הרומי העליון, 'לא העז לתקוף את היהודים בשטח הפתוח בכל מקום שהוא, בשל מספרם הרב ובשל יאושם, אלא שבלם פלוגות קטנות, הודות לעדיפותו בחיילים ובמפקדי-מישנה, וסגר עליהם ומנע מהם אספקה, וכך יכול היה, אמנם בתהליך איטי, אך בבטחון יחסי... לחסלם'. (שם, 13:3).

אם היהודים הסתגרו, כדברי דיו למעלה, בביצורים עיליים וביצורים תת-קרקעיים, כי אז לא מובנת כל הפיסקה הזאת. להיפך, היא משמשת ראיה כאילו היהודים דווקא התאמצו לא להסתגר מאחורי חומות ובתוך מגדלים, כי אם העדיפו את הלחימה בשטח הפתוח.¹¹

כמה דברים על אופי הלחימה בשטח פתוח אנו למדים מדברי הפתיחה של מהנדסו הצבאי של הדריאנוס, אפולודורוס איש דמשק, לספרו 'תורת המלחמה' (πολιορκητική).¹² ספרו זה נכתב, לפי דברי המבוא, כמענה לבקשת עצה דחופה של הקיסר הדריאנוס, כיצד לנהוג באויב אשר איננו מתבצר בביצורים של קבע כי אם 'בעממים' [הפועלים] מעמדות אשר איגופים מוצלחים עשויים לגרום [להם] לשינויים [במערך] (ἐθνὴ καὶ κλίματα ὑπὸ τῆς τυχεύουσας) [περιτροπῆς εὐτφοποῦμενα].¹³

המדובר אפוא באסטרטגיה של מיגננה משהה, שהגרמנים בזמנם הביאוה לשכלול רב וכינוה 'Hinhaltender Widerstand'. זוהי שיטת הגנה שעל-פיה נתפסים מערכי-הגנה המגישים זה לזה סיוע הדדי, ומחייבים את התוקף לפרוס את כוחותיו ולעשות מאמצי-יתר לכיבושם. הכוח המגן נוטש מערך אחד לפני הקרב האמור להיות קרב מכריע ונסוג למערך חליפין, וחוזר חלילה.¹⁴ הוכחה לכך שהיהודים נהגו בשיטה זו עולה מן הסקרים שערכו פ' בר אדון, ר' גופנא, י' פורת וחבריהם בבקעת-הירדן ובמדבר-יהודה בשנת תשכ"ח.¹⁵

המימצא מכיל בין היתר שרשרת של מחנות בסיסיים רומיים ומוצבים קדמיים אשר קודמו בעקבות המוצבים היהודיים אשר דולגו לאחור.¹⁶ שומה עלינו להמשיך ולחפור את המחנה

רומיות. ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, יט, ז, ב: 326-327. שירות הריגול של הדריאנוס היה מפורסם, וראה: *Historiae Augustae*, XI, 4-7. ליד סוכנים חשאיים אלה, 'Frumentarii', כלל הבין הרומי אותה שעה גם 'Speculatores'. אלה פעלו כמרגלים וגששים 'מטעם שלטונות הפרובינקיות ובמסגרת הצבא וה-'Exploratores' שהיו סיירים במסגרת לגיונרית ועל-לגיונרית. להתמצאות ראשונה והפנייה למקורות עיין במונחים המתאימים ב-'Der Kleine Pauly' (לעיל, הערה 7).

11 ראה להלן, הערה 30.

12 המהדורה המקובלת היא של R. Schneider בספרו *Griechische Poliorketiker (Abh. Konigl. Ges. Wiss. Göttingen. Phil. Hist. Kl. NF 10, 1 (1908), pp. 1 ff.)*.

13 שם, עמ' 10. תרגום הפיסקה כלשונה אינו נעלה מעל כל ספק, אך מובטחני כי מכוון לרוח הדברים. גם שניידר מתלבט בתרגום, אך קובע כי שיטת הלחימה הנקוטה היא שונה מזו המצריכה מצור סדיר (Regelrechte) (Belagerung). את המונח שתרגמתי כאן כ'עמדות', הוא מתרגם ב'מרחבים' (Gegenden) ואילו J. Plew מתרגמו ב-'Bergrücken' שמשמעותו רכס-הר. מורדות-הר. ייתכן שתרגום זה הוא העדיף וראה ספרו: *Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Strassburg 1890, pp. 92-93.

14 ראה גיחות (לעיל, הערה 2), עמ' 93 ואילך.

15 מ' כוכבי (עורך), 'יהודה שומרון והגולן, מחקר ארכיאולוגי, תשכ"ח, ירושלים תשל"ב.

16 לדוגמה, יש לזהות את אתר 52 במרחב ואדי אל עוג'ה (סקר מדבר-יהודה אצל בראדון) כמחנה רומי בסיסי והאתרים 44, 46, 48, 50, 51, 52 כמוצבי-חוץ רומיים; בעוד שהמתחמים, המערות והמיבנים שבאתרים 35, 41, 42, 43 וכן 39 עשויים להיות יהודיים; ואתר 38 ייתכן שהיה מוצב רומי.

של מרגלות תל שלם, כדי לקבל מושג טוב על מבנהו של מחנה בסיסי רומי. כן יש לחפור באתרי הפסגות והמערות אשר שימשו את הלוחמים היהודיים. המערות, בעיקר, הפכו בחלקן למקומות מיפלט אשר בהם התבצרו אותן 'פלוגות קטנות', אשר יוליוס סוורוס חיסלן בזו אחר זו לאחר מצור והרעבה. דוגמה יפה למחנות-מצור אלה היא המחנה הרומי אשר נחקר על-ידי דין, מעל למערות נחל חבר, ואילו המערות במדבר-יהודה הינן דוגמה טובה למקומות מיפלט אלה.¹⁷

נשאלת אפוא השאלה, מה גרם לאי-הבהירות ולשיבושים בדברי דיו קסיוס. בראש וראשונה עלינו לזכור כי לא עסקנו בחיבור המקורי של דיו אלא בחיבורו של הנזיר קסיפילינוס שהוציא לאור תקציר של 'תולדות רומא' של דיו בעיבודו הוא. נוסח מקוצר זה נכתב במאה ה"א, כלומר כ-900 שנה לאחר המעשה. מטבע הדברים חייב הקיצור השמטת קטעים וקישורים של הקטעים הנותרים על-ידי משפטי-חיבור מפרי עטו של קסיפילינוס. שיטה אחרת היתה תימצות דברים של המקור ושיכתובם המקוצר בלשון המתמצת וכהבנתו.¹⁸ הוכחה לכך שהפרקים הנוגעים לענייננו עובדו על-ידי קסיפילינוס היא תיאור המקדש שבירושלים כ'בית המקדש של האל' (ὁ ναὸς τοῦ θεοῦ), שרק הוא, ולא דיו קסיוס הפגאני, היה משתמש בכינוי זה.¹⁹

כיום, אין להוציא מכלל אפשרות שכבר דיו קסיוס בזמנו שגה בהצגת הדברים. ניתן להבין זאת מפני שהדברים נכתבו תשעים שנה לאחר המעשה ובשל אופיים המסובך של המאורעות (וראה להלן). יתירה מזאת, נראה שהדריאנוס הוסיף עירפול ושיבוש מכוונים משלו. לנושא זה הקדשתי מחקר מיוחד ובו ניסיתי להוכיח שכונות הדריאנוס היתה להיכנס להיסטוריה כנסיך של שלום. לשם כך עסק בשיכתוב היסטורי, כדי להפחית מחומרתה של המלחמה ולטשטש את המידע עליה.²⁰

משום כך מצא לנכון דיו קסיוס או קסיפילינוס, לפתוח את הדיון במלחמת בר-כוכבא בנימה פולמוסית באומרו כי היתה זאת 'מלחמה לא חסרת-חשיבות ולא קצרת-זמן' (πόλεμος οὗτε ἀλλοχρόνιος οὗτε ἀκαρπὸς שם, 1:12). ניסוח זה של מבוא לתיאור סיפור המעשה איננו אופייני ל'דיו-קסיפילינוס', וסביר שהוא בא לסתור דעות מוטעות שרווחו בנדרן בשעת הכתיבה.

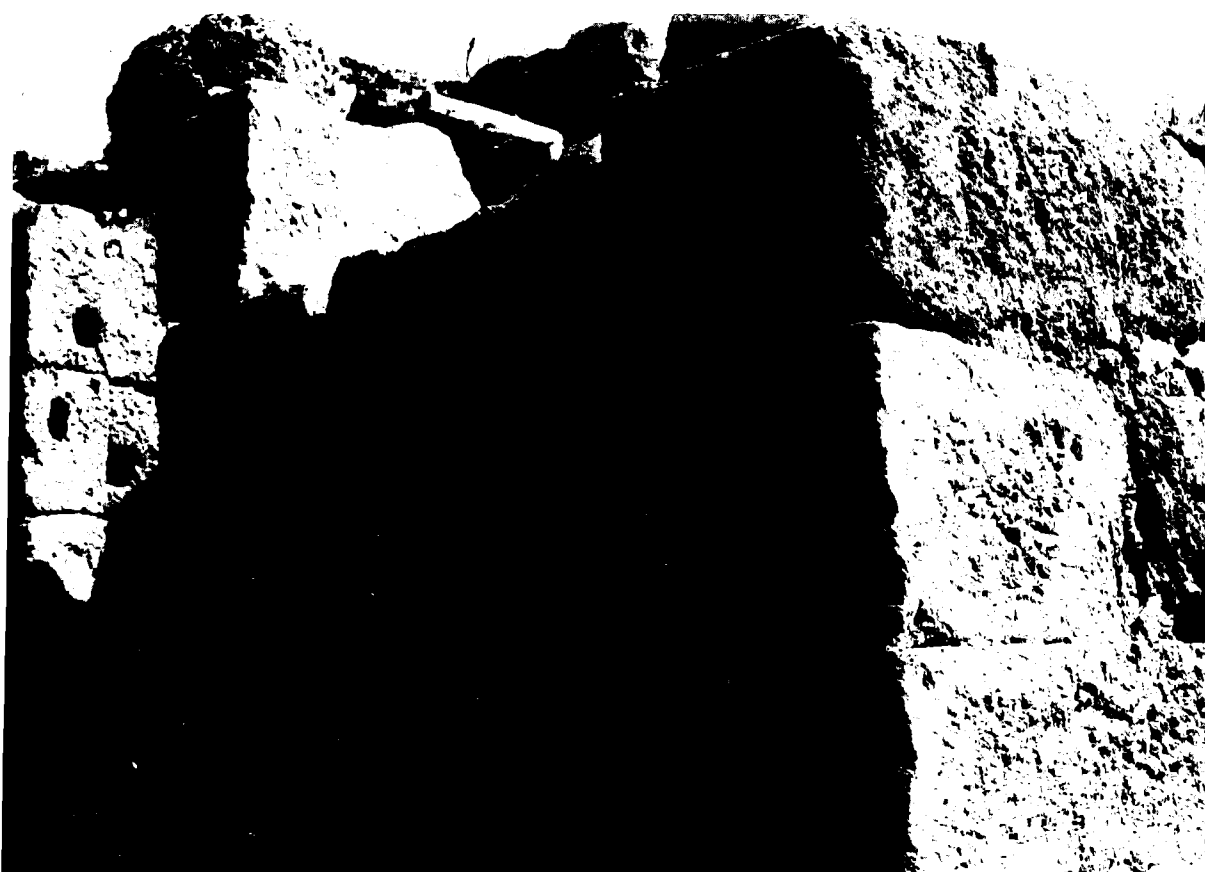
17 Y. Yadin, *Bar Kokhba*, London 1971, p. 46 ff.; Idem, *The Finds From the Bar Kochba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1963, pp. 111-114

18 על הערכת קסיפילינוס כסופר עיין במאמרי 'הערכת המצב של בר-כוכבא' המוגש לפירסום במקביל לסקירה זו, ושם גם הערות 4, 5. ראה גם: s.v. 'Xiphilinos', Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, IX. A/2. הערכה אחרונה של דיו אינה עוסקת, למרבה הצער, די הצורך בעניין הקיצור הקסיפיליני והשפעתו על הנוסח שבדיונו;

ראה ספרו הטוב של: F. Millar, *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964

19 לעניין זה ראה כבר 2. n. 49, A. Schlatter, *Die Tage Trajans und Hadriane*, Gütersloh 1897, p. 49, n. 2

20 וראה בינתיים גיחון (לעיל, הערה 18) ושם הציטוטים מתוך 8, XI, VII, 1; VI, *Historiae Augustae* הזנעת הפעילות הצבאית והבלטת מפעלי השלום בולטת גם ממדיניות הטביעה של המטבעות ההדריאניות, ראה: M. Mattingoy & E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II, London 1926, pp. 325 ff. 'To... the Jewish war no reference is made... Hadrian refuses to draw attention to the one smudge on the fair picture of imperial peace' (שם, עמ' 326).

השער הדרומי (הלניסטי-רומי). חרבת עקד

ב

מלאכת ההיסטוריון, בשאיפתו להגיע אל האמת, לא היתה אפוא קלה כל עיקר כבר בימי דיו קסיוס. אך גם שאר המקורות הכתובים, אם שמרו את זכר התקופה, הינם מגמתיים ועוינים את בר-כוכבא, ומלכתחילה לא התכוונו לתת את סיפור מהלך המלחמה.²¹ על כן, כאשר התגלו מערכות המסתור מימי בר-כוכבא, תחילה זו שבעין-ערוב²² ואחר-כך זו שבעילבון,²³ נדמה היה שהסבר נאות שלהן יוכל לשמש בסיס להבנת המאורעות ומהלכם. ואכן סבורני שהתפירות שניהלתי עם עוזרי בחרבת עקד ליד אמאוס²⁴ נתנו בידינו את האמצעים לעשות כן.

חרבת עקד היא יישוב מבוצר היטב, שהתקיים מן התקופה החשמונאית ועד לימי בר-כוכבא. היא נבנתה על ראש פסגה של גבעה נישאה במרחק של 2.5 ק"מ ממזרח לחמת-אמאוס (נ.צ. 15081382), כיום בתחום פרק קנדה. האתר הוקם בקרבת מעיינות עשירים, אך במרחק-מה מהדרכים הראשיות העולות מדרום ומצפון לו לירושלים. העלייה הקשה מן הבקעות המקיפות אותו משלושה עברים קשתה עוד יותר בשל הטרסות הגבוהות שניבנו במורדות הגבעה עוד בימי קדם.

- 21 לקט המקורות מחז"ל, אבות הכנסייה ושאר סופרים נוצריים מובא אצל ייבין (לעיל, הערה 1) עמ' קמא ואילך.
- 22 י' צפריר, 'מערה מימי בר-כוכבא ליד עין ערוב', קדמוניות, ח (תשל"ה) עמ' 24-26.
- 23 י' תפלינסקי, חרשות ארכיאולוגיות, ה (ינואר 1963), עמ' 14; ז (יולי 1963), עמ' 19.
- 24 מ' גיחק, חרשות ארכיאולוגיות, עג (ינואר 1980), עמ' 23-24; עו (אפריל 1981), עמ' 28.

ראש הגבעה היה מוקף חומה מבוצרת היטב במגדלים, שרוחבה הגיע עד שני מטר ויסודותיה הושחתו על הסלע. שער אחד, אשר נבנה אבני-גזית בבנייה איתנה ומדויקת, נפתח אל עבר דרך מתפתלת העולה מכיוון דרום. שער זה מוגן בשני מגדלים מעוגלים. קטעי החומה שנתגלו עד כה נשתמרו עד לגובה של כשישה מטר מעל לסלע. המגדלים ניבנו כולם או בחלקם כשחלקם התחתון בנוי כתשתית מוצקת של נדבכי-אבן מלוכדים היטב ורק בקומה העליונה ניבנו חדרים על-גבי המסד המוצק.

מטבעות וקיראמיקה איפשרו לנו לזהות שכבת-חרס ופרצות בסביבות השער ומגדליו וכן כפינה הדרום-מערבית של האתר עם המלחמה נגד וארוס (שנה 4 לפני-הספירה) או מלחמת החורבן.²⁵ מעל לשכבה זו ניכרת פעולת חיקון ושיפור, אשר אף היא ניתנת לזיהוי, על-פי המימצא הנומיסמאטי והקיראמי, עם תקופת בר-כוכבא. אופייני לתיקונים אלה היה, כאמור, האופי המאולתר והמגמה למהר ולהשלים את המלאכה. הפרצות ליד השער נסתמו על-ידי שפיכת אבני-שדה קטנות בין חגורות של אבנים גדולות יותר, לחיזוקן. לאורך של 16 מטר נחשפה חומת-תמך (?) פנימית לחומת האתר. תחילתה ממערב לשער וקצה טרם נתגלה. בין החומה הראשונה והחומה הפנימית, אשר נשתמרה לגובה של שני מטר, נמצא מילוי מפולת ורדרת אשר באו בחלקן או כולן מראש החומה הראשונה, אשר נשתמרה בקטעים אלה עד היום לגובה של שני מטר ומחצה מעל למיפתן השער. נדמה שכאילו במתכוון תוכננה המלאכה כך ששתי החומות תחזקנה זו את זו. המיבנה האיתן של החומה החיצונית הגן על הבנייה החפופה של החומה הפנימית, ואילו זו הוסיפה עובי ניכר אשר איפשר, כפי הנראה, הרמתה לגובה מעל לחומה החיצונית בקטע זה, עד לגובה הנדרש. בעבודות השיפוץ השתמשו לוחמי בר-כוכבא גם באבני הגזית של מיבני הביצורים הקודמים, בשימוש מישני.

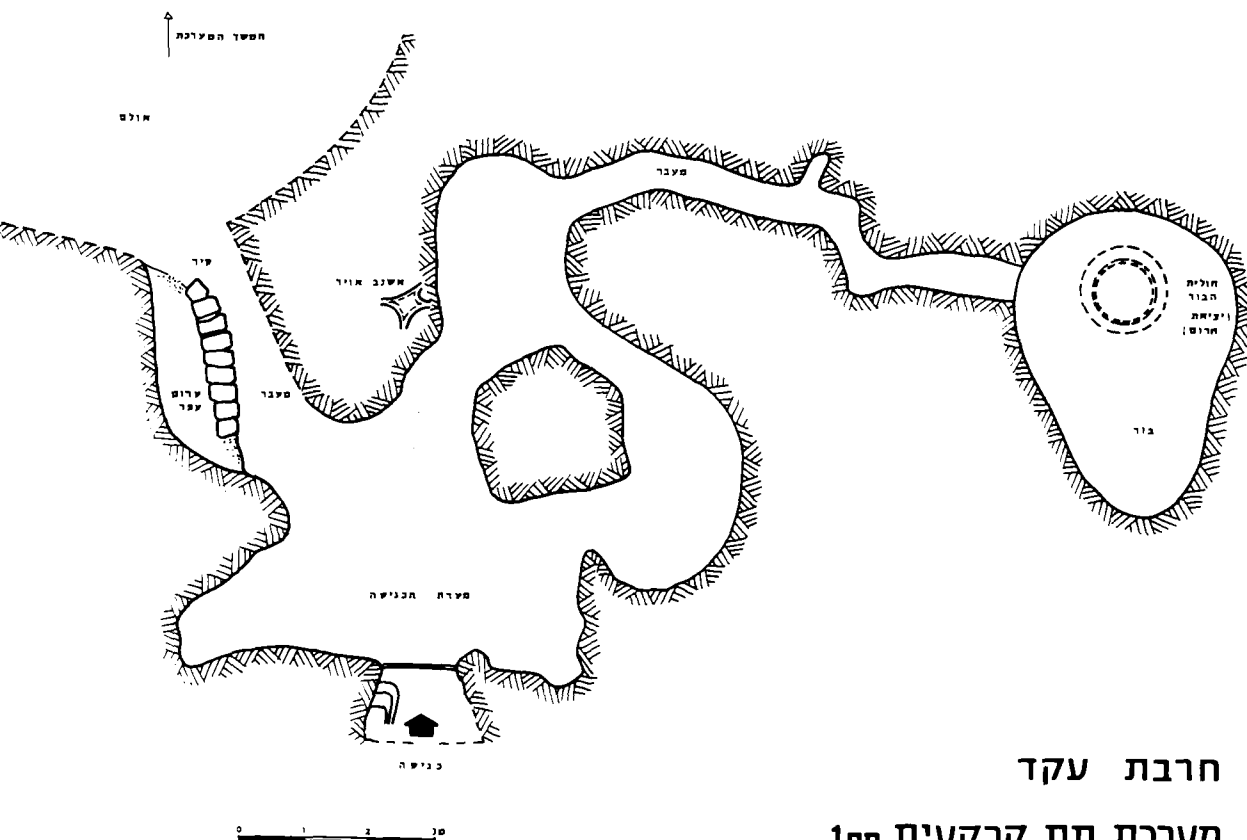
שכבת-חרס ושריפה חזקה, אשר מעליה מפולת של מגדל, משמשת עדות אילמת לכיבוש מחדש של הרומים בגיזרה המערבית של מערכת הביצורים. בשכבה זו נמצאו עשרות ראשי-חץ ליד שברי כלי-נשק אחרים, אבני-קלע ואבן-בליסטרה בקוטר 25 ס"מ. היא זוהתה בפירוש כשכבה המשתייכת למלחמת בר-כוכבא על-ידי המעות הבר-כוכבאיות שנתגלו בה בכמות ניכרת.

עוד בטרם בואנו לאתר גילה בו עמנואל דמתי (אז קמ"ט ארכיאולוגיה במפקדת יהודה ושומרון), במורדו הצפוני, כניסה למערה שזוהתה כחלק במערכת-מסתר בר-כוכבאית (מערכת מס' 1). מערה זו נפגעה על-ידי שודדי-עתיקות. ברשותו התחלנו בפינויה וחפירתה השיטתית.²⁶ תוך כדי עבודתנו באתר זיהינו מערכות נוספות במורדות, סביב-סביב, אף הן סתומות בסחף ובדרדרת טבעית או מלאכותית. עד כה סיימנו את פינויה של מערכת מס' 1 בלבד.

המדובר הוא במערכת של שלושה חדרים גדולים או יותר, החצובים בסלע ומחוברים זה לזה בפרוזדורים צרים שרוחבם כ-50 ס"מ וגובהם כ-60 ס"מ, אשר ניתן לעבור בהם בזחילה על ארבע בלבד. פרוזדורים מחברים את המערכת לשני בורות-מים פעמוניים גדולים, אשר שימשו לה

25 עיבוד המימצא הנומיסמאטי הוא בידי ד"ר א' קינרלר וזיהוי המטבעות נעשה על-ידיו. עד 1980 זוהו 5 מטבעות של אנטיוכוס הרביעי, מטבע אחד של דמטריוס השני, 3 מטבעות של אנטיוכוס השביעי — המרמזים על הקמת האתר עוד בשלהי התקופה הסלבקית. מתוך כ-60 מטבעות חשמונאיים היו כ-50 ינאיים. 3 מטבעות היו הורדיאניים, 1 קלאודי, 1 של דומיטיאנוס, 1 של נרוה ומעל ל-15 של בר-כוכבא (כולל שנים א' וב' ולחרות ירושלים).

26 ע' דמתי, 'חרבת עקד', חדשות ארכיאולוגיות, סא-סב (אפריל 1977), עמ' 61.

חרבת עקד

מערכת תת־קרקעית מס' 1
קטע צפוני- תכנית זמנית

מערכת תת־קרקעית מס' 1, חרבת עקד

סירבישול, מתקופת סוף השלייה בתוך המערכת
התת־קרקעית מס' 1, חרבת עקד

נר 'הרודיאני', ממימצאי המערכת התת־קרקעית
מס' 1, חרבת עקד

פתח־איורור ויציאות־חירום. כיוון שהפרוזדורים נפתחו אל דפנות הבורות בגובה של כשני מטר מעל תחתיתן, ייתכן שעד קרוב לגובה זה הכילו הבורות מים, הן כהסוואה והן לשימוש המתכנסים בהם.

הכניסה הראשית המקורית נהרסה. הדעת נותנת כי היתה מוסווית בצמחיה וחבויה בתוך הריסות המלחמה הקודמת. הכניסה למערות הנמוכות יותר מוסתרת כיום היטב על־ידי הצמחיה הטבעית. פתחה של מערכת המסתור מס' 2 הוא נקיק טבעי צר ששיחים ועשבים סוגרים עליו, והוא נסתר מעין הצופה. מייד מאחוריו נפתח אולם רחב־ידיים אשר נחצב בסלע באורך של כ־20 מטר ובגובה של 4 מטר. מאולם זה נפתח פתח למנהרה שאפשר להתקדם בה בזחילה, אשר טרם פונה.

בדומה לידוע מאתרים רומים אחרים, ניצלה מערכת מס' 1 חציבות קיימות, וכבר הזכרנו את שני בורות הפעמון. נדמה שהמערה הקדמית בצד צפון, שדרכה נכנסו למערכת ושקיר הכניסה שלה התמוטט, היתה מערה טבעית אשר הוכשרה אולי כמערת־קבורה. נר ישראלי תמים ושכר־חרס מעידים על כך שהיתה בשימוש כבר בימי בית־ראשון, וחרסים מן התקופה הפרסית־הלניסטית מלמדים על שימוש גם בתקופה זאת.

זיהוי המערכת עם תקופת בר־כוכבא נעשה על־סמך המימצא הנומיסמאטי העשיר יחסית ועל־סמך הקיראמיקה האופיינית והזהה למימצא מאתרים מתקופת בר־כוכבא, כמו מערות במדבר־יהודה, ואדי דליה וקומראן.

אחת הבעיות הקשות שעמדה לפני החוצבים שרצו להסתיר את מלאכת החציבה מעיניים בלתי־רצויות היתה הסתרת האבן וחומרי החציבה שהוצאו בכמויות גדולות. עניין זה חמור דווקא בהרי הגיר של יהודה. האבן הנחצבת כאן ורסיסה מושכים בלובנם את תשומת הלב ממרחקים. הדעת נותנת כי השיטה הטובה היא פיזור חומר זה על־פני שטח רחב, ודווקא בלילה. לאורך אחד הקירות במערכת מס' 1 נתגלה קיר בבנייה יבשה שאין לו יעוד נראה לעין כחלק ממיבנה. מאחוריו

מטבעות מתקופת ברכוכבא בחרבת עקד

מוערמים שבירי-סלע ושיירי-חציבה. ייתכן שכאן נערם והוסתר החומר שנחצב במשך היום לקראת פיזורו והרחקתו בלילות.

ג

אם נשווה עתה את מימצאנו בחרבת עקד עם סיפורו של דיו קסיוס, ראשית נמצא שבאתר זה נתגלו הן ה'מנהרות' והן ה'חומות' שבהן הוא שח, כאשר אלה הראשונות צוידו בארובות 'אוור' ואור' (διατιπράντες ἄνω τὰς ὑπογείους ὁδούς ἵνα καὶ ἄνεμον καὶ φέγγος ἐσδέχονται) שם, 12, סוף).

אך אין כל אפשרות לראות במערכת המסתור ובביצור הנראה לעין בראש הגבעה מיקשה אחת, שנכנו בריזמנית.

את מערכת המסתור עלינו להסביר כבסיס-סתר התקפי, אשר בו נערכו לוחמי ברכוכבא לקראת גיחת הפתע ביום ובשעה המוסכמים. יעדם הראשון היה ככל הנראה הצומת החיונית של אמאוס. קיימים רמזים לכך שצומת זו היתה תפוסה אותה שעה בידי חיל-מישמר רומי,²⁷ ואם אכן כך הדבר, היתה ההפתעה צריכה לאפשר את חיסולו.

באופן דומה מוקם הבסיס התת-קרקעי שליד עין-ערוב בקירבת המסילה הראשית לחברון ולדרום-יהודה ואמת-המים לירושלים, והבסיס בעילבון בקירבת ראש בקעת-נטופה, בקעת-ארבל, בקעת-סיכנין וליד הדרך המובילה אל לב הגליל. ייתכן כי המערכות התת-קרקעיות הבר-כוכבאיות אשר נתגלו על-ידי א' נצור בהרודיון,²⁸ היו בסיס ראשי להשתלטות על מדבר-יהודה בכיוון ים-המלח, ובתוך זה המטעים של עין-גדי ושל עין-בוקק. מטעים אלה היו מקור-הכנסה

27 אמאוס היה בסיס צבאי רומי במלחמת החורבן, ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ד, 443. שם, ז, 217 מדובר במפורש על הפיכתה למושבה צבאית. אמנם המרחק מירושלים מתאים הרבה יותר לאתר הכפר הערבי לשעבר קולתניה (המנציח את השם הרומי Colonia), אך ביסוד הטעות יכול להיות בלבול בין שני מקומות שהיו מישכן קבע של גייסות רומיים. לפחות שתי מצבות של חיילי הלגיון החמישי המקדוני עשויות להשתייך לתקופה שלאחר חורבן הבית ובטרם מלחמת ברכוכבא: 14155¹¹, 14155¹² CIL, III עיין גם: H. Vincent & F.M. Abel, *Emmaus*, Paris 1932, p. 384. על נוכחות רומית באתר לאחר המלחמה ראה: איכה רבה א, מח.

28 א' נצור, הרודיון, ירושלים 1981, עמ' 44-43.

חיוני לאוצר המדינה הרומי ומקור-הכנסה חיוני עוד יותר למימון המלחמה ולביסוס המדינה היהודית המתקוממת נגד רומא.²⁹

כל זאת בשלב ראשון של המרד, שלב הפתעת הרומים וגירושם. 'המקומות המתאימים' (ἐπίκαιρα) אשר אליבא דדיוקסיפילינוס נתפסו על-ידי היהודים, היו צריכים להיות בשלב זה בסיסי-סתר שמהם ניתן היה להגיח ולתפוס במהירות נקודות-מפתח, שיעניקו למורדים עדיפות מיידית להמשך הלחימה. ממין זה היו מערכות המסתור של חרבת עקד ואחרות, כגון אלה שנימנו לעיל.

הצרכים הטקטיים נשתנו לקראת השלב הבא של המלחמה: בלימת מתקפות הנגד של הרומים.

כל הרמזים מוליכים למסקנה כי היהודים, כפי שצינו כבר לעיל, תכננו מיגננה גמישה. זאת בוודאי, בין השאר, גם מתוך לקחי מלחמת החורבן. אך גם בצורת לחימה זו, כאשר עיקר חיל השדה אינו תופס ביצורי-קבע, נחוץ לבצר את המדינה היטב, כדי להצר את צעדי האויב, להחישו במצורים ולתעלו לשטחי-הריגה ומארבים.³⁰ ואגב יש בכך להסביר את דברי דיוקסיפילינוס שהיהודים נמנעו מלהתגרות מלחמה ברומים בשטח הפתוח. עתה נוכל להבין את דבריו על כך שהיהודים נמנעו מהכרעה במערכה סדורה בשטח הפתוח מול הצבא הסדיר הרומי; הם ניסו, בהתבססם על תנאי השטח והביצורים שהקימו, להביס את הרומים בהתקפות-פתע, במכות פגע וברח או במארבים.

הביצורים אשר הוקמו בשלב זה היו לפחות בחלקם גלויים לעין וכללו את היישובים העומדים על תילם.³¹

כאשר דיוקסיפילינוס מדבר על ביצורים גלויים לעין ועל מה שהוא קורא 'חומות', הרי כוונתו לביצורים שהיהודים הקימו בשלב השני של המלחמה. ועתה היו τῆς χώρας ἐπίκαιρα (המקומות המתאימים של המדינה. ראה לעיל), אתרים שהתאימו להכנת המיגננה הגמישה מול התקפת הנגד הרומית הצפויה.

ואמנם היו מקומות אשר התאימו להיות בסיסים בשני המקרים, דהיינו בשלב הראשון והשני של היוזמה היהודית. מקום כזה היה חרבת עקד. אי לכך ניגשו עם סיומו המוצלח של השלב הראשון לשיקום מהיר של הריסות הביצורים בראש ההר, כדי לקדם את פני הרומים.

השרידים הנחשפים בראש הגבעה מלמדים על המלחמה הסוערת ועל הכרעת היהודים במצור לאחר התשתם על-ידי גייסות עדיפים.

ועתה, בשלב האחרון של המאבק, נתחדש השימוש במערכות המסתור שבאתר, או ביתר דיוק במערכת מס' 1, שהיו לה מוצאים אל תוך השטח המוקף חומות, ואחרוני הלוחמים מצאו בה

29 ראה תשומת הלב המיוחדת המוקדשת למטעי האפרסמון בעין-גדי באיגרת של בר-כוכבא אשר הובאה אצל י. דין, החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים 1971, עמ' 128.

30 ראה גיחון (לעיל, הערה 2), עמ' 88, 94. התחושה של הימנעות מהסתגרות מאחורי ביצורים של קבע, כפי שבאה לביטוי גם בדברי אפולודורוס (לעיל, הערה 13), מופגנת בצורה מובהקת ביותר כאשר בר-כוכבא נמנע מלהפוך את ירושלים למקום שאליו יוכנס חיל השדה, לשם עמידה מול הרומאים עד תום.

31 דיוקסיפילינוס מדבר על חמישים מצודות (φρούρια) כ-985 כפרים מפורסמים ביותר (שם, 13, 14). 'כפרים' אלה היו בוודאי ערים, וחלקם בוודאי בוצר מחדש; הכינוי 'כפרים' בא להם בגלל מעמדם המוניציפאלי ואופיים הלא-הלניסטי.

מיקלט. מן המטבעות שנמצאו במנהרות אנו למדים שהקרב האחרון על חרבת עקד חל בשנה השלישית למלחמה. בשלב זה קשה לומר אם הפליטים נכנעו או שמא הרומים קברו אותם חיים. הכניסה למערכת ואחד ממוצאה (בור א') נמצאו סתומים בדרדרת אבני-גזית גדולות ומהוקצעות יפה, אשר פורקו מבתי-מידות שבפסגת הגבעה ודורדרו בעמל רב אל תוך הבור וכניסת המערה.³² מעשה זה יכול היה כמובן להיעשות גם כדי למנוע מן היהודים את השימוש המחודש במערכת, אך עצמות-אדם אחד ולידם מטבע של שנה ג' למרד מקרבים את האפשרות הראשונה, כי המערכת נסתמה על הפליטים שבה. אנו מקווים שעם המשך החפירה יאספו נתונים המאפשרים שחזור מפורט.

בחרבת עקד אנו עומדים אם כן על שימוש כפול ושונה במערכות המסתור בראשית המרד, בשלבי הסיום שלו וכן על ביצור הפסגות בשלבי הביניים. יש אתרים רבים שבהם אוכלסו בשלבים האחרונים של המלחמה מערכות בלבד, כמו בחרבת דליה, בוואדי מורבעת ובנחל חבר,³³ בין שהוכשרו מראש ובין שנתפסו בשעה שהאויב התקרב ומבלי שהוכנו לכך קודם-לכן. עשרות רבות של מערכות או יותר, שהשתייכו כפי הנראה אל המיקלטים התת-קרקעיים אשר הוכנו מראש כדי לשמש מחסה ומסתור לתושבי היישובים שבקירבתם או ממש מעליהם, נתגלו בעשור האחרון ביהודה, ועד עתה באזור שמחרבת עקד ודרומה.

מערכות אלה מזכירות יישובי-מיפלט תת-קרקעיים דומים, כפי שנתגלו מתחת לערים וליישובים שעל הספר הביזאנטי-אנטולי עם ארצות האסלאם.³⁴ במרחב זה נועדו מיתקני המיקלט לאכסן את האוכלוסיה למשך זמן מוגבל, שעה שגדודי הערבים פשטו אל תוך המדינה הנוצרית למסע של שוד סתם או במסגרת המלחמות הרבות אשר התנהלו בין שתי האימפריות.

בעוד שבנסיבות אלה הגיוני להיעלם זמנית תחת פני הקרקע, קשה לדעת אם אוכלוסי יהודה הניחו כי ייתכן מצב שבו המלחמה תנוע אנה ואנה בטרם שחרורה הסופי של יהודה, וכי למשך תקופה זו ייטיבו למלט את עצמם ואת רכושם למחבואים תת-קרקעיים. ושמא גם קיוו שאפילו במקרה של תבוסה כללית – יומתק רוע הגזירה, אם יעלמו מעין האויב עד שירגעו מעט הרוחות. אפשרות נוספת היא שתושבי דרום-יהודה למדו מנסיונם כי בתקופת מלחמה, כאשר הבטחת הספר בפאתי הנגב מתרופפת, גדלה הסכנה לפלישות שבטי הנוודים הערבים, מלבד פשיטות האוכלוסיה העוינת שבחוץ פלשת, וכי בהילקח חלק ניכר של הגברים לצבא המתקוממים, בטוח לרדת מתחת לפני הקרקע.³⁵

32 להוציא שכבות של יסודות מאבני-שדה לא נתגלו עד כה בראש הגבעה מיבנים באתרם. הטיב המעולה והמידות של האבנים אשר דורדרו אל תוך הבורות והמבוא של המערכת ודומיהם, אשר הוכללו בחומות החקלאיות הערביות שמסביב – הם העדות היחידה שאכן היו בתי-מידות באתר זה.

33 ואדי דליה: P.W. Lapp, N.C. Lapp et al., 'Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh', *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, XLI (1974), pp. 49 ff. נחל חבר: ידן, המימצאים מתקופת בר-כוכבא (לעיל, הערה 17), עמ' 15 ואילך. ואדי מורבעת: A. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Les Grottes du Murabba'at*, Text (DIDII), Oxford 1961, pp. 29 ff. 48

34 אנטוליה: C. Foss & Magdalino, *Rome and Byzantium*, Oxford 1977, p. 101.

35 ככל זמן שלא היתה הבטחת ספר תקינה פשטו שוסי המדבר מתוך הנגב או דרך הנגב אל דרום-יהודה, וראה: מ' גיחון, 'הנגב הנגב באספקלריה היסטורית', ספרא וסייפא, 2 (יוני 1978) עמ' 21-36. על המצב ערב הכיבוש הרומי ראה: הנ"ל, 'אדום, אידומיאה והלימס ההרודיאני', דורון (ספר כ"ץ), עמ' 205-218. על הלימס הפלאווי ראה: הנ"ל, 'Das Verteidigungssystem... des Flavischen Limes in Judaea', *Provincialia, Festschr. Laur-Belart*, Basel 1968, pp. 317 ff.

קשה להשתחרר מן הרושם שכל המיתקנים האלה נעשו במתכונת דומה, על-פי תכנית-אב אחת ובהכוונת השלטונות. וייתכן כי דברי דיו-קסיפילינוס שהובאו לעיל מכוונים בעת ובעונה אחת הן להכנה מראש של בסיס-סתר התקפיים ('מפגשי הסתר' או 'מנהרות לתנועות סתר'), כפי שהיו בעקד, והן למקומות-מיפלט 'במקרה אשר בו יבואו בלחץ כבד', כפי שנתגלו, למשל, בחרבת נקיק וליד חרבת מראן על-ידי ד' אלו, י' ספר, ע' קלונר וחבריהם.³⁶ נמצא אפוא כי סיפור המעשה של דיו-קסיפילינוס מושתת על עובדות, אלא שתיאור מהלך המאורעות וצירוף העניינים אינו נכון, לוקה בחסר ובפירוש מוטעה.

סיכום

יסוד הצלחתו של ראשית המרד היה ההפתעה. גורם חיוני בהשגחה היו בסיסי הסתר התת-קרקעיים. בשלב שני – הכוננות למתקפת-הנגד הרומית – הוכנו ביצורי-שדה ובוצרו אתרים העומדים על תילס לרבות חרבות במקומות מתאימים. זהות אתרים, כגון בחרבת עקד, תרמה לאי-האבחנה במקורות בין שני השלבים.

בניגוד למלחמת החורבן, הושתתה האסטרטגיה היהודית על אי-הסתגרות מרצון בביצורי-קבע ועל לחימה בשטח הפתוח.³⁷ ואמנם תוך כדי הימנעות מעריכת קרבות-הכרעה במערכה סדורה (Set Battle), הפעילו המורדים טאקטיקה של פגע וברח, מארב והתגברות על האויב תוך ניצול מירבי של השטח. בתיאור טאקטיקה זו נכשל דיו-קסיפילינוס, שדבריו עלולים להשתמע כנקיטה בטאקטיקה של מיגננה נייחת מוחלטת.

ככל שגבר לחץ הרומים, נקטו היהודים במיגננה גמישה. ברם, גם בה יכלו הרומים בסופו של דבר לנצל את עדיפותם המספרית ולאליץ פלוגות-צבא יהודיות לבוא במצור, כפי שצרו על תושבי היישובים אשר לא נימנו עם חיל השדה וגוננו על יישוביהם.

בשלבים האחרונים של הלחימה, בכל גיזרה וגיזרה חזרו ונמלטו אחרוני הלוחמים, פליטי-חרב ואוכלוסיות של יישובים שלמים אל תוך מערות שטרם הוברר יעדן המדויק ובאם כוונתם כנגד הצבא הרומאי הסדיר או כנגד שוסי המדבר ובני-בריתם שהיו צפויים לערוך פשיטות-הרס וביזה תכופות, בהתפורר הבטחת הספר הסדירה. אולם מתקבל הרושם שמערכות-מסתור רבות הוכנו מראש כדי למלט אליהן אוכלוסיה אזרחית ורכושה.

היו מקרים, כמו בחרבת עקד, שהפליטים נמלטו אל תוך אותן המערכות אשר תוקנו תחילה כבסיסים התקפיים. עניין זה חייב היה להקשות על ההיסטוריונים (אפילו בהעדר נסיונות רשמיים להפחית מערכה של המלחמה ולמנוע מידע עליה) להגיע לאבחנה נכונה בין סוגי המערכים התת-קרקעיים, כאשר ליעדם ולעיתוי השימוש בהם.

כאן, כבשאר המסקנות שנימנו בסיכום זה, באים מימצאי המחקר הארכיאולוגי כדי לפרש את הכתובים ולערוך אותם בסדר הנכון.

36 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, עג (ינואר 1980), עמ' 30-32.

37 דבר זה מסתבר גם מבין השיטין של התכתובת הבר-כוכבאית שנתגלתה במערות מדבר-יהודה. בר-כוכבא יושב במחנה ואחד הקצינים נושא בתואר של ראש המחנה. וראה ידן (לעיל, הערה 29), עמ' 126 ('מחנה'), עמ' 129 ('מחנה' וכו' 'צבא רב'), עמ' 132 ('המחנה היהודי'), עמ' 135 ('ריש המחנה').

הערות לעניין מערכות המסתור בשיטת הלחימה של בר-כוכבא ועל הבטים שונים של התעודות הכתובות

יגאל ידין

כאשר החל בשעתו י' משורר לחפור את מחילות המסתור בסביבות עין-ערוב, ומשנתגלה שם מימצא מימי המרד, מייד הצעתי שיש אולי לזהות את המקום עם קריית ערבייה הנזכרת באחד ממכתבי בר-כוכבא. מקום זה נזכר כתחום-ביניים בין מפקדתו של בר-כוכבא (ביתר?) לבין עין-גדי. ואכן חפירת האתר לאחר-מכן על-ידי י' צפריר חשפה מערכת מסועפת של מנהרות ומערות-מסתור וחומר רב מימי המרד. בכך, דומני, נתגלו לראשונה מערכות המסתור, שעמוס קלונר ומרדכי גיחון תיארו אותן לפנינו לכל פרטיהן.

יחד עם זאת ברצוני להעיר על קושי ארכיאולוגי-מתודי בקביעת תאריך חציבת המחילות. מי שמכיר את המערות הטבעיות במדבר-יהודה, למשל – שיש בהן המעמיקות עד כדי מאות מטרים ואלו טרם נחקרו כראוי – יודע שלמערות אלו שבו וחזרו לוחמים או פליטים מדי פעם בפעם, בתקופות שונות, מבלי שחלו שינויים מהותיים במערות עצמן. גם במערות האחרות, כגון אלו שבואדי מורבעת, נמצאו מימצאים מתקופות שונות ומרוחקות זו מזו.

רובן של המחילות שהוצגו בפנינו היו בשימוש לוחמי בר-כוכבא. על כך מעיד המימצא שנתגלה מתקופה זו. ואכן, בפעם הראשונה יכולים אנו להבין יפה יותר את דברי דיו קסיוס על שיטות הלחימה של לוחמי בר-כוכבא נגד הרומים, והאסטרטגיה שנקטו האחרונים כנגד שיטת לחימה זו. לא עוד מדובר בסתם מערות-מיקלט (כגון מערת האיגרות, מערת האימה, מערות מורבעת), אלא מערכות מסועפות ומתוכננות המאפשרות הן מסתור ומחבוא והן דרכי התגוננות בפני התוקפים.

אולם, כאמור, טרם מצויים בידינו האמצעים הארכיאולוגיים לקבוע בכל המקרים מתי נחצבו המערכות הללו, והעניין צריך עדיין עיון ומחקר. ייתכן שחלק מהן כבר נחצבו בימי מרד החשמונאים או המרד הראשון.

עניין אחר הראוי עדיין למחקר הוא הפער המסוים, לכאורה, בין העובדה של מציאות מערכות ומחילות מסועפות, בעיקר בשפלה, לבין התיאורים הספרותיים. להוציא את דיו קסיוס, הרי רוב התיאורים במקורות היהודיים מדגישים דווקא את שלבי סיומו של המרד בביתר. כמובן, אין ספק שביתר היתה המעוז הגדול והאחרון, אפילו אם נביא בחשבון כמה הגזמות מופלגות בתיאוריה ובציון הקורבנות שנפלו בה. וכאן המקום לשאול שאלה בדבר היישום, או אי-היישום של לקחי המרד הגדול ומלחמת החורבן. מרד בר-כוכבא פרץ כשישים שנה בלבד לאחר המלחמה ההיא.

מלחמה זו היתה בוודאי בבחינת טראומה, לא רק לאומית ונפשית, אלא גם צבאית. חייבים היו ללמוד ממנה מה יש לעשות ומה אין לעשות. עובדה היא שבמצדה, למשל, שהיא מקום מתאים מאין כמוהו למיקלט מבוצר, אין אפילו זכר לנוכחות צבאית או אזרחית מימי ברכוכבא; לא מטבע ולא חרס! מכאן אפשר ללמוד שהלוחמים לא רצו להיכנס שוב למבצר מעין זה, שהיווה מלכודת למתבצרים בתוכו. אם כך, מדוע הלכו למקומות מבוצרים אחרים, שנקל היה לצור עליהם וללכוד אותם שם, כגון קומראן, חמתא-אמאוס, הרודיון, וביתר?

כיצד מתיישב הדבר עם קיומן של מערכות-מסתור ולחימה שכולן הוכנו ותוכננו מראש לקרב נגד הרומים? דבריו של דיו קסיוס, שאמנם מזכיר גם ביצורים, מדגישים בעיקר את המערכות התת-קרקעיות, כאילו הן, והן בלבד, שימשו מקום מיקלט והגנה ללחימה ברומים.

מכיוון שאין ספק בדינו — הן על-סמך המקורות הספרותיים והן על-סמך הממצאים הארכיאולוגיים — שביתר, הרודיון וכיו"ב אכן שימשו כמבצרים של המורדים, מן הראוי עדיין לחקור מה היתה הזיקה בין מערכת המבצרים לבין מערכות המסתור; מה היו השלבים שבהם נוצלו מערכות-המסתור ובעיקר, כאמור, האם אכן כולן תוכננו ונחפרו (כמשתמע לכאורה מדברי קסיוס) לקראת מרד זה.

ב

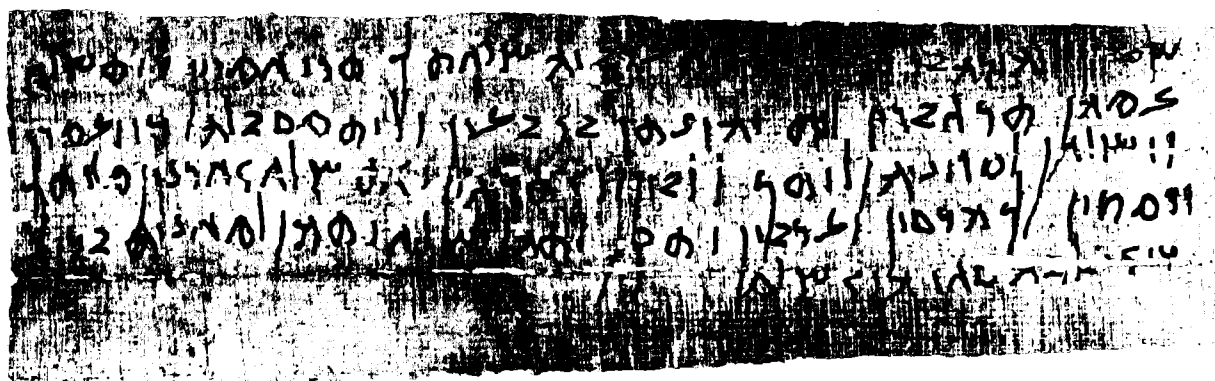
עניין שני שברצוני להעיר עליו ואולי אף להאירו הוא, המשמעות המשיחית של המרד. דומני שאהרן אופנהיימר המעיט בדיוננו באופיו זה של המרד.¹ במאמרו מדגיש הוא בצדק, שהתואר 'נשיא', שבו הוכתר ברכוכבא, אינו סתם 'נשיא' במשמעות המודרנית של המלה, אלא יש לו משמעות של גאולה משיחית; ואילו בדיון זה הדגשתו העיקרית היא על אופיו המנהיגותי-המדיני והצבאי. מבין שני התוארים באמירתו המפורסמת של ר' עקיבא, 'דין מלכא משיחא', הדגיש אופנהיימר יותר את 'מלכא' מאשר את 'משיחא'. לפלא הדבר, שבנוסח המקוצר של דברי דיו קסיוס שהגיע לידנו לא נזכר ברכוכבא בכלל; אבל בתיאורי המרידות היהודיות בתפוצות, שקדמו לברכוכבא, דיו קסיוס עצמו מספר שלמורדים כמו מנהיגים חדורי רוח משיחית, או שהאמינו שיש בהם רוח מעין זה.

דומני, מבלי לפרט יתר על המידה, שאכן הצלחותיו של ברכוכבא נתפרשו כמעשי גאולה, והוא — ברכוכבא — כמשיח.

לכל החומר הקיים בדינו ברצוני להביא כאן בפעם הראשונה ידיעה מן הפפירוסים של ברכוכבא. באחד החוזים שטרם פורסמו צוין התאריך בדרך מעניינת ביותר: 'שנת שלוש לגאולת ציון על ידי שמעון בר כוסיבה'. כאן, בניגוד לתעודות אחרות, לא צוינה רק השנה לפי ברכוכבא ('שנת שלוש לבר כוסיבה'), אלא הדגש הוא על הגאולה ועל ברכוכבא שהביאה.

כבר הדגישו חוקרים שהכתובות על מטבעות — 'גאולת ציון', 'וחרות ציון' — אין לראות בהן רק סיסמאות; ודומני, שסגנון קביעת התאריך בפפירוס הנידון מחזק מאוד דעה זו.

1 בניגוד למה שכתב במאמרו, הראוי לשבחים, בקובץ שהוא עצמו ערך; א' אופנהיימר, 'מרד ברכוכבא — ייחודו ומחקרו', א' אופנהיימר (עורך), מרד ברכוכבא (סוגיות בתולדות עם ישראל, 10), ירושלים 1980, עמ' 21-9, ובמיוחד עמ' 13-16.

מכתב 'ארבעת המינים' בו מבקש בר-כוכבא לשלוח לו לולבים, אתרוגים, הדסים וערבות הדרושים לו לחג הסוכות

ג

והערה אחרונה, הנוגעת מחד גיסא ללשונן של האיגרות ומאידך גיסא לשיתוף נוכרים במרד זה. לפני כחמש-עשרה שנה, כשהראיתי באולם זה לפני הקהל הנכבד, ובראשם הנשיא יצחק בן-צבי, את חמישה-עשר המכתבים של בר-כוכבא, אמרתי שביניהם נמצאים שניים הכתובים יוונית, ושארף הם יצאו ממפקדתו של בר-כוכבא.

והנה עכשיו, לאחר שמכתבים אלו פוענחו ונבדקו על-ידי פרופ' ח' פולוצקי, משתקפת תמונה שונה לחלוטין. מכתבים אלו לא יצאו ממפקדתו של בר-כוכבא,² אלא ככל הנראה מקריית ערבייה, היא התחנה שגם בה נמצאה מערכת תת-קרקעית שקשרה, בין היתר, את ביתר עם עין-גדי. כידוע, בר-כוכבא פנה במכתב הכתוב ארמית ליהודה בר-מנשה מקריית ערבייה, שידאג להוביל אתרוגים ולולבים מעין-גדי.

והנה באחד המכתבים הכתובים יוונית כותב אדם בעל שם נוכרי המסתיים ב-וס, (אולי אליאנוס הנזכר במכתב היווני השני) אל אנשי עין-גדי, אל יהונתן בר-בעיין ואל מסבלה בן-שמעון. אדם זה כותב להם שהוא שולח אליהם אחד בשם אגריפס, על-מנת שיתנו בידיו את האתרוגים והלולבים עבור 'מחנה היהודים'. איש זה מתנצל שהוא כותב יוונית, כי אין עמו איש הכותב עברית, ואין לדחות את כתיבת המכתב בגלל קירבת החג. עובדה זו היא רבת-משמעות לגבי האופי החברתי-תרבותי של אנשי קריית ערבייה ולענין שיתופם של נוכרים במרד בר-כוכבא. יחד עם זאת, כאמור, אין להסיק משני המכתבים היווניים, כפי ששיערנו קודם-לכן, כי ממפקדתו של בר-כוכבא עצמו כתבו יוונית לפיקודיו.

אדרבא, כל שלושה-עשר המכתבים הנותרים שנכתבו ממשות בר-כוכבא כתובים עברית או ארמית, אף-על-פי שהסופר של כל מכתב ומכתב היה אדם אחר.

2 ראה: י. ידין, החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים 1971, עמ' 128-133.

המכתב היווני המבקש אף
הוא את ארבעת המינים
עבור בריכוכבא ובו מוסבר
מדוע נכתב יוונית: 'כי אין
עמנו איש היודע עברית'

איסור פסל ותמונה בקרב הנבטים – הסגידה לאילי-מצבה*

יוסף פטריך

מבוא

עמי הקדם נהגו על-פירוב לשוות לאיליהם דמות-אדם. כך נהגו בממלכות הקדומות של מסופוטמיה, אסיה הקטנה ומצרים, וכך נהגו גם בתקופה מאוחרת יותר ביוון וברומא. על רקע נוהג זה, שהיה מקובל הן בדתות המזרח והן בדתות המערב, יוצא-דופן ומיוחד במינו היה מנהגם של הנבטים – יושבי צפון-ערב, עבר-הירדן והנגב – להימנע מלשוות לאיליהם דמות-אדם. רבות נכתב על המקדש הנבטי בחרבת תנור שבעבר-הירדן, שבו נתגלו בעיקר פסלי-אלים שעיצובם אנתרופומורפי (דמוי-אדם). אך סקירה שיטתית של הממצא מראה שהצגה זו של האלים אינה משקפת את הנוהג הרווח במרחב הנבטי. הנבטים נהגו לתאר את אליהם-איליהם בצורת מצבות. עובדה זו, הניכרת מן הממצא הארכיאולוגי, מצוינת גם במקורות הספרותיים הקדומים.

התופעה של סגידה לאילי-מצבה, אף שהיא מתגלה כאן בתקופה המאוחרת מאות בשנים לתקופת המקרא, יש בה כדי לנסוך ממשות מובנת יותר בכתובים מקראיים רבים. האופן שבו תפסו הנבטים את דמות איליהם הוא שקבע גם את יחסם לאמנות הדמות. המגמה הנון-פיגוראטיבית בעיצוב העיטורים היא המגמה המכריעה בכל תחומי היצירה הנבטית המקורית. כמעט ואין למצוא שילוב של מוטיבים פיגוראטיביים על-גבי חזיתות הקברים, על-פני כלי-החרס המצוריים, בתכשיטים ובתחומים אחרים של היצירה הנבטית. כאשר מוטיבים כאלו מופיעים בכל זאת, הרי זה כתוצאה מהשפעה זרה על הנבטים בני-ערב. השפעה זו חדרה בשני אפיקים. האחד, זה של תרבות המערב ההלניסטית-רומית; והשני, של התרבות המזרחית – תרבות האוכלוסיה האוטוכטונית של אדום, מואב, עמון והחורן שבתחומי ארצה התנחלו הנבטים יוצאי צפון-ערב, ושם כוננו את ממלכתם.

ממלכת הנבטים היתה שכנה ליהודה, וגם בה העצמאות המדינית הלכה בד-בבד עם עצמאות תרבותית. זו התבטאה בלשון, כתב, דת ויצירה אמנותית. הצורה המופשטת-משהו שבה שיוו הנבטים לנגד עיניהם את צורת איליהם נבעה, קרוב לוודאי, ממשנה תיאולוגית מקורית. אמנם

* מאמר זה הינו עיבוד של פרק אחד מתוך 'המגמה הנון-פיגוראטיבית באומנות הנבטית', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך בארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א. כמדויק בעבודה שימשו פרופ' ד' פלוסר וד"ר י' צפירי. בעבודה זו ימצא הקורא דיון מפורט ומנומק בכל הנקודות שהוזכרו רק בקיצור נמרץ במבוא שבראש מאמר זה. לשם כתיבתה נעזרתי במילגה מטעם המרכז לחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית. על כך נתונה תודתי.

עיקריה של משנה זו לא השתמרו, אך על קיומה, ובמידה מצומצמת יותר – על מהותה, ניתן לעמוד בהסתמך על הממצאים שיוכחו להלן. לאומה זו, השכנה ליהודה, היתה תפיסת אלוהות הבולטת בייחודה על רקע החברה הפגאנית הסובבת. אולם שלא כמו ביהודה, שבה רוחה אמונה מונותאיסטית, היתה הדת הנבטית פוליתיאיסטית. השכנות ליהודה אולי היה בכוחה להשפיע על דבקות במסורת ועמידה בפני השפעת התרבות ההלניסטית-רומית המקיפה, אך דומה שאת היחס השלילי לאמונות הדמות שרווח בקרב הנבטים, אין לתלות בהשפעה יהודית, כי אם יש לראות בה גילוי מקורי, היונק מן התפיסה הדתית של בני-ערב אלו. מאות שנים קודם-לכן, ובאותו מרחב גיאוגרפי, מתגלה תופעה דתית ואמונתית דומה של סגידה לאלילי-מצבה ושלילה של אמונות הדמות בקרב שבט ערבי אחר – המדיינים. מעיינות הרוח שהזינו מאות בשנים גישה נון-פיגוראטיבית זו בקרב שבטי צפון-ערב, תחילה המדיינים ואחר-כך הנבטים, לא בטלו. הם המשיכו להתקיים בקרב בני-ערב, ומאוחר יותר היה בהם כדי להזין את המסלול הנון-פיגוראטיבי ביצירה הערבית המוסלמית.

הממצא הארכיאולוגי, הכתובות והמקורות הספרותיים מגוללים לנגד עינינו תופעה תרבותית ודתית מרתקת, מיוחדת במינה על רקע החברה הסובבת, ומפתיעה במשכה הארוך. יש בתופעה זו עניין לא רק לחוקר התרבות הנבטית, שכן היא חורגת מתחומי הזמן והמקום שבהם היא מתגלה, ויש לה השלכות התקפות הן לגבי מחקר הדתות הקדומות והן לגבי מחקר תולדות האמונות.

תיאור האלים אצל הנבטים על-פי המקורות הספרותיים הקדומים

האל הראשי בפנתיאון הנבטי היה דושָא. התיאור המפורט ביותר של צורתו בפטרה מובא בלקסיקון של סוֹדָה, שחובר סמוך לסוף המאה העשירית והסתמך על מקורות קדומים לו במאות בשנים. תיאור זה מובא תחת הערך 'θεὸς Ἀρης' העוסק באטימולוגיה של השם דושָא:

θεὸς Ἀρης. τούτέστι θεὸς Ἀρης ἐν Πιέτρᾳ Ἀραβίας. σέβεται δὲ θεὸς Ἀρης παρ' αὐτοῖς. τόνδε γὰρ μάλιστα τιμῶσι. τὸ δὲ ἄγαλμα λίθος ἐστὶ μέλας, τετράγωνος, ἀτύπωτος, ὕψος ποδῶν τεσσάρων, εὖρος δύο. ἀνάκειται δὲ ἐπὶ βάσεως χρυσηλάτου. τούτῳ θύουσι καὶ τὸ αἷμα τῶν ἱερείων προχέουσι. καὶ τοῦτό ἐστιν αὐτοῖς ἡ σπονδή. ὁ δὲ οἶκος ἅπας ἐστὶ πολύχρυσος, καὶ ἀναθήματα πολλά.

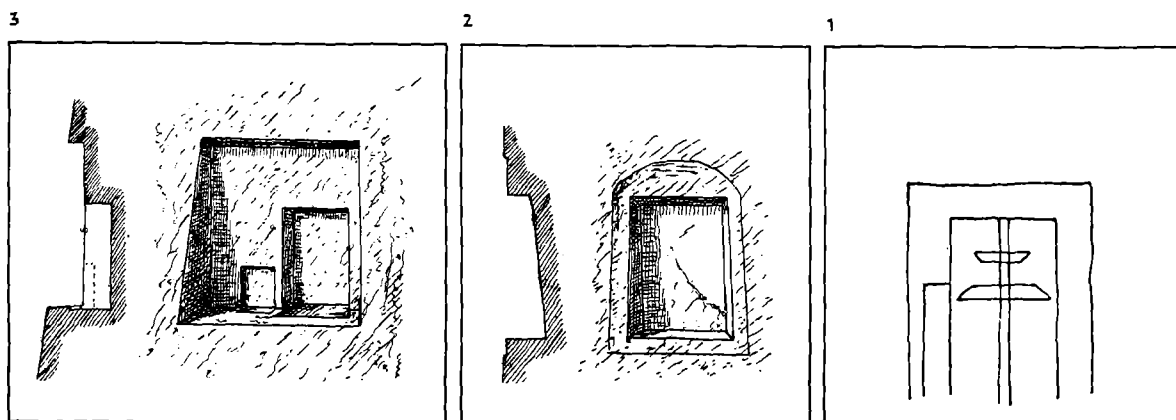
תרגום:

תָּאוֹס אָרְס (=דוּשָא): זהו האל אָרְס בפטרה של ערביה. האל ארס נערץ על-ידיהם ואותו הם מכבדים יותר מכל. פסלו הוא אבן שחורה מרובעת ובלתי-מעובדת. ארבע רגלים גובהה ושתיים רוחבה. היא מונחת על-גבי בסיס מוזהב. לה הם מקריבים ולפניה הם נוסכים את דם הקרבנות, אשר היא צורת הנסך אצלם. והבית (= המקדש) כולו שופע זהב ותשורות רבות.¹

¹ Suide, *Lexicon* (ed. A. Adler), Pars. 2, Leipzig 1931, p. 713. למרות שהכתיב היווני הוא דוּסָאָרְס (Δουσαρης), הוא קורא לדוּשָא תָּאוֹס אָרְס, וברורה הקירבה לכתיב תָּאוֹס אָרְס, כלומר האל ארס.

ציור 1: מצבת בצרה מפטרה
ציור 2: גומחה עבור 'נציבי אלענא ומר ביתא' מפטרה
ציור 3: גומחה עבור שתי מצבות במרומי אלח'בִּתְה' שבפטרה

[ ] לחיי	[ ] ע'ל חייה
ולחיי	וח[יי]
רבאל מלך הנבטים ⁷	רבאל מלך נבט

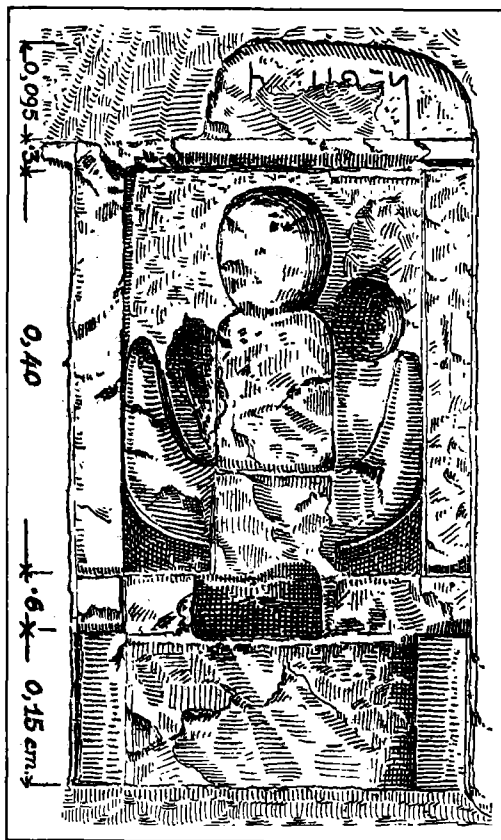
2. נצב: סמוך לשביל מדורג המוביל למרומי אלח'בִּתְה' שבפטרה מצויה גומחה ריקה (ציור 2) ולצדה הכתובת:

תרגום:

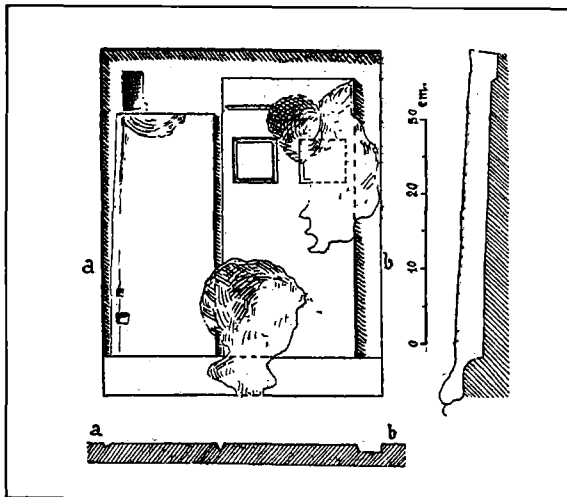
אלה מצבות אלענא ואדון הבית	אלה נציבי אלענא ומר ביתא
עשה והבאלהי, אמן טיח.	עבד והבאלהי שידא ⁸

סמוך לקצהו העליון של אותו השביל, מצויה גומחה דומה ובתוכה מגרעת כפולה (ציור 3), שנועדה אולי לשתי מצבות מיטלטלות, דומות לאלו שכנראה היו מונחות גם בתוך הגומחה שבתחתית השביל.⁹

7 J.T. Milik, 'Nouvelles inscriptions Nabatéennes', *Syria*, 35 (1958), pp. 246-249, Pl. XVIII:b [להלן: 'Nouvelles inscriptions' Milik] וראה גם: R.E. Brünnow & A.V. Domszewski, *Die Provincia Arabia*, I, Strassburg 1904, p. 330 [להלן: Brünnow & Domszewski, *Die Provincia Arabia*, I, Strassburg 1904, p. 330]; G. Dalman, *Petra und Seine Felsheigtümer*, Leipzig 1908, p. 253, fig. 193; [Arabia Musil, *Arabia* A. Musil, *Arabia Petraea*, II, Edom, p. 129, figs 96, 97; [Dalman, *Petra Petraea*]. לרעת מיליק, זוהי מצבת האלה בצ'א-הטיכי (גדה) של העיר.
8 C.C. Torrey, 'Epigraphic Notes', *Journal of the American Oriental Society*, 28 (1907), p. 349; [ראה: [RES: [JAOS: [Dalman, *Neue Petra*]; G. Dalman, *Neue Petra Forschungen*, Leipzig 1912, inscr. no. 85 Brünnow & Domszewski, *Die Provincia* ראה: J. Euting, *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, 427; *Arabia*, I, p. 329, no. 458 [Euting, *Nabatäische Inschriften*]; [להלן: *Nabatäische Inschriften aus Arabien*, Berlin 1885, p. 68
9 Dalman, *Neue Petra*, pp. 46-47, figs. 42, 43, nos. 760¹, 760² ראה:

4

ציור 4: מצבות אלעזא ומר ביתא מעין-שלאִלה שבא־רם
ציור 5: מצבת 'אלת די בבצרא', מעין-שלאִלה שבא־רם

כתובת שונה מעט מופיעה בעין-שלאִלה שבא־רם, מעל גומחה שבתוכה שתי מצבות (ציור

10: 4)

תרגום:

דא אלעזא ומר ביתא   זו אלעזא ואדון הבית
די עבד עקבר פחם והגי אמניא   אשר עשו האמנים עקבר פחם והגי

במלה 'נציבי' שבכתובת מאלח'כת'ה הכוונה אפוא לתבליטים מעין אלו המוצגים בעין-שלאִלה. הכתובת מעין-שלאִלה מלמדת כי תבליטים אלו הם תיאורים של האלים הנזכרים בכתובת.

3. נצבה: בעין-שלאִלה שבא־רם, מימין לגומחה שבתוכה תבליט של מצבה בעלת ראש מעוגל, הניצבת על-גבי מסד או כס ששוליו נמשכים כלפי מעלה, כקרניים או כמסעדי-צד של כס (ציור 5)¹¹ מצויה כתובת שממנה השתמרה התחלת השורה הראשונה:

נצבת אלת אלהת [...]¹².

10 ראה: R. Savignac, 'Chronique: le sanctuaire d'Allat à Iram', *Revue Biblique*, 42 (1933), p. 413, no. 4 [להלן: RB]; *Ibid.*, 43 (1934), p. 588, fig. 11

11 ראה: סאביניאק, שם (43), עמ' 584, ציור 7.

12 ראה שם, עמ' 574, מס' 16; Milik, 'Nouvelles inscriptions', p. 247

משמאל לאותה הנישה חקוקה כתובת ארוכה יותר:

תרגום:

דא אלת אלהתא ד[ן] בבצרא	זו אלת, האלה אשר בבצרא
....די עבד תימאלהי	....אשר עשה תימאלהי
....עלימי אפכל	....משרתי הכהן
....בירח שכנ שנת[...]	....בירח שכט שנת... ¹³

נצבה' הוא אפוא התבליט המוצג בתוך הגומחה, דהיינו האידול של האלה אלת אשר בבצרה. לאור האמור לעיל, נשתמש להלן, בדברנו על האידול של האלים הנכטיים, במונח 'מצבה', שהיא המלה העברית המתאימה ל'מצב', 'נצב', ו'נצבה' שבכתובות הנבטיות.

במחקר רווח המושג 'בְּתִיל' לתיאורה של אבן מקודשת או אל המוצג כגוש-אבן. בצורתו זו בספרות המחקר לקוח מונח זה מן הספרות היוונית-לאטינית (βαίτυλος; Baetylus), אך סביר ביותר להניח כי מקורו בצירוף השמי-מערבי 'בית-אל'.¹⁴ אף שצירוף זה אינו מופיע בהקשר למצבות הנבטיות, יעשה לעיתים, במהלך הדברים, שימוש גם במונח זה, מכוח שיגרת הלשון. המונח 'גִּר' מופיע בכתובות נבטיות אחדות. לעיתים משמעותו מקום קבר החצוב בסלע, או מונומנט פתורי אחר, ולעיתים הוא מופיע בהקשר פולחני.¹⁵ בכתובת נבטית מצִּלְחָד הסמוכה לבצרה נזכרת 'אלת ווגרא'. מיליק הציע לפרש כאן את המונח כבתיל, מאחר שפירוש וגרא בארמית הוא גל-אבן.¹⁶ במקרא נזכר מונח קרוב — 'גִּר שְׁהִדוּתָא' — כשם אבן המצבה או הגלעד שהציב יעקב לאות ברית בינו לבין לָכָן (בראשית לא מה-מח).

בכתובות הדרוס-ערביות 'גִּר' פירושה נפש, וצורתה כְּאֶסְטִלָה.¹⁷

- 13 סאביניאק (לעיל, הערה 10 [42]), עמ' 411, מס' 2.
- 14 בבוחנו את המשמעות שיש למונח 'בתיל' בחיבורים הכתובים יוונית ולאטינית, הגיע מור למסקנה כי מונח זה לא שימש בעבר כציון כללי לאבנים קדושות לסוגיהן ולמיניהן, כי אם רק ביחס לקבוצה אחת ומסוימת של אבנים קדושות, קטנות ומעוגלות, שהאמינו שנפלו משמים, וייחסו להן כוח מאגי, ומקורן כנראה מטיאוריטי. וכן הוא מעיר שבשום שפה שמית לא שימש המונח 'בית-אל' כציון לאבנים קדושות מטיפוס של לוח-אבן, עמוד, קיפוס, אוכליסק, אוקפלוס, קונס וכדומה. ראה: G.F. Moore, 'Baetylia', *American Journal of Archaeology*, 7 (1903), pp. 198-208. [להלן: AJA]. אייספלדט הציע כי אצל היוונים היתה למונח זה התפתחות מקבילה ובלתי-תלויה במשמעות השמית המקורית. ראה: O. Eissfeldt, 'Der Gott Bethel', *Archiv für Religion und Wissenschaft*, 28 (1930), pp. 24-29. [להלן: ARW]. לגרנג' דוחה את מסקנתו של מור. לדבריו, עיקר המקורות היווניים-סוריים שבהם מופיע מונח שמי זה הם מאוחרים, ומשתמשים בו במשמעות מצומצמת. לכן אין ללמוד מהם על משמעותו השמית המקורית של המונח. במשמעותו המקורית היה זה אבן ציון כללי של אבן קדושה שהביע, כפי שמעיד השם, אמונה בכך שהאבן מהווה מישכן לאל, ברוח הכתוב בבראשית כח כב, ראה: M.J. Lagrange, *Etudes sur les religions sémitiques*, Paris 1950², pp. 187-216. ולמסקנתו האמורה ראה שם, עמ' 197-196. ועוד בעניין זה ראה להלן.
- 15 ראה: ערך 'גִּר', Jean & Hoftijzer, *DISO*, המונח מופיע גם בכתובת ארמית מן התקופה הפרסית שנמצאה בכרך מואב, (1958-1959), 9 (*Liber Annuus*), J.T. Milik, 'Inscription araméenne de l'époque perse', *Liber Annuus*, 9 (1958-1959), pp. 331-341. [להלן: LA].
- 16 ראה: CIS, II, 1832; Milik, 'Nouvelles inscriptions', pp. 227 ff. המונח היא לציין את הגומחה שבה ניצבה האלה. ראה: J. Starcky, 'Pétra et la Nabatène', *Supplement au Dictionnaire de la Bible*, 7 (1966), col. 1001. [Starcky, 'Pétra et la Nabatène'].
- 17 ראה: F.V. Winnett, 'A Himyaritic Inscription from the Persian Gulf Region', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 102 (1946), pp. 4-6. Milik, 'Nouvelles inscriptions', p. 230.

מן התיאור המפורט של האידול של דושרא בפטרה המובא בלקסיקון סודה אנו למדים כי לאידול צורת אבן מרובעת שמידותיה צנועות: 4 רגל גובה ו-2 רגל רוחב. אבן זו ניצבת על-גבי בסיס מיוחד, ומהווה את מוקד הסגידה בתוך המקדש.

הבסיס או המסד שעליו ניצב האידול נקרא בכתובות נבטיות בשם 'מוֹתֵב',¹⁸ והוא משול לכס או למושב של האל.¹⁹ בתבליטי הסלע בפטרה למסד זה צורות שונות, לעיתים מפותחות יותר ולעיתים פחות. במטבעות בצרה ואדרעה ובמשקוף מאל-אומֶתֶעֶה הוא מתואר כפלטפורמה מוגבהת, שעולים אליה בגרם-מדרגות, ועליה ניצבות המצבות של דושרא (ציורים 10, 11, 12, וראה להלן). כמושבו של האל אף נודעה לו משמעות עצמאית של קדושה, ולמעשה משמעות של מקדש.

מושג מעין זה קיים כבר באכדית. זו המלה 'שֻבְתוּ' (šubtu) המציינת הן את מישכן האל והן את מקום מושבו, ובאופן ספציפי זהו שמו של מסד שצורתו מיוחדת, ושעליו הניחו את סמלי האלים, ולפניהם סגדו.²⁰

תיאורים של מושב האל ככס מלכותי, אשר עליו הונחו בתילים המייצגים את האל, נדירים בפטרה, אך הם רווחו מאוד בפניקיה ובמושבות הפוניות בצפון-אפריקה, סיציליה וסרדיניה (וראה להלן).

ב. מצבות נבטיות – התפוצה הגיאוגרפית

הצורה הרווחת לתיאור נון-פיגוראטיבי מופשט של האלים בקרב הנבטים היא, כמתואר בלקסיקון סודה, צורה של אבן מרובעת. דוגמאות רבות לכך ידועות מאתרים נבטיים שונים, ובעיקר מפטרה. כתובות המלוות כמה מן התיאורים בתבליט בסלע מלמדות, כאמור למעלה, כי סוג זה של תיאור אלים נקרא בשם מצבה.

פטרה

התיאור הנפוץ ביותר בפטרה הוא בגילוף המצבה במצוקים של אבן-החול. בדרך-כלל למצבה צורה מלבנית, והיא נתונה בתוך גומחה, אך קיימות גם צורות נוספות (וראה להלן). הסקר המפורט

18 ראה, למשל: A. Jaussen & R. Savignac, *Mission Archéologique en Arabie*, I, 1909, inscription 164 [להלן: Jaussen & Savignac, *Arabie*]. CIS, II, 1984, 350³, 4.

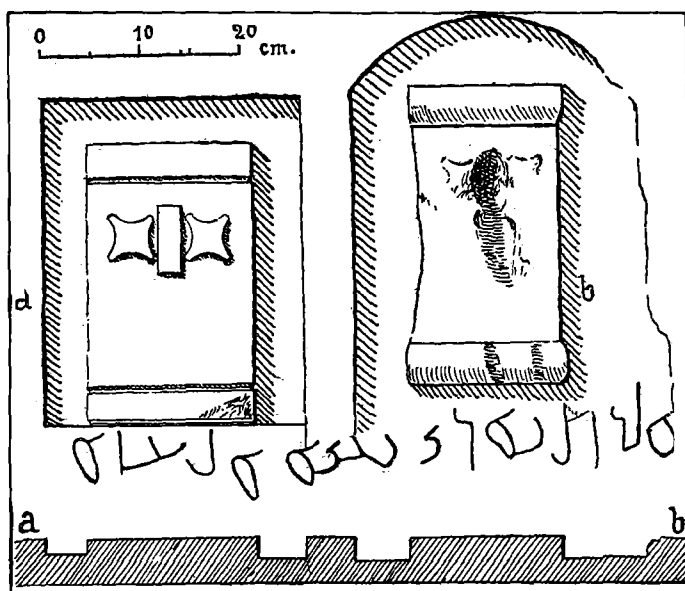
19 עיין ערך '1' משב', Jean & Hoftijzer, *DISO* וכן: J.T. Milik, 'inscription nabatéenne de Turkmaniyé à Pétra', *RB*, 66 (1959), p. 560; G.A. Cook, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, pp. 221 ff. [להלן: Cook, *North-Semitic Inscriptions*]. קלרמון-גאנו ודוסו חרגמו 'מוֹתֵב' כמזבח ואף דאלמן התקשה בהבנת המונח וחרגמו כמקדש דושרא. ראה: Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archéologie Orientale*, 4 (1901), pp. 248 ff. [להלן: Clermont-Ganneau, *RAO*]; R. Dussaud, *Notes de Mythologie Syriennes*, Paris 1905, p. 176; Dalman, *Petra*, pp. 52, 55.

20 ראה: B. Meissner & W.V. Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1974, art. 'šubtu: B'. J.B. Pritchard, *The Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament*, Princeton 1954, 576 [להלן: Pritchard, *The Ancient Near East*]. שם מוצג šubtu אשורי מעין זה. בתבליט שעל-פניו מתוארת סצינה שבה נראים מאמינים הכורעים ברך לפני šubtu שעליו מונח סמל האל.

ביותר בפטרה בתחום זה נעשה על-ידי גוסטב דאלמן, אשר מנה כ-180 גומחות עם מצבות. מאז נמצאו מצבות מעטות נוספות.²¹

המצבות פזורות בפטרה על-פני שטח נרחב.²² כ-60 מצבות מצויות לאורכו של הסיק²³ — הוא הערוץ בו עוברת הדרך הראשית המובילה לפטרה, ומצבות רבות אחרות מצויות לאורך הנקיקים המסתעפים ממנו ומובילים אל הרכסים הסוגרים עליו: נקיק הנשר,²⁴ אלמֶדֶס,²⁵ ואדי אלחֶרְמִיָה, אלֶקְנִיטֶרָה, אלֶגִ'רָה, זֶב עֶטוּף, פֶּרְסָה, נְמִיר. כ-100 מצבות פזורות משני צדי הנקיק סד אלמֶעֱאגִ'ין שבצפון רכס אלחֶרְמִיָה.²⁶ מצבות אחרות מרוכזות לצד מדרגת סלע קטנה בעומקו של ערוץ אלֶעִיג, למרגלות אֶם אלֶפִיָאָה, בצדה המערבי של בקעת-פטרה, בקטע שבין רכס אלחֶרְמִיָה לרכס אלֶדִיר, ואשר משני צדיו חצובים בסלע חזרים שהיו כנראה בתי-מגורים.²⁷ מצבות אחרות מצויות לצד חדרי-מגורים החצובים בסלע בסיק-אלֶפִיָאָה.²⁸ לא רחוק מפטרה, ליד ג'בל הֶרֶן, לצד גומחה עם דמות אלה יושבת, נמצאה גם מצבה של דושרא.²⁹ מלבד תיאור מגולף בקירות הסלע, נמצאו בפטרה גם מצבות בגדלים שונים העשויות כלוח-אבן הניתן לטלטול. אחדות מהן נתגלו בהקשר ארכיאולוגי-סטראטיגרפי מתוארך היטב (ראה להלן).

- 21 ראה: Dalman, *Petra*, pp. 68, 70-74. המספרים הנזכרים בדיון באותם עמודים הם מספרי האתרים שתיאור מפורט יותר שלהם מובא בהמשך ספרו, מעמ' 103 ואילך. ראה גם: Idem, *Neue Petra*, pp. 44-49, 53-56. חלק קטן מן האתרים שמתאר דאלמן נסקרו כבר קודם לכן על-ידי מוסיל, ברינוב ודומאשבסקי ואחרים. ראה: A. Musil, *Arabia Petraea*, pp. 55-162; Brünnow & Domszewska, *Die Provincia Arabia*, I, pp. 195 ff. לבחינה ביקורתית מקיפה על עבודתו של דאלמן ראה: D. Nielsen, 'The Mountain Sanctuaries in Petra and its Environs', *Journal of the Palestinian Oriental Society*, 11 (1931), pp. 222-240; *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 32 (1909), pp. 247-251. גומחה גדולה ובה שתי מצבות חצובות בסלע התגלתה זה מקרוב בסיק. ראה: F. Zayadine, 'Excavations at Petra (1976-1978)', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 23 (1979), pp. 194-197, p. 296, Pl. XCIV. מצבות אחדות נמצאו על פסגת אום-אל-ביארה. ראה: C.M. Bennett, 'A Graeco-Nabataean Sanctuary on Umm el-Biyara', *ADAJ*, 24 (1980), pp. 209-212, Pls. CXXXIV-V. Starcky, 'Pétra et la Nabatène', cols. 1008-1014. ראה גם: *ADAJ*, 24 (1980), pp. 209-212, Pls. CXXXIV-V.
- 22 השמות הגיאוגרפיים הנזכרים במאמר לאתרים, ואדיות ורכסים של פטרה וסביבתה הם על-פי T. Canaan, 'Studies in the Topography and Folklore of Petra', *JPOS*, 9 (1929), pp. 136-218. התחתיק העברי של שמות אלה נעשה לבקשתי על-ידי עמיקם אלעד, ותודתי נתונה לו על כך.
- 23 Dalman, *Petra*, pp. 143-156; Brünnow & Domszewska, *Die Provincia Arabia*, I, p. 222.
- 24 Dalman, *Petra*, pp. 115-117.
- 25 שם, עמ' 137-117.
- 26 שם, עמ' 314-308; נילסן (לעיל, הערה 21), עמ' 186.
- 27 נילסן (לעיל, הערה 21), עמ' 185; Kenedy, *Petra, its History and Monuments*, London 1925, p. 64.
- 28 Dalman, *Petra*, pp. 347-353, figs. 315-321; Idem, *Neue Petra*, pp. 42-44, fig. 37. נילסן (לעיל, הערה 21), עמ' 188.
- 29 P.J. Parr, 'A Nabataean Sanctuary Near Petra: a preliminary notice', *ADAJ*, 6-7 (1962), pp. 21-23, Pls. VIII-IX.

ציור 6: מצבות 'אלפתבא די בגיא ואלעזא' מעין-שלאלה שבא-רם

מתחם עין-שלאלה, א-רם

כאן, בא-רם אשר בצפון החזמה, מדרום לפטרה וממזרח לעקבה, במצוקי הסלע המקיפים את מעיין עין-שלאלה, מגולפות חמש גומחות ובהן שש מצבות.³⁰ מן הכתובות המלוות ניתן ללמוד את זהותם של האלים שאותם תיארו המצבות. מצבה אחת היא של אלת אשר בפצרא, כעדותן של שתי כתובות שהוזכרו לעיל. זוג מצבות בתוך גומחה הוא של אלעזא ומר ביתא, כעדותה של כתובת אחרת שהובאה לעיל. ושתי מצבות סמוכות מזוהות כ'אלפתבא די בגיא ואלעזא'.³¹ המצבה השישית היא חסרת-כתובת.

מצבת האלה אלת אשר בבצרא מצויה בתוך גומחה מלבנית שצדיה מגולפים כעין אומנות-פינה (ציור 5), המעוצבת כאדיקולה (היכלית) או אפיריון מעל מסד מרובע. החלק העליון של המצבה שבתוך האדיקולה מעוצב כראש מעוגל. המצבה ניצבת על-גבי מעין כס או מושב ששוליו נמשכים כלפי מעלה כעין קרניים. תיאור זה מזכיר אידול הנמצא מימין ל'דינאן' המגולף בסלע במדעין צאלית.³² דומה כי השוואתו עם התיאור בא-רם מלמדת כי החלק התחתון של התבליט במדעין צאלית אינו אלא המושב (מותב), ששוליו משוכים כקרניים כלפי מעלה ועליו מונחת מצבה בעלת גוף מאורך וראש מעוגל. ייתכן שכאן הוסיפו לגוף גם שתי ידיים הפרושות כלפי מעלה, אך המלאכה מאוד גסה.

צמד המצבות המזוהה כאלעזא ומר ביתא נתון בתוך גומחה מלבנית אחת. המצבה הימנית, שהיא הגדולה מבין השתיים (גובהה כ-40 ס"מ ורוחבה פחות מ-20 ס"מ) היא 'מצבת-עיניים'. על-פניה מגולפים במשוקע שני ריבועים המתארים שתי עיניים באופן סכימאטי. לשמאלית פנים חלקות. שתי המצבות המזוהות כאלפתבא אשר בגיא ואלעזא (ציור 6) נתונות בתוך שתי גומחות

R. Savignac, 'Chronique: le sanctuaire d'Allat à Iram', *RB*, 42 (1933), pp. 405-422; *Ibid.*, 43 (1934), pp. 572-589

31 סאביניאק (לעיל, הערה 10 [43]), עמ' 574-575, מס' 17; Milik, 'Nouvelles inscriptions', pp. 246-249; לקריאה נכונה של כתובת זו, שהוא לשון הנוסח שהבאנו, ראה: J. Strugnell, 'The Nabataen Goddess Al-

Kutba and her Sanctuaries', *BASOR*, 156 (1959), pp. 29-30

Jausen & Savignac, *Arabie*, pp. 410 ff., fig. 201

סמוכות. הגומחה האחת מלבנית, והשנייה קשורה. שתי המצבות הן 'מצבות-עיניים'. על-פני שתייהן ישנן, בחלק העליון, בליטות המתארות באופן סכימאטי שתי עיניים ואף. אלכתבא היא אלוהות זכרית ואלעזא — נקבית.³³ השם גִּיָא, המכוון ככל הנראה לערוץ ואדי מוסא, נשתמר בשמו הנוכחי של הכפר אל-גִּי המצוי סמוך לפתחו המזרחי של הסיק המוביל אל העיר פטרה.³⁴ בכתובת אחרת במכלול של עין-שלאלה, המצויה ליד שקע בסלע אשר ייתכן שבעבר היו קבועות בו מצבות, נזכרים דושרא ובעל שמין אלהי מראנא.³⁵ בתילים נמצאו גם במקדש הבנוי של אֶלֶת באֶ-רָם.³⁶

מדעין צאליח

דרומה יותר במדעין צאליח שבצפון חג'אז, נמצאו גומחות מקודשות בשלושה ריכוזים עיקריים: 10 בקירות הנזק המוביל אל הדינאן, אשר בצדו חקוק בסלע צלם נוסף שלא בתוך גומחה, הוא האידול הדומה לאלת של בצרה מעין-שלאלה, שתואר לעיל. ריכוז שני, של 9 גומחות מקודשות, מצוי לא רחוק מן הדינאן, אך חצוב בתוך ג'בל עתליב. ריכוז שלישי, של 12 גומחות מצוי מדרום לג'בל עתליב. סך-הכול נימנו אפוא על-ידי החוקרים הצרפתים ג'וסֶין וסאבִינֶיאק באזור מדעין צאליח 31 גומחות פולחניות. אך לפי עדותם, קיימות עוד אחרות, אשר אותן הם לא בדקו.³⁷ כן אותרו גומחות פולחניות אחדות ליד ג'בל חַיִּיָה שממערב למדעין צאליח.³⁸ ככל שלושת האתרים שהוזכרו עד כה מצוי אותו מיסלע טבעי — אבן-חול הנוחה לגילוף ויוצרת תצורות גיאומורפיות בצורת מצוקי-סלע מבודדים מסביבתם, ונקיקים תלולים שקירותיהם נוחים לחציבת קברים, חדרים, כתובות וגם לגילוף תיאור אלים. באזורים גיאוגרפיים אחרים, שבהם המיסלע שונה, אנו מוצאים תיאורים שונים של אלים כמצבות, אך לא כתבליט החצוב בקיר הסלע.

חרבת תנור

בין חורבות המקדש הסמוך לנחל נֶרֶד, מדרום-מזרח לים-המלח, אשר נמצא בו מספר רב של פסלים פיגוראטיביים, נמצאו גם חלקי ארבע מצבות שצורתן דומה לזו של מצבת אלת של בצרה

33 על היות אלכתבא אל ממין זכר ראה: J.T. Milik & J. Starcky, 'Inscriptions; récemment découvertes à : Pétra', *ADAJ*, 20 (1975), p. 118, n. 21; Starcky, 'Pétra et la Nabatène', col. 993

34 שם זה נזכר בכתובות נבטיות נוספות וכן אצל אבסביוס ב'אונומסטיקון', אצל סטפנוס מביזאנטיון ובמקורות חז"ל. להופעתו במקורות קדומים ובכתובות ראה: Starcky, 'Pétra et la Nabatène', col. 897. וכן: P. Thomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, p. 48; M. Avi Yonah, 'Gazetteer of Roman Palestine', *Qedem*, 5 (1976), p. 58; Gaia

35 סאבִינֶיאק (לעיל, הערה 10 [43]), עמ' 576-577, מס' 19.

36 ראה: R. Savignac & G. Horsfield, 'Le temple de Ramm', *RB*, 44 (1935), pp. 256-259, figs. 9, 10, 12, Pls. VIII, XII

37 Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, pp. 405-441

38 שם, עמ' 494-495, ציור 266.

ציור 7: מצבת קוס מחרבת תנור

מעין-שלא לה (ציור 7).³⁹ אחת מן המצבות השתמרה כמעט בשלמות ועל-פניה חקוקה כתובת-הקדשה לאל האדומי הקדום קוס:

תרגום:

[ד]י עבד קסמלך/לקס אלה/חורוא (זו המצבה) אשר עשה קוסמלך/לקס אלהי/חורוא

חורוא היה כנראה שמה של הגבעה שעליה ניצב המקדש עצמו.⁴⁰ משיקולים פליאוגראפיים ניתן לתארכה למאה הראשונה לפני-הספירה, והיא קשורה כנראה בפעולות הבנייה של השלב הראשון או השני בבניין האתר (לפי מינוחו של החופר, נלסון גליק). דומה אפוא כי בשלבים הראשונים בתולדות המקדש הוצג האל המקומי קוס כמצבה, כדרך שנהגו הנבטים יוצאי המדבר לתאר את אליהם.

הנגב

בסקר ארכיאולוגי בבקעת-עובדה, שנערך על-ידי עוזי אבנר, נמצאו אתרי-חנייה נבטיים רבים שאין בהם מיכנים של ממש. בנוסף על הקראמיקה הנבטית האופיינית נמצאו בכל אתר אבן אחת

³⁹ N. Glueck, *Dieties and Dolphins*, New York 1965, pp. 91, 514-516, 438-441, Pls. 196-199a [להלן: Glueck, *Dieties and Dolphins*].

⁴⁰ R. Savignac, 'Le Dieu nabatéenne de La'aban et son temple', *RB*, 46 (1937), pp. 408 f., Pls. X, XI, 3 Milik, 'Nouvelles inscriptions', : pp. 237-238

ציור 8 : מצבות נבטיות בבקעת-עובדה (נתגלו וצולמו על-ידי ע' אבנר)

או אבנים אחדות ניצבות, אשר צורתן ומיקומן מעידים עליהן שהן מצבות אלים (ציור 8: א-ג). מאחר שהדברים טרם פורסמו אביא כאן את תיאור הממצא לפי מכתבו של ע' אבנר אלי מיום 9 בפברואר 1981:

א. ככל מאהל מוצאים מצבות, בין אחת לשלושים ויותר. בדרך כלל יש יחס ישר בין מספר המצבות לכמות הקרמיקה שמוצאים על פני השטח. כלומר, שככל שישבו באותו מקום יותר זמן או יותר פעמים, כן הספיקו לשבור יותר כלי חרס ולתקוע יותר מצבות. עד היום גילינו קרוב ל-200 מאהלים. כ-120 מהם בבקעת עובדה בלבד. סך כל המצבות עולה על 2,000. ב. כיוון המצבות שונה ממקום למקום, אין כיוון אחד שליט. למרות זאת יש שיטה קבועה בכיוון המצבות והיא נכונה לגבי למעלה מ-95% של המצבות. המצבות נמצאות רובן מאחרי טור האהלים, לרגלי הגבעה, כאשר גב המצבה פונה אל הגבעה שמאחור, כך שמי שכורע בך ומתפלל לפני המצבה פניו גם אל הגבעה שמאחור.

ג. סידור המצבות חוזר בעקביות – בודדות, זוגות, שלישיות, רביעיות + מצבה בודדת בצד ימין (נדיר יותר רביעיה עם מצבה בודדת מצד שמאל). וכן צמד שלישיות – אחת לפני השניה, או צמד של זוגות אחד לפני השני ועוד. לעיתים רחוקות יש גם מעין ספסל מנחות קטן בצורת לוח אבן שכוב אפקי לרגלי המצבות. בדרך כלל מצב זה מופיע בשלישיות. פרט למצבות שבמאהלים יש גם מצבות שמתגלות ללא קשר למאהלים אלא סמוך לדרכים. גם כאן יש אותן הופעות כמו במאהלים, אבל יש גם טורים ארוכים של מצבות ואלה נראות כקשורות היטב לפולחן דרכים, ונועדו כנראה לאפשר תפילה בציבור של כל אנשי השיירה.⁴¹

בבקעת עובדה מצויות מצבות אלו באתרים נבטיים בלבד, ונעדרות מאתרים אחרים. מימצא זה ממחיש היטב את תיאורו של אבן סעד על מנהגם של ערביי מרכז-ערב בתקופה מאוחרת יותר, ערב האסלאם:

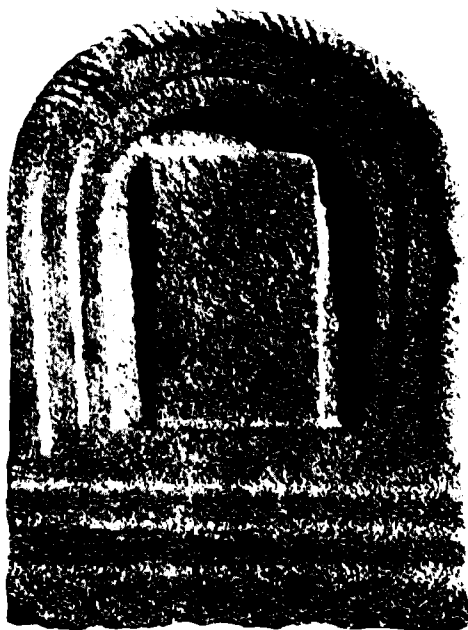
בשעה שחלק מן השבט, בחנותו במקום מסוים, אין עמו אליל, הולך איש אחד ומחפש ארבע אבנים שאותן הוא מציב – שלוש עבור הקדירה, ולאליל הוא בוחר את האבן היפה ביותר, ולה הוא סוגר. אם אתר-כך הוא ימצא יפה יותר, הוא יחליפנה, ובתחנה הבאה הוא יקח במקומה אחרת.⁴²

קְסֶרְאָוּיִת

כאן, באתר המצוי בצפון-מערב סיני, על גבול מצרים, היו שני מקדשים. במקדש המערבי המקודש לאל־פְתַחָא – אל חכמת הכתב של הנבטים, בגומחה שלפניה מישטח מוגבה שהיווה שולחן-

41 תודתי נתונה לעוזי אבנר על המידע שהעמיד לרשותי ועל התמונות המוצגות בעבודתו. כן נתונה תודתי לאגודה לסקר ארכיאולוגי ולד"ר ר' כהן, ארכיאולוג מחוז הדרום, על הרשות לפרסם כאן ממימצאי הסקר. וראה גם: ע' אבנר, 'עדויות חדשות לנוכחות הנבטים בנגב הדרומי ובסיני', הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל, חוברת תקצירי הרצאות, עמ' 27.

42 החרגום מצרפתית על-פי, T. Fahd, *Le Panthéon de l'Arabie centrale à la veille de l'Hégire*, Paris 1968, p. 26.

ציור 9: היכלית (אדיקולה) עם מצבה מן החורן

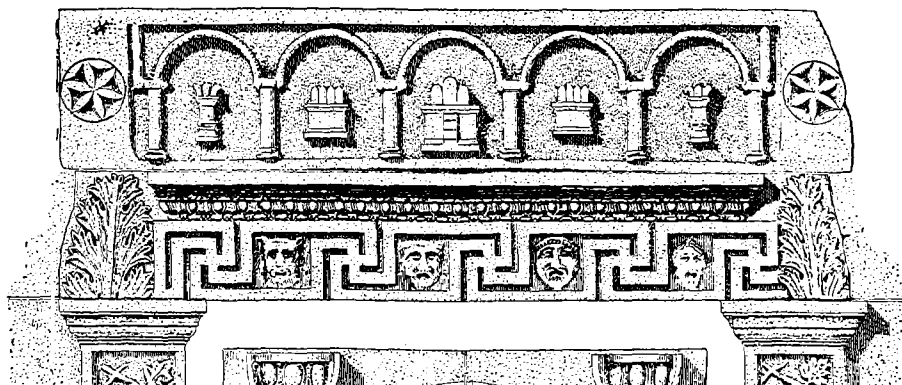
מנחות, נמצאו לוחות גסים של אבן-גיר ששימשו כמצבות-פולחן. המקדש, שהוקם במאה הראשונה לפני-הספירה, המשיך לשמש בתפקידו עד שלהי המאה השנייה או ראשית המאה השלישית לספירה. מן הצלם שניצב במרכז המקדש השני, שהיה המקדש המרכזי, לא שרד דבר, אולם ייתכן שצורתו דמתה לזו של חמש מצבות דמויות-פטריות המעטרות את ראש קיר החזית של המקדש. באחד הפרברים בקסראווית, שבתיו הוקמו כנראה במאה הראשונה לספירה, הותקן באחד מן הבתים חדר שנועד להיות מקדש ביתי. בגומחה שבאחד מקירותיו הוצבה מצבת-אבן מעובדת כמוקד-סגידה.⁴³

החורן

מימצא מעין זה הוא נדיר ביותר בחורן. פרט למזבחות נושאי כתובת 'מסגידא', שיידונו בהמשך, ישנה דוגמה אחת המתאימה לענייננו: מבין האדיקולות המוצגות במוזיאון של סוידה,⁴⁴ רק באחת, שמוצאה אינו ידוע, מתוארת מצבה בחלל ההיכלית (אדיקולה) או הגומחה (ציור 9). גובה המצבה 45 ס"מ. האבן עשויה בזלת. שלוש מבין האדיקולות האחרות, המגולפות אף הן במונוליט, מעוטרות בתיאורים אנתרופומורפיים. חלל האדיקולות הללו נמצא ריק, ואין לדעת אם הוצב בתוכם פסלון של האל או מצבה. האדיקולה הרביעית מתארת גומחה קשוחה ורדודה — עומקה

43 א' אורן, 'סקר צפון סיני 1972-1978', ד' משל ו' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, חל-אביב תש"ס, עמ' 141-134.

44 M. Dunand, 'Rapport sur une mission archéologique au Djebel Druze', *Syria*, 7 (1926), pp. 332-333, fig. 2, Pl. LXIX; Idem., *Le Musée de Soueida*, nos. 30-34, esp. pp. 28-29, Pl. XI: 32 אדיקולות אלו יש דמיון לאסטלות ול-Cippi הפוניים שבהם מתוארות גם כן אדיקולות, וכן להיכלית הידועה בשם 'המצבד של עמרית' (וראה על כך להלן).

ציור 10: משקוף מאל-אומתעיה שבדרום החורן

10-8 ס"מ — אך ניכרות על-פניה מכות-פטיש, כאילו במגמה להסיר תבליט שהיה מתואר בחלל הגומחה, ויש להניח שהתיאור שהושחת היה אנתרופומורפי, כלומר דיוקן אדם ולא תיאור של מצבה.

אך קיומו של תיאור אלים כתחום הנבטי של דרום החורן בצורה של מצבות ידוע מן הממצא הנומיסמאטי של התקופה הרומית במטבעות בצרה ואדרעה, היא אדרעי המקראית (וראה להלן), וכן ממשקוף מאל-אומתעיה, יישוב המצוי כ-15 ק"מ מדרום-מערב לבצרה (ציור 10).⁴⁵ מעל ארכיטרב המעוטר כמהנדר כפול, הנמשך בין שני עלי אקנתוס גבוהים ורחבים, אשר משולבות בו 4 מסכות — מצוי אפריז שעיקרו מעוצב כארקדה בת חמש קשתות. מתחת לקשת המרכזית מתקן הדומה לזה המופיע על-גבי מטבעות בצרה. שלוש מצבות הצמודות זו לזו, כשהמרכזית שבהן גבוהה מעט מן השתיים שבצדיה, מונחות על-גבי פלטפורמה אשר לראשה מטפס גרם-מדרגות. בשתי הקשתות הצדדיות מתוארים מתקנים נוספים, במערך סימטרי. בקצוות מצויים שני מזבחות גבוהים וצרים, ואילו בשתי הקשתות הפנימיות יותר מוצגים מסדים נמוכים ורחבים יותר ועליהם 4 מצבות זהות. תיאור דומה לזה שבקשת המרכזית מופיע על אחד מצדיו של מזבח מן הבשן, מעין-אל-מסרי הנמצאת כ-4.5 ק"מ מדרום לאדרעה.⁴⁶

מסקירה זו נוכל ללמוד כי מבחינת הפרישה הגיאוגרפית, מוכר התיאור הנון-פיגוראטיבי של אלים בכל תחומי הממלכה הנבטית, למן מדעין צאליח בדרום ועד בצרה ואדרעה בצפון, ולמן פטרה במזרח דרך הנגב ועד קסראווית המצויה בשערי מצרים במערב.

נדגיש כי המצבות שנמצאו באתרן — בקסראווית, בבקעת עובדה ובעין-שלאלה מנותקות מכל זיקה ישירה לקברים או לפולחן המתים, ואין לפרשן כמצבות של מתים. גם בפטרה ובמדעין צאליח, מקומות שבהם מצויים קברים רבים, קיימת הבדלה ברורה בין הגומחות עם המצבות לבין

H.C. Butler, *Syria, Publications of the Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in* 45
1904-1905 and 1909, Leiden 1907-1919, II, A, p. 89, ill. 68. [Butler, *Syria*: נלהלן].

46 מעל צד אחר של אותו מזבח הועתקה הכתובת היוונית ΔΟCACA, אך ייתכן שנפל שיבוש בקריאה ובהעתקה, וכי הכתובת היתה ΔΟCACA (במקום ΔΟΥCACA כרגיל). ראה: G. Schumacher, 'Das südliche Basan', *ZDPV*, 20 (1897), p. 124 figs. 21-23

הקברים. כאמור, גומחות אלו מרוכזות במדעין צאליח בשלושה ריכוזים שונים ומרוחקות קמעא מן הקברים עצמם. ובפטרה המצבות מופיעות בדרך-כלל בקבוצות ותמיד ללא זיקה מיידית לקבר. דאלמן העלה כי מבין 180 פסילי המצבה שאיתור, אף אחד אינו מצוי בתוך חדר חצוב בסלע, אשר ניתן לומר לגביו במפורש ששימש כקבר.⁴⁷ כן סבור דאלמן כי מציאותן של גומחות-מצבה בחדר החצוב בסלע עשויה להוות אמת-מידה להבחנה בין חדר ששימש לקבורה לבין חדר ששימש לפולחן. עם זאת, לעיתים מקום-פולחן בעל מצבה מצוי בשכנות לקבר (אך, כאמור, בדרך-כלל לא בתוכו). לדעת דאלמן קשור הדבר בחוקי טהרה, שעליהם הקפידו הנבטים, להבדיל בין מקום-קבורה המטמא, לבין מקום-פולחן שעל הפוקדים אותו להיות טהורים.⁴⁸ אין לבלבל בין תיאור חצוב בסלע המהווה אידול של אל לבין תבליט או חריטה שנועדו לשמש ציון למת-נפש. אלה עשויים להימצא בתוך הקבר עצמו או גם ללא זיקה ישירה לקבר, וצורתם בפטרה — כחרוט מחודד או קעור המסתיים במעין תפרחת — נבדלת מצורת עיצובן של מצבות שנועדו להוות אידול של האל. שתי הצורות השונות הללו מוצאות אישור בכתובות הנלוות לעיתים לתיאורים החקוקים בסלע.

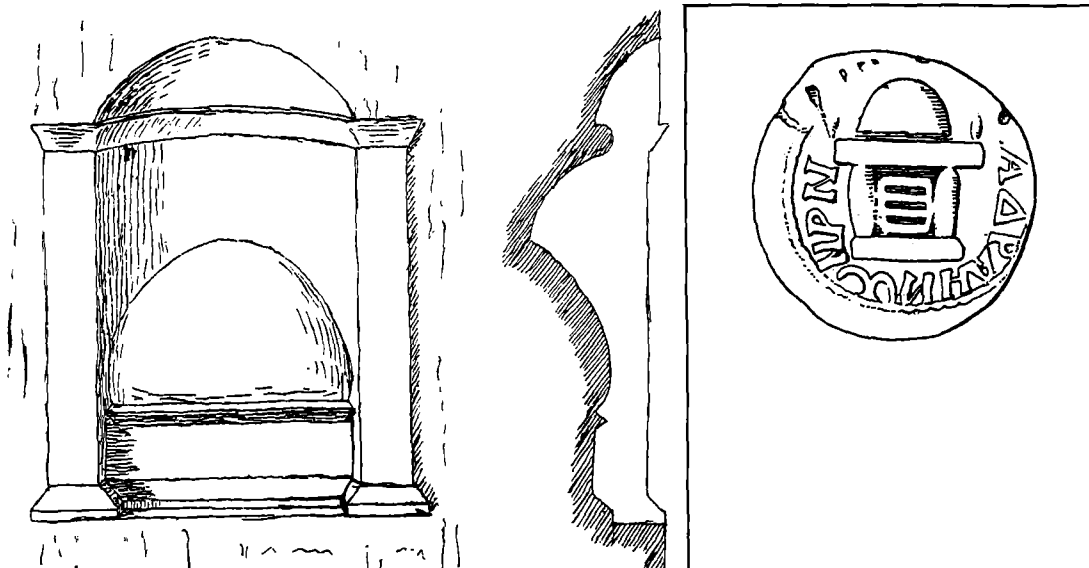
ג. התיאורים על גבי מטבעות מן התקופה הרומית

בשנת 106 לספירה, עם מותו של אחרון המלכים הנבטיים — רבאֵל השני — בא הקץ על הממלכה הנבטית והיא סופחה לאימפריה הרומית במסגרת חדשה — הפרובינקיה ערביה. סדרי המינהל החדשים, הדרך החדשה — וַיָּאֵה טְרָאִיאָנָה נוֹבָה — שקישרה את בצרה שבצפון עם אֵילָה שעל חוף הים האדום, מפעל־בנייה ציבוריים ועירוניים אחרים, תהליך מואץ של עיור וגיבוש מסגרת הפוליס העירונית, מעורבותם של יחידות הצבא ומפקדיהן — כל אלו הביאו לתהליך של 'רומאניזציה' של ערי האזור. ערים רבות טבעו מטבעות בפרובינקיה החדשה.⁴⁹ ברגיל מופיע על צד הפנים (האֵוֶפְרוֹן) ראש הקיסר שבימיו נטבע המטבע, ובצד האחור (הֵרְיוֹן) מתואר אחד מאלו העיר או סמל בעל משמעות דתית. בדרך-כלל תיאור האלים הוא אנתרופומורפי, ברוח התרבות הרומית. אך בארבע מבין ערי הפרובינקיה — אדרעה, בצרה, כרך-מואב ומידבא — שכולן היו מצויות בתחומי ממלכת הנבטים לשעבר, מופיע גם תיאור האל כמצבה. תיאור זה קשור באל

47 הבחנה זו אינה לגמרי מדויקת. ראה, למשל, חדר-קבורה שברצפתו סדורים קברים ובכותל הפנימי שלו שלוש גומחות שבכל אחת מהן מצבה: G. and A. Horsfield, 'Sela-Petra III: The Excavations', *QDAP*, 8 (1939), Pl. LVI. במדעין צאליח מצויה גומחה עם מצבה מעל קבר F2. ראה: Jaussen & Savignac, *Arabie*, pp. 434-435, fig. 225. ובמקרה אחר מצויה גומחה עם מצבה משמאל לקבר C1. ראה שם, עמ' 317. ראה גם: F. Zayadine, 'Excavations at Petra (1973-1964)', *ADAJ*, 19 (1974), p. 142, note 9.

48 Dalman, *Petra*, p. 68.

49 A. Spijkerman, *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Jerusalem 1978; G.F. Hill, ראה: *Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia* (A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum), London 1922 [Hill, *BMC, Arabia*]. וראה גם: Rosenberger, *The Coinage of Eastern Palestine*, Jerusalem 1978.

ציור 15: מצבה של חוגגים בני אדרעה מהסיק בפטרה

ציור 11: מטבע של אדרעה, צד אחר

הנבטי הקדום, דושרא. לעומת זאת, כאשר ביקשו לתאר את אלי העיר האחרים, אומצה ההצגה האנתרופומורפית בכל ארבע הערים הללו.

אדרעה⁵⁰

המצבה של דושרא האופיינית לאדרעה (ציור 11) מופיעה כאן, עם ראשית הטביעה, במטבע מימי אנטונינוס פיוס, דהיינו תקופה קצרה למדי לאחר אבדן העצמאות המדינית. זהו התיאור הקדום ביותר של מצבת דושרא על מטבעות פרובינקיה ערבית בתקופה הרומית. הופעתו של טיפוס זה נמשכת לכל אורכה של הטביעה העירונית, עד סופה בימי גאלינוס בשנת 257/256 לספירה. למצבה צורה כיפתית-אוקאלית. היא עומדת על גבי פלטפורמה מוגבהת, הנישאת על-גבי עמודים. גרם-מדרגות מוביל אל ראש הפלטפורמה. לפעמים מתוארים גם ראשי יעלים או יעלים שלמים משני צדי המצבה. הכתובת מגדירה את האובייקט המוצג כ'דושרא האל של בני אדרעה': 'ΔΟΥCAPHC ΑΔΡΑΗΝΩΝ'. מצבה דומה, העשויה בתבליט בסלע, מצויה בסיק של פטרה יחד עם קבוצת-כתובות של חוגגים בני-אדרעה (ציור 15). אחת הכתובות נושאת תאריך המתאים לשנת 256 לספירה.⁵¹

50 ראה: ספייקרמן (לעיל, הערה 49), עמ' 58-65, מטבעות מס' 1, 2, 3, 12, 17.

51 Brünnow & Domszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 221, fig. 253, No. 60.4; Dalman, *Petra*, p. 146, fig. 69, No. 150. הכתובת המתוארכת היא מס' 60.11 אצל ברינוב ודומאשבסקי (שם, עמ' 222).

ציור 12: מטבע של בצרה, צד אחור, מוגדל (אוסף עצמון, באדיבות ד"ר י' משורר).

בצרה⁵²

בצרה היתה לבירתה של הפרובינקיה ערביה. בה נקבע מישכנו של הלגיון הרומי של הפרובינקיה. לצד העיר הקדומה הוקמה עיר חדשה בתכנית של פוליס רומית. עובדות אלו יש בהן כדי ללמד כי המרכיב הרומי היה ככל הנראה המרכיב הדומיננטי באוכלוסיית ובמועצת העיר (פול'י). [אוס' אַמון, האל-הפטרון של הלגיון השלישי הקיריני שחנה בעיר, מופיע על הרבה ממטבעותיה. טביעה עירונית החלה בימי אנטונינוס פיוס, אולם דושרא, האל הנבטי הקדום, מופיע על מטבעותיה רק בימי קומודוס, בסוף המאה השנייה. בתקופה זו מופיע לראשונה במרחב הנבטי תיאור אנתרופומורפי של דושרא⁵³ — ראש גבר ללא זקן שלראשו זר או עטרה (דיאדמה). הכתובת 'BOCTPHNWN ΔΟΥCAPHC', דהיינו 'דושרא של אנשי בצרה'. התמורה התרבותית שחלה עקב אבדן העצמאות הנבטית והסיפוח לאימפריה הרומית היא אפוא מוחשית ביותר, אך לא פחות מעניינת היא ההתפתחות בהמשך. בימי הקיסר קרקלה ניכרת תחייה של המסורת הנבטית הקדומה. לצד התיאור האנתרופומורפי מופיע גם תיאור 'בתילי' מופשט. בשנת 210/209 עדיין מוכרות שתי צורות ההצגה הללו, אולם מכאן ואילך נזנח התיאור האנתרופומורפי ונותר רק התיאור המסורתי הקדום — הנון-פיגוראטיבי. תיאור זה נמשך עד סוף הטביעה העירונית, בימי הרניוס אטרוסקוס ואסטיליאנוס (249-251 לספירה), והוא מיוצג גם במטבעות טריאנוס דקיוס והרניה אטרוסקילה.

52 ראה: ספייקמן (לעיל, הערה 49), עמ' 66-89, מטבעות מס' 24, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 59, 60, 66, 67, 70.
 53 בהעדרה של כתובת מזהה, לא ברור באיזו מידה נכון לראות ברוכב על גב גמל המתואר על מטבעות אחדים מימי אלגבלוס (ספייקמן, לעיל, הערה 49, מס' 41) תיאור של דושרא. גם הצעות אחרות שהועלו במחקר, המבקשות לזהות עם דושרא פסלים או תבליטים שונים שנמצאו ללא כתובות, אין להם כל אסמכתא ממשית. ראה: D. Sourdel, *Les cultes du Hauran à l'époque romaine*, Paris 1951, p. 64, n. 3; J. Dentzer, 'A : propos du Temple dit de "Dusarès" à Sî', *Syria*, 56 (1979), pp. 325-332. הוא מוסכמה איקונוגרפית לתיאורה של ערביה או ממלכת הנבטים. ראה, למשל, דינר רומי המנציח את הכנעת הנבטים בימי מרקוס סקברוס: על צד הפנים של המטבע נראית דמות כורעת ברך, המניפה בידה האחת כף תמר ובשנייה אוזות גמל. וכן על מטבע-הנצחה אחר, של טריאנוס, שבו נראית בצד האחור ערביה הכבושה שמאחוריה גמל. ראה: K. Schmitt-Korte, *Die Nabatäer, Spuren einer arabischen Kultur der Antike*, Ein Begleiter durch die archäologische Ausstellung im Kestner-Museum, Hannover 1976, pp. 17, 23 [להלן: קטלוג הנובר].

ציור 13:

מטבע של כרכמובה, צד אחור

ציור 14:

מטבע של מידבא, צד אחור

מבחינה איקונוגרפית, התיאור כבצרה שונה מזה שבאדרעה (ציור 12).⁵⁴ שלוש מצבות עומדות על-גבי פלטפורמה מוגבהת, שאליה עולים בגרם-מדרגות. על המצבה המרכזית מונחים עצמים פחוסים אחדים. מספר זה אינו קבוע, ומוכרות דוגמאות עם אחד, שלושה, ארבעה או שבעה עצמים פחוסים מעל המצבה המרכזית.⁵⁵ על שתי המצבות הצדדיות מונח עצם פחוס יחיד. כל שלוש המצבות מאורכות וראשן מעוגל קמעא. הכתובת 'ΔΟΥCAPHC ΘEOC' (= דושרא האל) מבארת את התיאור שעל-גבי המטבע. בטופס אחד, שהשתמר היטב, ניתן להבחין על גבי הפלטפורמה משני צדי המצבות, בשתי דמויות.⁵⁶ דמויות אלו מתוארות כעומדות והן עסוקות כנראה בפעולות פולחניות שונות, אולי ניסוך הדם הנזכר בלקסיקון סודה, או פעילות פולחנית אחרת הקשורה בחגיגות דושרא (וראה להלן). תיאור האל אמנם איננו אנתרופומורפי, אך בטופס זה מוצגות דמויות גם על צד האחור, נוסף על כך שדיוקן הקיסר מופיע בצד הפנים. דמויות אלו מופיעות על צד האחור במטבעות מימי קרקלה ואלגבלוס, אך הן נעדרות מן המטבעות המאוחרים יותר. זהו אפוא השלב האחרון בנטישת התיאור הפיגוראטיבי בהקשר להצגת האידול של דושרא. אין ספק שתמורות אלו בתיאור דושרא על-גבי מטבעות התקופה הרומית משקפות שינויים בהרכב הדמוגרפי בעיר, שמגמתם גידול הייצוג של בני המקום בפולחן. תמורות אלו הן עדות לעוצמתה של המסורת הנון-פיגוראטיבית הקדומה, אף שנים רבות לאחר אבדן העצמאות הלאומית. טיפוס של מטבע אחר המזכיר חגיגות לכבוד דושרא מופיע במטבעות בצרה למן ימי פיליפוס הערבי. במטבעות של קיסר זה מופיעה בתוך זר דפנה הכתובת 'AKTIA ΔΟΥCAPHIA' (= חגיגות דושרא). למן ימי טריאנוס דקיוס כתובת זו מלווה את טיפוס המטבע הקודם, שבו נראית הפלטפורמה עם שלוש המצבות המוקפת בתוך זר.

כרך-מואב⁵⁷

על מטבע מימי אלגבלוס מתוארת דמות יושבת לפני פלטפורמה, שעליה שלוש מצבות (ציור 13). עיצוב הפלטפורמה והמצבות דומה לזה המופיע במטבעות בצרה. הכתובת מזכירה רק את שם העיר, ללא זיהוי האלוהות. אך לאור הדמיון למטבעות בצרה, יש להניח שהכוונה לדושרא.

54 לזיהוי התיאור שעל-גבי המטבע עם הבתילים של דושרא ראה: R. Dussand, 'Le cult de Dusarès d'après : les monnaies d'Adraa et de Bostra', *Revue Numismatique*, 4e Série, 8 (1904), pp. 160-173; Idem., *Notes de Mythologie Syrienne*, Paris 1905, pp. 167-181; Hill, *BMC, Arabia*, pp. XXVII f. חוקרים שטעו וראו בתיאור זה מכבש-ענבים וביקשו למצוא כאן קשר עם דושרא, על-סמך זיהוי של דיוניסוס על-ידי סופרים קדומים. ראה: C.R. Morey, 'Une nouvelle représentation de Dusarès et autres types de Bostra', *Revue Numismatique*, 4e Série, 15 (1911), p. 69; idem, 'Dusares and the Coin-Types of Bostra', Butler, *Syria*, II, A (1914), Appendix, pp. XXVII-XXXVI

55 ייתכן שהופעת שבעה עצמים קשורה בשבע אבני הברית שאותן מזכיר הירודוטוס בתארו את מנהג כריתת הברית בקרב הערבים (היסטוריה, III, 8). אך, כאמור, לא תמיד מספר העצמים האלו הוא שבעה.

56 צילום מוגדל של המטבע המצוי באוסף עצמון, נמסר לי על-ידי ד"ר יעקב משורר. תודתי נתונה לו על כך.

57 ראה: ספייקמן (לעיל, הערה 49), עמ' 110-111, מטבע מס' 5; Hill, *BMC, Arabia*, pp. XXXI, 27, no. 3

במטבעות מימי ג'יתה ומימי אלגבלוס ישנו טיפוס שבו מתוארת מצבה הניצבת על גבי אֶדֶן העשוי משני לוחות אופקיים (ציור 14). על המצבה מונחים שלושה עצמים פחוסים. המצבה מוצגת בתוך מקדש שבחזיתו ארבעה עמודים (טֶטֶרֶסְטִילִי) בעל ארכיטרב וגמלון. אל המקדש עולים בשתי מדרגות. על מטבעות אלו מימי אלגבלוס מופיעה גם הכתובת 'ΔΟΥΚΑΡΗ' (= דושרא).

פטרה⁵⁹

האלים על מטבעות פטרה הם כולם אנתרופומורפיים. במטבעות אחדים מתוארת הטיִכִי של העיר אוחות בידה אבן קדושה. זהו הדבר הקרוב ביותר למסורת הנבטית הקדומה. דומה שהתיאור על גבי מטבע זה מייצג היטב את התמורה שחלה במעמדה ובאופיה העירוני של פטרה ואת תהליך הרומאניזציה המקיף שעבר עליה.

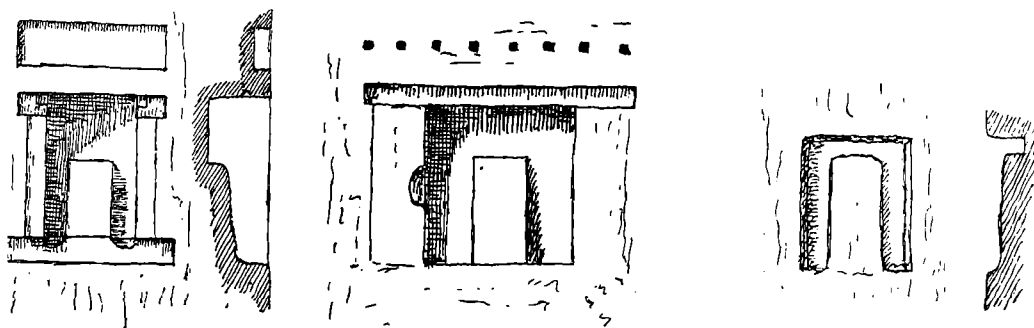
ד. טיפולוגיה של מצבות⁶⁰

כאמור, דאלמן מנה בפטרה כ-180 גומחות-מצבה החקוקות בסלע. בדרך-כלל המצבה נתונה בתוך גומחה. זו יכולה להיות מלבנית, בעלת גמלון, או קשוחה; פשוטה ללא כל עיטור או מגולפת בהקפדה על הפרטים הארכיטקטוניים: אומנות, אֶנְטַבֶּלְטוּרָה, גמלון או קשת וכדומה.⁶¹ יש אף דוגמאות למצבה שלא בתוך גומחה. מלבד מצבה בודדת מוכר גם קיבוץ מצבות אחדות יחדיו בתוך גומחה אחת. את המצבות ניתן למיין באופן הבא:

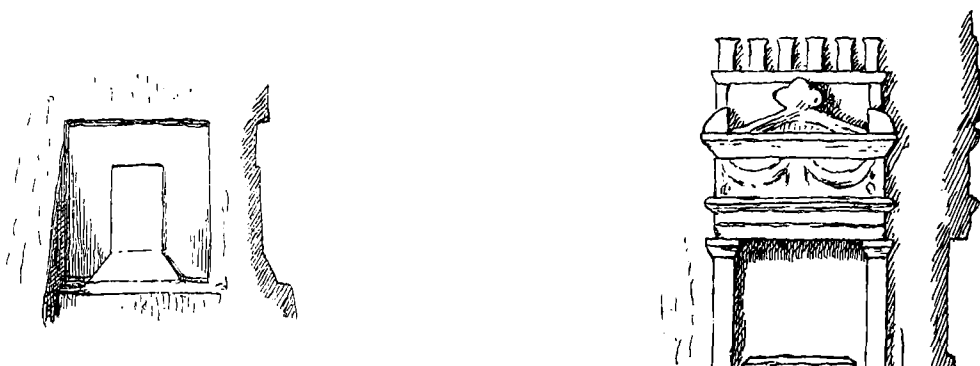
1. המצבה הפשוטה

הצורה הנפוצה ביותר היא הצורה המלבנית בעלת הפנים החלקות, אשר בה רוחב המצבה הוא כמחצית ואף פחות מגובהה. בממצא הארכיאולוגי מוכרות לא רק מצבות החקוקות בסלע כתבליט, כי אם גם חופשיות — כלוח-אבן מיטלטל. תחום הגדלים הוא רחב ביותר⁶² — החל מגובה של 1.17 מטר⁶³ ועד לגובה של 9 ס"מ.⁶⁴

- 58 ראה ספייקרמן, שם, עמ' 184, מטבעות מס' 8, 12.
 59 ראה שם, עמ' 237-218; Pl. XIV; 41-43, pp. 1948-1949, *Berytus*, 9, S. Ben-Dor, 'Petra Colonia',
 60 ראה: 70-74, pp. *Dalman, Petra*.
 61 גומחות אחדות מלאכתן מפותחת במיוחד ראה, למשל, גומחה ברכס-א-דיר שבפטרה אצל *Dalman, Petra*, p. 278, fig. 220, No. 491a.
 62 ראה דאלמן, שם, עמ' 70.
 63 שם, מס' 197; השווה זיידין, לעיל, הערה 21.
 64 דאלמן, שם, עמ' 351, ציור 320, מס' 848.

ציור 16 : מצבות פשוטות ללא בסיס מפטרה

ציור 17 : מצבות בעלות בסיס פשוט מפטרה

עיקר המימצא בפטרה הוא של מצבות המגולפות בסלע. אלו עשויות להימצא בתוך גומחה, או בלעדיה; בחוץ — מתחת כיפת השמים, או בתוך חדר החצוב בסלע; בסמיכות לאתר קדוש, או בריחוק ממנו.

במרבית המקרים המצבה מגולפת כתבליט מקיר הסלע, אך מוכרות גם דוגמאות רבות של עיצוב במשוקע, דהיינו במקום שהמצבה תבלוט מקיר הסלע, היא מעוצבת כמגרעת בו. ייתכן שבמקרים אלו המצבה עצמה היתה עשויה מחומר אחר, שמידותיו הותאמו למגרעת שבקיר הסלע, כפי שגם מעידים במקרים אחדים שקעים בקרקעית, אשר נועדו לקבוע מצבה מחומר אחר. אך במקרים לא מעטים אין בקרקעית או במקום אחר כל סימני-אחיזה או קיבוע למצבה מחומר אחר, ודאלמן אינו שולל את האפשרות כי אכן התכוונו לתיאורים שקועים, כעין נגאטיב.⁶⁵ מלבד תיאורים כתבליט ובמשוקע, ישנן דוגמאות של תיאור בחריתה.

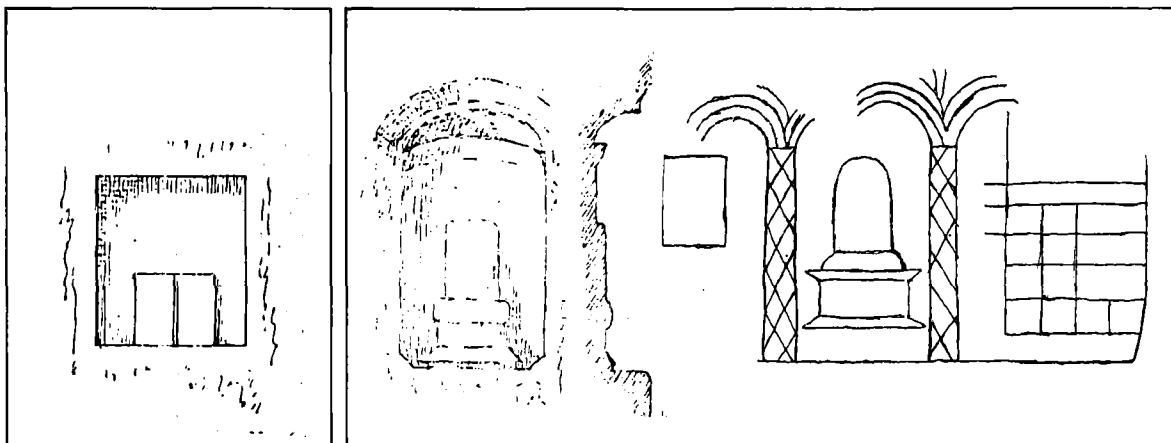
את המצבות הבודדות החקוקות בסלע ניתן למיין לפי מידת המורכבות של תיאור המותב: א. המצבה מתוארת בדרך-כלל ללא בסיס (ציור 16). בפטרה 93 דוגמאות: 55 כתבליט, 37 במשוקע, 1 בחריתה.⁶⁶

ב. במקרים אחרים מתוארת המצבה כניצבת על-גבי בסיס פשוט, שגובהו עשוי להגיע לכדי מחצית גובהה של המצבה (ציור 17).⁶⁷ בפטרה 21 דוגמאות: 13 כתבליט, 6 במשוקע, 2 בחריתה.

65 שם עמ' 70; Starcky, 'Pétra et la Nabatène', col. 1009

66 דאלמן, שם, שם.

67 שם, עמ' 71.

ציור 19: צמד מצבות זהות מפטרה

ציור 18: מצבות בעלות בסיס משוכלל (מותב) מפטרה

ג. יש והמצבה ניצבת על-גבי מסד משוכלל יותר — פוסטמנט (ציור 18). בפטרה 7 דוגמאות, כתבליט ובמשוקע.⁶⁸

במרבית המקרים מופיעה כל מצבה בנפרד. אך נפוצה גם תופעה של קיבוץ מצבות אחדות בתוך גומחה אחת, או ללא גומחה, כשהן נפרדות האחת מן השנייה באמצעות קורה-פרדה חרות או פס-הפרדה עמוק יותר. גם במיקבצים מוכרות דוגמאות במשוקע. בפטרה מצויים המיקבצים הבאים:⁶⁹

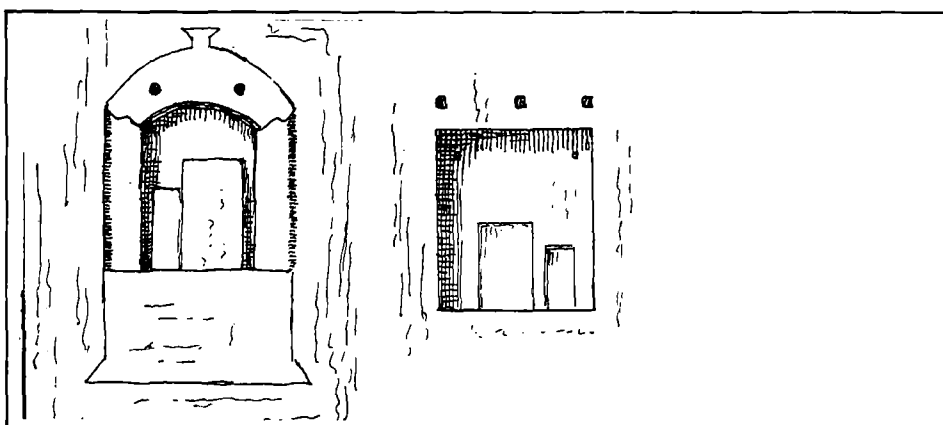
צמד

- א. שתי המצבות באותו גודל (ציור 19).⁷⁰
- ב. שתי המצבות נבדלות במידותיהן. הגדולה יותר עשויה להימצא מימין או משמאל (ציור 20).⁷¹ צמדים מוכרים גם בעין-שלא לה במדעין צאליח, וכן בנגב — בבקעת-עובדה.

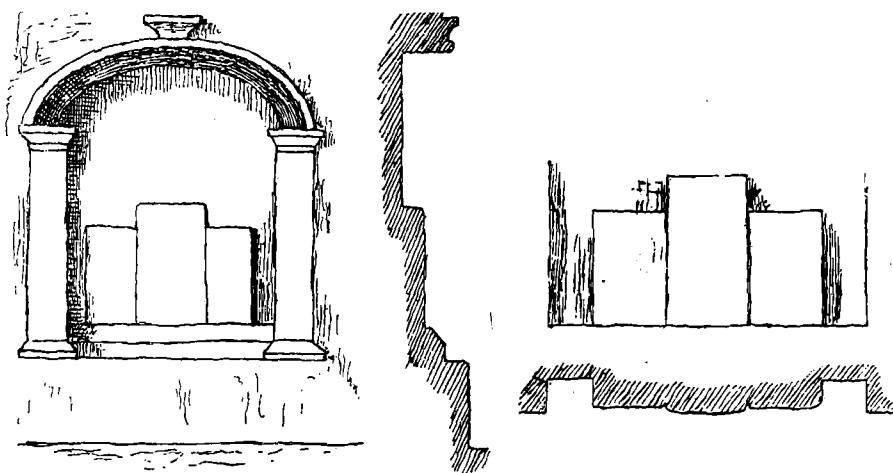
שלושה

אלו יכולות להיות בעלות אותן מידות, או שמידותיהן שונות. נפוץ במיוחד המערך בו המרכזית גדולה משתי האחרות הזהות בגודלן (ציור 21). מערך כזה מוכר גם במדעין צאליח,⁷² על-גבי

68 שם, שם. 70 שם, מס' 637.
 69 שם, עמ' 72-74.
 70 שם, עמ' 134, ציור 55; עמ' 145, ציור 67; עמ' 148, ציור 76; Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, figs. 208, 219², 220 etc.
 71 שם, עמ' 139, ציור 60.
 72 שם, עמ' 145, ציור 67; עמ' 148, ציור 76; Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, figs. 208, 219², 220 etc.

ציור 20: צמד מצבות נבדלות בגודלן מפטרה

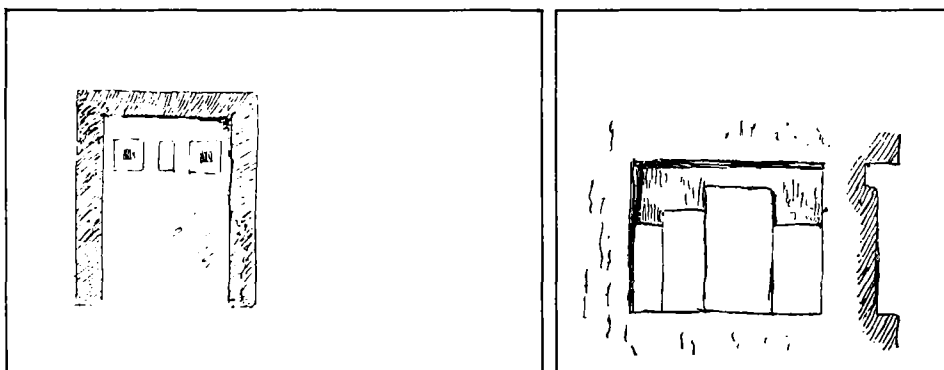
ציור 21: שלשות אופייניות של מצבות מפטרה

מטבעות בצרה, על המשקוף מאל־אומתעיה, וכן גם בבקעת־עובדה. יש שגם הקטנות נבדלות בגודלן, כשהקטנה במצבות היא הימנית ביותר (מערך bac). מערך כזה מוכר גם בפטרה וגם במדעין צאליח.

רביעיה

כל ארבע המצבות שונות זו מזו במידותיהן (ציור 22). מערך כזה מוכר הן בפטרה והן במדעין צאליח.⁷³ מלבד המיקבצים הללו, מנה דאלמן בפטרה דוגמאות ספורות למיקבצים גדולים יותר:

⁷³ דאלמן, שם, עמ' 147, ציור 74. ולגבי מדעין צאליח ראה ג'וסין וסאביניאק, שם, עמ' 434, ציור 224.

ציור 23: מצבת 'אתרעתא מנבגיתא' מפטרה

ציור 22: רביעיה של מצבות מפטרה

ציור 24: מצבות מיטלטלות מפטרה

חמישיה, שישיה ואף עשיריה. בבקעת-עובדה נמצאו, כאמור, כ-50 מצבות ערוכות זו לצד זו, לצדה של דרך.

2. 'מצבות-עיניים'

טיפוס מיוחד ורב-עניין היא מצבה מלבנית, אשר בחלקה העליון מעוצבות באופן סכימאטי שתי עיניים, כשני ריבועים (כשטח ריבועי משוקע או כמסגרת ריבועית בולטת מפני המצבה או שקועה בפניה), וביניהם מלבן מאורך (כולט או שקוע) כאף. מצבות מעין אלו החצובות בסלע ידועות

מפטרה, עין-שלאלה ומדעין צאלית. מצבה זו עשויה להופיע שלא בתוך גומחה,⁷⁴ או בתוכה;⁷⁵ לבד (ציורים 6, 23), או בלוויית מצבה שנייה, קטנה ממנה (ציור 4).⁷⁶ כן מוכרות מפטרה דוגמאות לא מעטות של מצבות מיטלטלות, דהיינו בצורת לוח-אבן מלבני ודק שניתן להעתיקו ממקומו, ולא בצורה של תבליט החצוב בסלע (ציור 24).⁷⁷ כתובת בעין-שלאלה מלמדת כי מצבה מעין זו מתארת את אלעזא.⁷⁸ בפטרה מופיעה לצד מצבה כזו הכתובת 'אתרעתא מנבגיתא'⁷⁹ (ציור 23), היא האלה הסורית (Dea Syriae), האלה של הַיִּרְפּוּלִים שעל הפרת בצפון-סוריה. סדר-הגודל עשוי להגיע מגובה של כ-60 ס"מ (מדעין צאלית) ועד לגובה של פחות מ-10 ס"מ.⁸⁰

מעניינת במיוחד, אף כי יוצאת-דופן במרחב הנבטי, היא מצבה שנתגלתה בפטרה בחפירות 'מקדש האריות המכונפים' (ציור 25).⁸¹ במצבה, העשויה כלוח, מעוצבים בתבליט, מעל המישטח השלם והחלק, פני-אדם הכוללים עיניים סגלגלות בעלות גבות עבותות, מהן נמשך כלפי מטה אף מאורך ושפתיים בתבליט מעוגל, כשפס אופקי, עמוק וצר יוצר הפרדה בין השפה העליונה לשפה התחתונה. בראש הלוח מעין עטרת-ראש — דיאדמה או זר — שבמרכזה נקב ריק, שאולי היתה משוכצת בו אבן יקרה.⁸² הלוח קבוע בתוך מסגרת המהווה מעין אדיקולה בעלת שתי אומנות המסתיימות בכותרות, ומעל — ארכיטרב בעל שניות וכרכוב. על גוף האומנות מגולף דגם האופייני לאומנות דרום-ערב.⁸³ ברצועת הבסיס של המסגרת חקוקה כתובת נבטית בכתב מסוף המאה הראשונה לספירה: 'אלהת חין בר ניבת' (= האלה של חין בן ניבת). עיצובן של 'מצבות'

74 'מצבת-עיניים' בודדה ללא גומחה כתוככי ג'בל עתליב, ליד מדעין צאלית: Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, p. 427, fig. 217.

75 'מצבת-עיניים' בודדה בתוך גומחה, עין-שלאלה: סאביניאק (לעיל, הערה 10 [43]), עמ' 587, ציור 10; Brünnow & Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 323, fig. 358, no. 428i.

76 צמד מצבות בתוך גומחה, הגדולה שבהן 'מצבת-עיניים', ראה: עין-שלאלה: סאביניאק, שם, עמ' 588, ציור 11. פטרה, סיק: זיידן, לעיל הערה 21. פטרה, אל-מדרס: Dalman, *Neue Petra*, p. 47, fig. 44, p. 53, no. 76a.

77 'מצבות-עיניים' מיטלטלות בפטרה, ראה: Bennett, 'The Nabataeans in Petra', *Archaeology*, 15/4: 199c; F. Zayadine, 'Excavations at Petra (April 1973)', *ADAJ*, 18 (1973), pp. 81, 144, Pl. L:3 = *ADAJ*, 19 (1974), p. 235, Pl. LIX:1, p. 239, Pl. LXIII:3; Ph. Hammond, 'Excavations at Petra (1975-1977)', *ADAJ*, 22 (1977-1978), pp. 81 ff., 243. Pl. LVII לעיל, הערות 10, 31.

78 Brünnow & Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 323, fig. 358, no. 428k, 1 = *CIS*, II, 422-423.

79 בנט (לעיל, הערה 77): גליק (לעיל, הערה 77).

80 הלוח מצוי במחיצון בעמאן ופורסם בראשונה רק בקטלוגים של תערוכות שנערכו במוזיאונים בצרפת ובגרמניה. תצלום בלבד ראה: *Königreich in der Wüste*, Bonn 1978, p. 70. *Ausstellung in Rheinischen Landesmuseum, Die Nabatäer, Ein*: *Catalogue de l'exposition. Lyon, Musée Guimet 1978, Un royaume aux confins du désert: Pétra et la Nabatène*, pp. 42-43. *désert: Pétra et la Nabatène*, pp. 42-43. *Ph. C. Hammond, 'Ein nabatäisches Weiherrelief aus Petra', Bonner Jahrbücher*, 180: 1980, pp. 265-269.

82 האל הערבי דואלחלצה היה מעוצב כאבן לבנה שהיתה מעוטרת במעין כתר. ראה פהד (לעיל, הערה 42), עמ' 68-61. גם ב'מצבות-עיניים' אחרות ניתן להבחין בקו אופקי מעל מיפס העיניים, מעין עטרה. ראה, למשל, מצבת אלעזא מעין-שלאלה (ציורים 6, 4). כך אף ב'מצבות-עיניים' מיטלטלות אחדות. ראה: Glueck, *Deities and Dolphins*, Pl. 199.

83 D. Nielsen, *Handbuch der Altarabischen Altertums kunde*, Kopenhagen 1927, p. 157, fig. 44.

ציור 25: מצבת 'אלהת חני בר ניבת' ממקדש האריות המכוננים בפטרה

העיניים, ובעיקר עיצובו של לוח זה, דומה לעיצובן של אסטלות-קבורה שנתגלו בדרום-ערב⁸⁴ ובתימא שבצפון-ערב.⁸⁵ אלעזא, הנזכרת בכתובת מעין-שאלה, מזוהה עם אפרודיטי בכתובת דר-לשונית מן האי קוס.⁸⁶ זוג עיניים ואף, על-פני המישטח, הם אפוא סימני-היכר מובהקים של אלעזא ב'איקונוגרפיה' הנבטית. סממנים אלו מופיעים גם על זוג עגילי-זהב מן הנקרופוליס הנבטי של ממשית.⁸⁷ הדוגמאות הקדומות המוכרות של עיצוב 'מצבת-עיניים' הן מן המאה הראשונה לספירה, מימי רבאל השני,⁸⁸ ואולי אף קודם-לכן.⁸⁹ המאוחרות שבהן הן מן המאה הרביעית לספירה.⁹⁰ דומה שלמן הופעתן של מצבות מטיפוס זה, במאה הראשונה לספירה, לא פסק השימוש בהן וגם לא נעשו שינויים בעיצובן. האנתרופומורפיזמים כאן הם רק מרומזים. אין ראיות לתהליך מתמשך לקראת תיאור אנתרופומורפי. נהפוך הוא, השימוש הממושך ללא שינויים מלמד על שמרנות. הצורה הבסיסית של לוח מלבני נותרה על כנה. ככלי המסורת חזקים הרבה יותר מן המגמה האנתרופומורפית; זו מופיעה רק במרומז, מבלי לוותר על המוסכמה של מצבת-לוח, ואין מרחיקים מעבר לזה בתיאור אנתרופומורפי. בדיעבד מסתבר שקיים כאן מחסום שאין לעבור אותו. כה חזקה היתה המוסכמה שמצבה היא התיאור ההולם לאל אשר לו סוגדים.

- 84 ראה: G.L. Harding, *Archaeology in the Aden Protectorates*, London 1964, pp. 44-47, Pl. XLIII:24-27, L:4. המצבות הן מאתר Hid bin Aqyl, הוא בית-הקברות של תמנע הקדומה. R.L. Cleveland, *An Ancient South Arabian Necropolis*, Baltimore 1965, pp. 16-20, Pls. 36-40. מחפירות שנערכו בתמנע ב-1951. W. Van Beek, *Hajar bin Humeid, Investigations at a Pre-Islamic site*, Baltimore 1969, p. 262, fig. 116:g; p. 271, Pl. 47 f.; B. Doe, *Southern Arabia*, London 1971, p. 42, Pl. 23.
- 85 Euting, *Nabatäische Inschriften*, pp. 9-10, fig. 6. על אחת המצבות חקוקה כתובת ארמית קדומה לכתב הערבי שהיה שם בשימוש בתקופה מאוחרת יותר. ראה גם לוח-אבן המזוהה בכתובת כ'נפש': CIS, II, 116; Saudi Arabia Antiquities, Department of Antiquities and Museums 1975, pp. 66, 75. 'מצבות-עיניים' בעיצוב שונה, מסביבות שנת 3,000 לפני-הספירה שנמצאו בתחום המקדש בתל-בראק ראה: Pritchard, *The Ancient Near East*, p. 172, no. 504; p. 309. הכתובת היא מן השנה ה-18 לחרתת הרביעי. ההקדשה בנבטית היא: 'ללעזא אלהתא', וביוונית Θεῷ Ἀφροδίτῃ. ראה: G. Levi Della Vida, 'Una bilingue greco-nabatea a Coa', *Clara Rhodos*, 9 (1938), pp. 138-148. ותיקון הקריאה: F. Rosenthal, *Die Aramäische Forschung*, Leiden 1939, p. 91.
- 86 לפי מחברים סוריים, ובעיקר יצחק מאנטיוכיה, אלעזא היא כוכב השחר. על אלעזא ראה: Starcky, 'Pétra et la Nabatène', cols. 1003-1005, 1010-1014; J.T. Milik & J. Starcky, 'Inscriptions, récemment découvertes à Pétra', *ADAJ*, 20 (1975), pp. 125-126.
- 87 ראה: J. Patrich, 'Al-Uzza Earrings', המאמר יתפרסם באחת מחוברות ה-IEJ הקרובות.
- 88 באתר פולחני הפתוח בעין-שאלה נמצאה, כאמור, כתובת המתוארכת לשנה ה-17 של רבאל השני (86 לספירה). קרוב לוודאי שהמצבות החצובות בסלע הן מתקופה קדומה יותר. הכתובת שעל המצבה בסגנון דרום-ערבי היא בכתב המתאים לסוף המאה הראשונה לספירה. הגומחה עם המצבה שנמצאה בסיק ותוארה על-ידי זיידין (לעיל, הערה 21), מתוארכת למחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה.
- 89 לפי עדות הכתובות, פעילות הקבורה במדעין צאליח נמשכה בין השנים 1 לפני-הספירה ועד 75 לספירה. סביר להניח כי אף המצבות והגומחות הפולחניות הן מפרק-זמן זה.
- 90 ראה להלן, הערות 126, 127.

3. מצבה המעוגלת בחלקה העליון

צורה זו די נדירה בפטרה (סך-הכול מוכרות 21 דוגמאות). גם כאלו ידועות בתבליט, כמשוקע ובחירתה.⁹¹ למצבה כאן בדרך-כלל צורת לוח שחלקו העליון מעוגל. צורה מיוחדת היא כאשר גם גוף המצבה מעוגל — מצבה אובאלית שחלקה התחתון קטוע. דוגמה מפותחת מצויה בסיק ובסמוך לה כתובות ביוונית של חוגגים מבני-אדרעה (ציור 15). למצבה גוף אובאלי והיא מונחת על-גבי מסד. זוהי למעשה המצבה של דושרא, כפי שהיא מתוארת על-גבי מטבעות אדרעה מן התקופה הרומית, והכתובות הנזכרות אכן מאשרות את זיקתה של מצבה זו לאדרעה. צורה שונה-משהו, אך גם כן עם חלק עליון מעוגל, יש לשלוש המצבות שעל-גבי מטבעות בצרה מן התקופה הרומית, וכן לשלוש המצבות שעל-גבי המשקוף מאל-אומתעיה, גם במדעין צאליח מוכרות מצבות מעין אלו.⁹²

שלוש צורות אלו הן הצורות הרווחות. מלבדן ניתן למצוא עוד כמה צורות מיוחדות:

4. גומחה פולחנית בקטאר אל־דיר שבפטרה (ציור 1)⁹³

בתוכה שני בתילים. על-פני הגדול שבהם חריטה עמוקה בצורת צלב-כפול, ולשמאלה צמודה מצבה קטנה יותר, צרה ומאורכת. מימין, לצידה של הגומחה מצויה כתובת, שכפי שראינו, מלמדת כי זוהי מצבת בצרא.

מיליק, שהרחיב את הדיון בכתובת, מפרש את הכתוב כמוסב על המצבה של האלה 'בִּצְרָא' — אלת העיר, בדומה לסיפִּי ('שעיעו'), אלת המקום בחורן.⁹⁴ ואל־גֵּא, אלת היישוב שממזרח לפטרה, או ערוץ ואדי מוסא, אשר שמה מופיע כמרכיב תיאופורי (שכלול בו שם אלוהות) בשמות נבטיים רבים.⁹⁵

את החריטה בצורת צלב מפרש מיליק כסכימאטיזציה של תיאור דמות אדם. לדעתו, אין שום אפשרות שלפנינו סמל נוצרי שנחרת יותר מאוחר על-ידי נזיר קנאי. רבאל הנזכר בכתובת הוא רבאל השני, וצורת האותיות שבכתובת מתאימה לסוף ימיו.

⁹¹ Dalman, *Petra*, pp. 71-72, 54

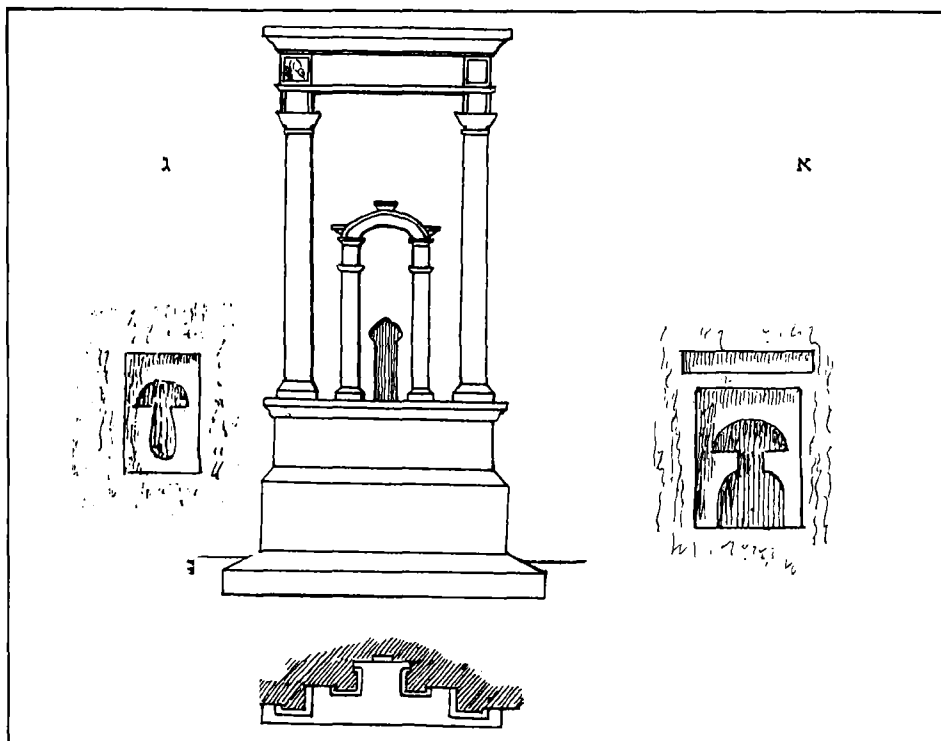
⁹² Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, pp. 417-420, figs. 206, 207

⁹³ Musil, *Arabia Petraea*, p. 129, figs. 96, 97; Brinnow & Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 330; Dalman, *Petra*, p. 253, fig. 193, No. 431; Milik, 'Nouvelles inscriptions', pp. 246-249, inscr.

no. 7, Pl. XVIII:b

⁹⁴ RES, 1092 וראה גם דנצר, לעיל, הערה 53.

⁹⁵ J. Starcky, 'Y a-t-il un dieu Rêś'ân Laâban?' *RB*, 64 (1957), p. 206

ציור 26: מצבות דמויות פטריה מפטרה

5. מצבה דמויית פטריה

גומחות-מצבה בפטרה, כולן במשוקע, נימנות על-ידי דאלמן כבעלות צורה יוצאת-דופן בכך שהן מתרחבות כלפי מעלה.⁹⁶ שלוש מתוכן (מס' 622, 629, 631) הינן דמויות פטריה (ציור 26). לגומחה מס' 629 היתה צורה כזו, אלא שהחלק התחתון (גזע הפטריה) הורחב בשלב מאוחר יותר לכדי שקע מעוגל. אפשר שלפנינו נגאטיב של צורה מיוחדת של מצבות, אשר דוגמה להן ניתן אולי למצוא בחמש המצבות המעטרות את ראש חזיתו של המקדש הגדול בקסראווית.⁹⁷ גם גומחות מס' 625 ו-692 אצל דאלמן נימנות עם קבוצת יוצאי-הדופן. גם באלו ניכרות עקבות המצבה במשוקע, וצורת שקע המצבה היא כגזע גבוה שמעליו מונח לוח מלבני רחב יותר. בכך יש דמיון כלשהו ל'מצבות פטריה', אך הלוח המלבני מבדיל את שתי אלו מקבוצת 'מצבות הפטריה'.

96 Dalman, *Petra*, p. 73. המספרים הנזכרים בהמשך הם מספרי האתרים בספרו זה של דאלמן.

97 אורן (לעיל, הערה 43), עמ' 138-139, ציורים 11, 12.

6. מצבה דמויית־בקבוק

דוגמה יחידה שלה נמצאת מימין לגומחה שבה מוצגת איסיס, בוואדי אל־צ'יג.⁹⁸

7. מצבה בעלת ראש מעוגל וכתפיים

בקבוצה זו יש למנות אתמצבת אלת של בצרה בא־רם (ציור 5) ואת האידול הסמוך ל־דִינָאן במדעין צאליח.⁹⁹ יש להוסיף לקבוצה זו גם את המצבות שנתגלו במקדש בחרבת תנור שבו נמצא, כידוע, ריכוז גדול של פיסול פיגוראטיבי בסגנון מזרחי.

כאמור, נמצאו כאן גם ארבע מצבות. אחת מהן (ציור 7) כמעט שלמה ועליה כתובת־הקדשה לאל קוס. מצדי המצבה בולטות שתי קרניים. מן העיצוב של מצבה זו וכן משבר של מצבה שנייה ניתן להסיק כי הקרניים, בדומה לתיאור בא־רם, שייכות לבסיס — מותב, שעליו ניצבת המצבה. החלק התחתון הזה — המותב בעל הקרניים — מסתיים ברצועה מסוגנת של שיניים. על־גבי המותב מעוצבת מצבה שגובהה כ־35 ס"מ; חלקה התחתון כלוח, ומעליו מעוצב חלק צר יותר, כראש מעוגל קמעא שנשחת (גובהו 11 ס"מ, רוחבו ועוביו 8.5 ס"מ), בדומה לתיאור מעין־שלאלה.

הכתובת מתוארכת לסוף המאה הראשונה לפני־הספירה. נלטון גליק הציע כי בתקופת הבנייה הראשונה של חרבת תנור האלים תוארו כמצבות וצורתם השתנתה במהלך תקופת הבנייה השנייה והשלישית, ובמאה השנייה לספירה הם עוצבו בצורה אנתרופומורפית, כפי שמלמדים הפסלים הרבים המעוצבים בסגנון הלניסטי־שמי שנמצאו בחרבת תנור.¹⁰⁰ עם זאת, גליק אינו פוסל את האפשרות כי העיצוב הגולמי — כמצבה — המשיך להוות מוקד־סגידה גם בתקופה השלישית.¹⁰¹

ה. תבליטים אחרים — המותב והמזבח

כאמור, בחינה מדוקדקת של השרידים מלמדת כי המצבה היתה צלם של האל. עצמים אחרים המופיעים בתבליטי הסלע הינם מזבחות־קטורת לאלים. ניתן גם להבדיל בין המצבה המתארת את

98 ראה להלן, הערה 146, וכן קטלוג הנובר, עמ' 72, ציור 41. בתילים דמויי־בקבוק ידועים במיוחד באסלול הפנויות (וראה להלן). עניין רב יש בדמיון שבין צורת טיפוס זה של מצבה לצורתן של צלמיות סכימאיות מבולות שנמצאו בחצור, וכן לצורתה של לוחית־אבן, שבחלקה העליון מעוצב ראש אשה, שנמצאה בחפירות האתר האדומי באום־אל־ביארה, החר המתנשא מעל פטרה. ראה: 'ידן ואחרים, חצור, א, ירושלים תשי"ט, לוחות C.M. Bennett, 'Exploring Um el Biyara...', *Illustrated London News*, CLXII:6, XXXI:2, 7, 8 [להלן: ILN].

99 Jaussen & Savignac, *Arabie*, I, pp. 410 ff., fig. 201.

100 Glueck, *Deities and Dolphins*, pp. 91, 516.

101 על־גבי שבר תחתון השייך לבסיס של מצבה אחרת חקוקה הכתובת היוונית: 'PAY']'. גליק ביקש לקרוא את האות הראשונה כ־A, ואזי מתקבל: APAY, אולם קריאה זו אינה נעלה מכל ספק. מתחת לשורה זו היו שורות נוספות שלא השתמרו. בכתובות יווניות מאזור בצרה (inscr., 'Nouvelles inscriptions', Milik, *RES*, 1096; no. 2) מופיע האל אֶפְרָא בצורה: Aappa. שמא מכוננת אפוא הכתובת לשם זה?!

האל, לבין המותב — הכס, הבסיס או המישט המוגבה שעליו עומדת המצבה. למרות הדמיון האיקונוגרפי בין שלושת העצמים האלו, יש להיזהר שלא לכלכל ביניהם, ודומה שהנבטים אכן הכירו בהבדל. רק המצבה היא ששימשה לתיאור האלוהות. המותב והמצבה הם כלי-קודש העשויים להיות סמל של האלוהות, אך לא דימוי — תיאור של האלוהות.

תיאור המותב¹⁰²

כאמור, המצבה הוצגה לעיתים קרובות על-גבי מסד או מושב. גוש-אבן מרובע — די בו להוות מותב. ואמנם במרבית המקרים למותב צורה של מסד פשוט. אך יצרו אותו גם באופן מורכב יותר — עם מסעדי-צד, כמו בליטות דמויות קרניים במצבת אלה של בצרה מעין-שאללה, מיבנה קובייתי עם מדרגות במשקוף מאל-אומתעה, או פלטפורמה משוכללת, כפי שמתואר במטבעות בצרה, אדרעה ופֶרְפֶמוֹכָה מן התקופה הרומית. קיימת בפטרה, בדרגה העליונה של בית-דורותיאוס, דוגמה אחת שבה מגולף בתוך הגומחה כיסא בעל משענת-גב.¹⁰³ הכיסא ריק, אך ייתכן שבשעת השימוש הונח עליו אידול מיטלטל של האלוהות. במקרה אחד, במחשוף סלע בקטאר אלדיר, לצד גומחות פולחניות נוספות, מגולף מעין פֶן שפניו נטויות בשיפוע אלכסוני ועליהן מגולפת גומחה קטנה עם מצבה.¹⁰⁴ מושבים בעלי משענת-גב שנועדו להנחתו של בתיל נמצאו בפניקיה, והם קשורים בעיקר בבחיל הכדורי של אֶשְתֶרְתָה בצידון.¹⁰⁵ כן מוכרות דוגמאות רבות של כס שעליו מונחים בתילים מן התבליטים שעל-גבי האסטלות הפוניות מקרתגו ומושבותיה (וראה להלן).

מותב בצורת כיסא בעל משענת-גב הוא נדיר בפטרה. ייתכן שהופעתו בדרגה העליונה של בית-דורותיאוס שלמרגלות אלֶחְ'בֶתָה קשורה בהשפעה פניקית.

תיאור המזבחות¹⁰⁶

מבין העצמים המופיעים בתבליט על מחשופי הסלע בפטרה הגדיר דאלמן שתי קבוצות נבדלות של מזבחות, והכוונה איננה למזבחות ששימשו בפועל לפולחן, כי אם לאילוסטרציה של כלי-פולחן אלו בתבליט בסלע. שניהם מתארים מזבחות-קטורות. עם הקבוצה הראשונה נימנים מזבחות מאורכים שגובהם כפול בערך מרוחבם, ובפינות המזבח — 'קרניים'. דאלמן מנה 18 דוגמאות בקבוצה זו בפטרה. תיאורים דומים בתבליט בסלע מוכרים גם ממדעין צאלית.¹⁰⁷

¹⁰² ראה: Starcky, 'Pétra et la Nabatène', cols. 1010, 1013.

¹⁰³ Dalman, *Petra*, p. 318, fig. 281, No. 694.

¹⁰⁴ שם, עמ' 235, ציור 194, מס' 434.

¹⁰⁵ Ch. Virolleaud, 'Les travaux archéologiques en Syrie en 1922-23', *Syria*, 5 (1924), Pl. XXXII:4.

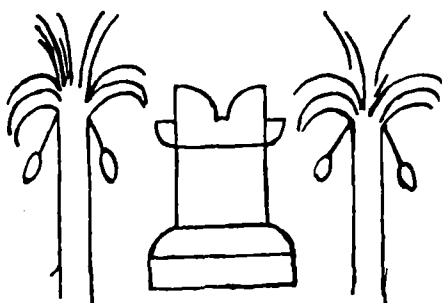
¹⁰⁶ H. Seyrig, 'Divinités de Sidon: le bétyle d'Astarté', *Syria*, 36 (1959), pp. 48-51, Pl. X:3-5.

¹⁰⁷ F. Prayon, 'Felsstempel in Mittell Italien', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)*, 86 (1979), pp. 87 ff.

אך כסאות-סלע אלו קשורים בפולחן האטרוסקי. עוד לעניין המותב ראה לעיל, הערה 19.

¹⁰⁶ ראה: Dalman, *Petra*, pp. 56-59, 79-83; Starcky, 'Pétra et la Nabatène', cols. 1007-1008.

¹⁰⁷ Jausen & Savignac, *Arabie*, p. 423, fig. 212b; fig. 219¹.

ציור 27: מזבח בין שני עצידקל, פטרה

הקבוצה השנייה היא של מזבח פחות או יותר קובייתי, ללא קרניים בפינות. בקבוצה זו מנה דאלמן 13 דוגמאות. לגבי צורה זו, לא ניתן לדעת בוודאות אם אין לפנינו בעצם תיאור המותב ולא תיאור המזבח. בתיאורים הוויזואליים הללו נחשב המזבח ככל הנראה כסמל של האלוהות הנערצת. הדבר ברור במיוחד במקומות שבהם הוא ניצב בין שני עצידקל נושא-פרי (ציור 27), או בתוך גומחה.¹⁰⁸ גם במשקוף מעבדת (ציור 28) המזבח מתואר במרכז, כסמלה של האלוהות.¹⁰⁹ במשקוף מאל-אומתעיה (ציור 10) ניצבים משני צדי אידול המצבה, המתואר בתוך הקשת המרכזית, שני עצמים בכל צד. האחד, הוא מזבח גבוה ומאורך והשני — מסד נמוך ורחב, כמעט קובייתי, שעליו מונחות 4 מצבות זהות, ואין הוא אלא המותב של האידול, משום שפרט להעדרן של מדרגות ולמידותיו הקטנות יותר, זהה צורתו לזו של המותב שעליו ניצבות שלוש המצבות שבמרכז.

מכתובות שנמצאו בצפון-סוריה מוכרת סגידה לזאוס בומוס (Zeûs Bômós) או לזאוס מִדְּפָחוּס (Zeûs Maðbâxos),¹¹⁰ דהיינו סגידה לאל המתואר כמזבח. לפי עדותו של טאקיטוס, במיתחם האל כרמל, ששמו כשם ההר, אין לא מקדש ולא פסל, אלא רק מזבח נערץ.¹¹¹ על מנהג דומה של סגידה למזבח בקרב ערביי דומא מספר פורפיריוס.¹¹² אולם, כאמור, אין לנו כל ראיה כי דבר מעין זה היה מקובל בקרב הנבטים. נהפוך הוא, בכתובות על-גבי מספר מזבחות-קטורת צרים ומאורכים ובעלי קרניים בפינות, נקרא כלי פולחני זה בשם 'מסגדא', והכתובת מדברת על הקדשתה של מסגדא זו על-ידי פלוני לאלוהות מסוימת.¹¹³ מזבחות נושאי כתובות-הקדשה כאלו

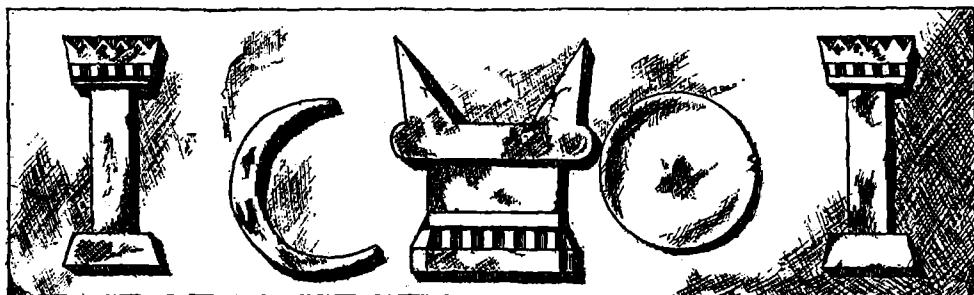
108 דאלמן, שם, עמ' 245, ציור 185, מס' 402a. השווה עם תיאור המצבה שמשני צידיה עצידקל, שם, עמ' 177, ציור F. Zayadine & Ph. 94, מס' 198. מזבח-קרניים בתוך גומחה, שם, עמ' 205, ציור 128, מס' 271a. ראה גם: 111

Hottier, 'Relevé photogrammetrique à Petra', *ADAJ*, 21 (1976), p. 194, Pl. XXXVIII:1
A. Jaussen, R. Savignac & H. Vincent, 'Abdeh', *RB*, 14 (1905), p. 88; C.L. Woolley & T.E. 109
Lawrence, 'The Wilderness of Zin', *Palestine Exploration Fund Annual*, 3 (1914-1915), p. 100, fig. 28 [להלן: PEFA]. המבוא והמערה הם מן התקופה הרומית המאוחרת, מאמצע המאה השלישית לספירה. ראה: א' נגב, ערך 'עבדת', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 428.

110 Clermont-Ganneau, *RAO*, 4 (1901), pp. 164-165
111 Tacitus, *Historiae*, II, 78. עוד על סגידה למזבחות בקרב הגויים ראה: ש' ליברמן, יונים ויונות בארץ ישראל, ירושלים 1962, עמ' 247, הערה 29. על טקס סביב המזבח בקרב היהודים בירושלים בחג הסוכות ראה: משנה, סוכה ד ה.

112 *De Abstinencia*, II, 56, Apud Eusebius *Praeparatio Evangelica*, 156

113 לכתובות-הקדשה של מסגדא ראה: ערך 'מסגד', Jean & Hoftijzer, *DISO*, p. 160. להבהרת המשמעות ראה גם דברי סטארקי בקטלוג ליון, עמ' 94-95. דוגמאות של מזבחות המזוהים כמסגדא, ראה: M. Dunand, *Le*

ציור 28: משקוף מעברת

נפוצו בעיקר באזור בצרה והחורן. כתובת דומה מופיעה מעל תבליט-סלע צר ומאורך במדעין צאליח.¹¹⁴ כתובות אלו מלמדות אפוא שהנבטים אכן ראו במזבח הקטורת כלי-פולחן ולא אידול של האלוהות.¹¹⁵

ו. ההבט הכרונולוגי

דומה שיהיה זה נכון להניח כי תיאור האל כמצבה נהג בקרב הנבטים למן ימיהם הראשונים וכי זוהי דרך התיאור המסורתית והקדומה. לפיכך סביר גם להניח שהתיאורים הקדומים ביותר של האלים, כמצבות העשויות בתבליט בסלע, הם מתקופת ראשיתה של אמנות הגילוף בסלע בפטרה. הטריקליניום של דושרא בפטרה מתוארך, על-פי כתובת, לראשית המאה הראשונה לפני-הספירה.¹¹⁶ העדויות המתוארכות על שימוש פולחני במצבה כאידול של האל הולכות ומתרבות במהלך המאה הראשונה לפני-הספירה. מן הכתובת הנבטית שנתגלתה בתל-אל-שקופיה ניתן

היווני המקביל הוא $\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\tau\upsilon\eta\tau\eta\pi\iota\sigma\tau\upsilon\eta\mu\alpha$ או $\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\tau\upsilon\eta\tau\eta\pi\iota\sigma\tau\upsilon\eta\mu\alpha$. בחפירות ברמת-אל-חליל, היא ממרא הקדומה, נמצא מזבח ווטיבי שגובהו 21 ס"מ, שעל תחתיתו שלוש אותיות — KOC. שמה לפנינו מזבח שהוקדש לאל האדומי קוס? מאָר, שחפר במקום, אינו מעלה אפשרות זו. ראה: E. Mader, *Mambre*, Freiburg 1957, p. 137, Pl. 141. קוס, האל האדומי נכתב ביוונית $\kappa\omega\zeta\alpha\iota$ או $\kappa\omega\zeta\epsilon$ (לאטינית Coza). ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, טז, 227. אולם השם קוסטוכר נכתב $\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\beta\alpha\rho\omicron\varsigma$. וכך גם בשמות אחרים, כמו $\kappa\alpha\sigma\beta\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$ (קוסבָּנָה), $\kappa\alpha\sigma\beta\alpha\tau\alpha\nu\acute{\omicron\varsigma}$ (קוסנתן), $\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma$ (קוסידע), $\kappa\alpha\sigma\tau\alpha\delta\alpha\rho\omicron\varsigma$ (קוסעדור) ועוד. ראה: J.P. Peters, *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa*, London 1905, pp. 44, 46, 54; J. Naveh, 'The Aramaic Ostraca from Tel Beer-Sheva (Seasons 1971-1976)', *Tel Aviv*, 6 (1979), pp. 182-195. 114 Jaussen & Savignac, *Arabie*, p. 417, Pl. XLI, inscr. nab., p. 204, no. 39 = CIS II 218; R. Savignac & J. Starcky, 'Une inscription nabatéenne provenant du Djôf', *RB*, 64 (1957), p. 214. 115 Starcky, 'Pétra et la Nabatène', col. 1013. סטארקי מדגיש כאן כי אין כל ראייה — לא מן הכתובים ולא מן הממצא הארכיאולוגי — שיש בה כדי לייחס לנבטים דיאפיִקאציה (העלאתם למדרגת אל) של כלי-פולחן. 116 Brünnow & Domszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 210, no. 40 (Heiligtum des Dusara). הכתובות פורסמו על-ידי לגרנג' במאמרו 176 f. (1898), *RB*, 7. ראה גם: Dalman, *Petra*, p. 107, no. 17; idem., *Neue Petra*, pp. 40 f., figs. 34, 35, p. 99, inscr. no. 90; Starcky, 'Pétra et la Nabatène', cols. 987, 1007. F.M. Cross, 'The Development of the Jewish Script', G.E. Wright (ed.), *The Bible and the Ancient Near East*, Garden City 1961, pp. 160 f. [Wright (ed.), *The Bible and the Near East*] וכן מאמרו של 'Die Kultur der Nabatäer', *Die Nabatäer, ein vergessenes Volk am toten Meer* 312 v. — 106. סטארקי n. Chr., Ausstellung der prähistorischen Staatssammlung im Münchner Stadtmuseum 1970, pp. 81-84 [להלן: קטלוג מינכן].

ללמוד כי כבר באמצע המאה הראשונה לפני-הספירה עמד בקסראווית מקדש לאל־תֶּבֶּאָ.¹¹⁷ זהו המקדש המערבי שנמצא במקום. באדיקולה של המקדש נמצאו לוחות גסים של אבן-גיר ששימשו כמצבות-פולחן. המקדש ננטש בשלהי המאה השנייה או בראשית המאה השלישית לספירה. יש להניח כי מצבות שימשו בפולחן המקומי בקסראווית למן ראשיתו, במאה הראשונה לפני-הספירה.

מצבת קוסמלך לאל קוס מחרבת תנור היא מסוף המאה הראשונה לפני-הספירה. בכתובת-הקדשה אחרת שנמצאה במקום נזכר תאריך המתאים לשנת 7/8 לפני-הספירה, דהיינו מראשית ימי מלכותו של חרתת הרביעי.¹¹⁸ ראשיתו של מקדש זה היתה בסוף המאה השנייה או בראשית המאה הראשונה לפני-הספירה. יש להניח כי האידול המקורי אף הוא דמה בצורתו למצבת קוסמלך.

בפטרה, בחדר החצוב בסלע, ישנה כתובת-הקדשה לדושרא אלהי מדרס. כן ישנה בו מצבה פשוטה (מידותיה 17×24 ס"מ) החצובה כתבליט בסלע בתוך גומחה מלבנית (מידותיה 32×58 ס"מ). בחדר סמוך ישנה כתובת-הקדשה אחרת,¹¹⁹ המתוארכת לשנת 17 לספירה,¹²⁰ דהיינו בתקופת מלכותו של חרתת הרביעי. זיידין הציג לתאריך זוג מצבות בתוך גומחה גדולה שנחשפה לפני שנים אחדות בסיק של פטרה למחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה.¹²¹ בפטרה, בקבוצת-כתובות ליד מצבה מלבנית פשוטה נזכרת פצאל, אחת מבנותיו של חרתת הרביעי.¹²² כתובות הקבר המתוארכות במדעין צאליח מלמדות על פעולות של חציבת קברים במקום בין השנים 1 לפני-הספירה – 75 לספירה. בתקופה זו נחצב כנראה גם הדיואן, הוא מקדש הסלע הסמוך לנקרופוליס זה, ומצבות הפולחן שבמבוא אליו. כתובת המקדישה מסגידא לאל אַעְרָא של בצרה, שנמצאה חקוקה בנזיק המוביל אל ה'דִּינָאן', היא מהשנה הראשונה למלך מלכו, דהיינו משנת 41/40 לספירה.¹²³ יש להניח כי גם את אתרי הקודש שלמרגלות ובתוככי ג'בל עַתְלִיב, שבהם מצבות בתוך גומחות, עלינו ליחס לתקופת חציבת הקברים בנקרופוליס של מדעין צאליח. המבנה הבנוי המקודש ליד עֵין-שֶׁלֶּאֱלָה הוקם בימי רבאל השני. אולם ייתכן כי המצבות החצובות בסלע, היוצרות את המקדש הפתוח, הן אף קדומות יותר.¹²⁴ כתובת שבה נזכרת אלעֶנָא בוואדי אלעֶיג שבפטרה, הכתובה משני צדי גומחה מרובעת קטנה שמידותיה 20×30 ס"מ ובתוכה בתיל מרובע, מתוארכת לכל המאוחר למחצית השנייה של המאה

117 סטרנגל (לעיל, הערה 31), עמ' 31-35. לדיונים קודמים בכתובת ראה שם, עמ' 31, הערה 13.

118 Milik, 'Nouvelles inscriptions', pp. 235-241, inscr. no. 3

CIS, II, 442

119 R. Dussaud, 'Numismatique des rois de Nabatène', *Journal Asiatique*, 3 (1904), p. 226

Dalman, *Petra*, p. 127

120 ראה זיידין, לעיל, הערה 21.

121 מיליק וסטארקי (לעיל, הערה 86), עמ' 112-115, מס' 1.

122 זהו התאריך המוצע על-ידי ג'וסין וסאביניאק, 39, nab. inscr. 39, Jaussen & Savignac, *Arabie*, pp. 204-206.

123 Milik, 'Nouvelles inscriptions', inscr. 2, p. 500 (Tableau des dates) אף השווה: סטארקי (לעיל, הערה 95), עמ' 214.

inscriptions', inscr. 2

124 סאביניאק (לעיל, הערה 10 [42]), עמ' 407-411, מס' 1. לגבי התאריך ראה: Starcky, 'Pétra et la Nabatène',

col. 979

הראשונה לספירה.¹²⁵ ב'מקדש האריות המכונפים' שנחשף בפטרה במהלך השנים האחרונות נמצאו מצבות מיטלטלות אחדות. אחת מהן — זו המעוצבת בסגנון דרום-ערבי — מתוארכת לסוף המאה הראשונה לספירה. המצבה מפטרה, המזוהה בכתובת כמצבת בצרא ושתוארה לעיל, היא מסוף ימי רבאל השני.

סקירה זו מלמדת כי הצגת האלים כמצבות בקרב הנבטים לא פסקה במשך כל שנות עצמאותם המדינית. כעדות המימצא, נוהג זה התקיים אף בימי הזוהר של עבדת השלישי וחרתת הרביעי, עת גדלה השפעתה של התרבות הרומית על האדריכלות והאמנות הנבטית.

אבחן העצמאות המדינית לא הביא את הקץ על תיאור האלים כמצבות בקרב הנבטים. בקטראווית המשיכו המצבות להוות מוקד-סגידה עד שלהי המאה השנייה או ראשית המאה השלישית לספירה. מצבות מופיעות, כפי שראינו, על-גבי מטבעות כמה מערי הפרובינקיה ערביה בתקופה הרומית. כך במטבעות אדרעה למן ימי אנטונינוס פיוס (138-161 לספירה) ועד ימי גאלינוס (256-257 לספירה); במטבעות בצרה למן ימי קרקלה (בשנת 210/209 לספירה) עד לסוף הטביעה בימי הרניוס אטרוסקוס ואוסטיליאנוס (249-251 לספירה); במטבעות כרך-מואב (כרכמובה) מימי אלגבלוס; ובמטבעות מידבא מימי גיתה ומימי אלגבלוס. כאמור, בתיל הדומה לזה המתואר על-גבי מטבעות אדרעה מצוי בסיק, בקטע בו מרובות כתובות-הקדשה ביוונית של צליינים מאדרעה. באחת הכתובות נזכר תאריך המתאים לשנת 256 לספירה. תיאור דומה אינו מופיע על מטבעות פטרה מתקופת הפרובינקיה. כאן הבתיל מופיע כשהוא נתון בידיה של הטיכי של העיר. אולם על המשך הסגידה לאלים כמצבות בפטרה מעיד המימצא הארכיאולוגי בחפירות המונד ובחפירות זיידין. כאן נמצאו 'מצבות-עיניים' בשכבה השייכת למחצית הראשונה של המאה הרביעית לספירה! הן בשטח I — בית-מגורים ביזאנטי, והן בשטחים II ו-III — 'מקדש האריות המכונפים' (חפירות המונד),¹²⁶ וכן במערה מתחילת המאה הרביעית ששימשה למגורים (חפירות זיידין).¹²⁷

במצבות הנבטיות משמשת אותה מוסכמה במשך מאות שנים. אנתרופומורפיזמים, במידה וקיימים, נשארים צמודים לצורה ה'בתילית' הבסיסית. אין כאן תהליך של התפתחות הדרגתית ממצבה שטוחה לעיצוב פיגוראטיבי במעוגל. הטיפוסים השונים של מצבות המתכוונות לאלים שונים, נשארים במסגרת הסכימה היסודית של תיאור לא-פיגוראטיבי. אין זו יד המקרה, ובוודאי לא פרי של חוסר-יכולת אמנותית או יצירה של חברה פרימיטיבית. לפנינו גילוי של שמירה קנאית על מסורת דתית קדומה במשך מאות שנים, ודומה שאין מנוס מן המסקנה שגילוי זה הינו ביטוי לדבקות בתיאולוגיה האוסרת הצגה פיגוראטיבית של האלים.

ז. הזיקה בין הצורה של המצבה לבין זהות האל שאותו היא מייצגת

סקירה של כלל התיאורים מרחבי הממלכה הנבטית — בתבליט בסלע, בהצגה על-גבי מטבעות, על-גבי משקופים ובמצבות מיטלטלות — מגלה את היקפה הגיאוגרפי ומשכה הכרונולוגי של

125 מיליק וסטארקי (לעיל, הערה 86), עמ' 124-126, מס' 6.

Ph. Hammond, 'Excavations at Petra 1975-1977', *ADAJ*, 22 (1977-1978), pp. 83, 88 f. 126

F. Zayadine, 'Excavations at Petra (April 1973)', *ADAJ*, 18 (1973), p. 81, 144, Pl. L:3 127

מוסכמה זו. מן האלים הרבים המזוהים על-ידי כתובות ניתן להסיק גם כי למעשה הפנתיאון הנבטי כולו תואר באופן זה. להלן רשימה מרוכזת של האלים הנזכרים לצד מצבות האלים:

- (דושרא) מר ביתא¹²⁸
 דושרא אלהי מדרס¹²⁹
 דושרא של בצרה¹³⁰
 דושרא של אדרעה¹³¹
 דושרא אלהי מנבתו¹³²
 אֶלֶת של בצרה¹³³
 אלעזא¹³⁴
 אלפתבא אשר בגיא¹³⁵
 בצרה¹³⁶
 שיעאלקום¹³⁷
 קום¹³⁸
 אתרעתא מנבגיתא¹³⁹
 אלהת חני בר ניבת (= אלעזא?)¹⁴⁰

ישנן דוגמאות המאפשרות לנו להסיק כי במידה מסוימת יוחדו טיפוסים מסוימים לאל מסוים. אך בנושא זה של היחס בין צורת ההצגה לבין זהות האל המוצג נותרו עדיין שאלות ללא מענה. לפי התיאור בלקסיקון סוּדָה, לאידול של דושרא בפטרה צורה של לוח-אבן מלבני, ארבע רגל גובהו ושתי רגל רוחבו. ואמנם בתיאורי הסלע בפטרה יש דוגמאות רבות מאוד של לוח מלבני יחיד שפניו חלקים, בתוך גומחה או מחוצה לה (ציורים 16, 17, 18).

באדרעה הוצג דושרא באופן שונה, ככתיל אוֹכָאֵלִי הניצב על-גבי מסד מוגבה. העובדה שצורה זו, המופיעה על מטבעות העיר מן התקופה הרומית (ציור 11), מצויה גם בפטרה יחד עם כתובות

- 128 ראה לעיל, הערות 8, 10 (בפטרה ובעין-שלאלה).
 129 CIS, II, 443; Dalman, *Petra*, p. 127, no. 89b, fig. 47
 130 הכתובת על מטבעות בצרה מן התקופה הרומית.
 131 הכתובת על מטבעות אדרעה מן התקופה הרומית.
 132 פטרה, בטריקליניום של דושרא, לעיל, הערה 116.
 133 ארם, עין-שלאלה, לעיל, הערה 13.
 134 בארם, עין-שלאלה, לעיל, הערות 10, 31.
 135 בארם, עין-שלאלה, לעיל, הערה 31. גם במקדש אלכתבא באֶנְיֹתִי, המזוהה עם קסראוּיִת, נמצאו מצבות. ראה לעיל, הערה 43.
 136 בפטרה, לעיל, הערה 7.
 137 J.T. Milik & Savignac, *Arabie*, p. 221, inscr. nab. no. 72, pp. 414 f., fig. 204
 & J. Starcky, 'Nabataean, Palmyrene and Hebrew Inscriptions', F.V. Winnett & W.L. Reed, *Ancient Records from North Arabia*, Toronto 1970, pp. 139-164 [להלן: Milik & Starcky, 'Inscriptions']. הכתובת לצד גומחה רדודה וריקה.
 138 בחרבת תנור, לעיל, הערה 40.
 139 בפטרה, בחלקו המערבי של הסיק, ראה: Brünnow & Domszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 323, fig. 358, no. 428 k, 1
 140 בפטרה, מקדש האריות המכונפים, לעיל, הערה 81.

של צליינים בני אדרעה (ציור 15), מלמדת כי לפנינו אכן מוסכמה מקובלת לתיאורו של אל זה שם, ומכאן שכנראה גם במקומות אחרים שבהם מופיע טיפוס זה התכוונו להציג את דושרא של אדרעה.

במטבעות בצרה מתוארות שלוש מצבות העומדות על-גבי פלטפורמה מוגבהת. אף-על-פי שהכתובת המלווה תיאור זה מזכירה רק את דושרא של בני בצרה, ישנם חוקרים הסבורים כי לפנינו בעצם שלשה.¹⁴¹ חוקרים אחרים, לעומת זאת, סוברים כי לפנינו אספקטים שונים של אל אחד — דושרא.¹⁴²

במטבעות בצרה מונחים מעל המצבות עצמים פחוסים, בלתי-מזוהים (ציור 12).¹⁴³ עצמים דומים מופיעים גם על מטבעות כרך-מואב. תיאורים של שלוש מצבות בתוך גומחה אחת מוכרים גם כתבליטי הסלע בפטרה ובמדעין צאליח וכן נמצאו דוגמאות לשלוש מצבות צמודות בבקעת-עובדה (ציורים 8, 21). שלא כמו במקרה של דושרא של אדרעה, כאן — לגבי דושרא של בצרה — מופיעה כתובת מזהה רק על-גבי מטבעות, ולכן פחותה הוודאות שבכל המקרים שבהם מופיעות שלוש מצבות יחדיו, אכן ישנה כוונה להציג את דושרא של בצרה או את השלשה של בצרה. לנוכח התפוצה הנרחבת של מיקבץ בן שלוש מצבות, ייתכן שנועדה להן משמעות כלל-נבטית, ולא דווקא משמעות המוגבלת לבצרה.

בשני מקרים מזוהה 'מצבת-עיניים' בעין-שלאלה, כאידול של אלעזא. זהו כנראה התיאור המוסכם של אלה זו (ציורים 4, 6). כפי שראינו, באופן יחסי רב המימצא של 'מצבות-עיניים' הן כתבליטי הסלע והן כמצבות מיטלטלות. לצד לוחות שגובהם כ-60 ס"מ, נמצאו גם תיאורים מיניאטוריים. עובדות אלו — המימצא הרבי-חסית, ובייחוד המצבות המיניאטוריות שנועדו לשימוש פרטי — מעידות ללא ספק על החיבה היתירה שנודעה לפולחן אלעזא בקרב הנבטים. זאת ניתן כמדומה להקיש גם מן העובדה, שבאותם תיאורים שבהם מופיעה מצבת אלעזא לצד מצבה נוספת באותה גומחה, מצבתה היא תמיד הגדולה יותר, וזאת גם כשהמצבה השנייה מזוהה בכתובת כ'מר ביתא' — תואר שניתן לפרשו כאדון המקדש או האל של בית-המלוכה — ולפי שני הפירושים, הכוונה היא ככל הנראה לדושרא (ציור 4). גם כשאין כתובת מזהה, יש להניח אפוא כי המצבה המלבנית החלקה השנייה היא מצבת דושרא. זיהוי של 'מצבת-עיניים' מעין זו עם האלה הסורית אתרעתא מנבגיתא הוא ביטוי לתהליך סינקרטיסטי.

בעין-שלאלה מזוהה 'מצבת-עיניים' שלישית כאלפתחא אשר בגיא (ציור 6). כאן העיניים והאף נשחתו קצת. כמעט ואין הבדל בין מצבה זו למצבת אלעזא, אך הכתובת מאפשרת להבדיל ביניהן. למצבות אלכתבא בקסראווית צורה שונה — כנראה שהיה להן ראש מעוגל. אין זה מן הנמנע שחמש המצבות דמיות הפטריה המעטרות את הקצה העליון של חזית המקדש המרכזי מחקות בצורתן את צורת מצבת אלכתבא שנערצה במקום.

141 ראה, למשל: Milik, 'Nouvelles inscriptions', pp. 126-129, inscr. no. 7. הסבור ששלוש המצבות מתארות את דושרא-אערא, אלה של בצרה, ובצרה-הטיכי של בצרה.

142 R. Dussaud, *Notes de Mythologie Syrienne*, Paris 1905, p. 170. ראה גם: Dalman, *Petra*, p. 73; Idem, *Neue Petra*, pp. 53-56.

143 להצעות זיהוי מהותם של חפצים אלו ראה דוסו, שם, עמ' 169-170 (ככרות לחם-פנים). וראה גם הצעתנו, לעיל, הערה 55.

הדמיון בין מצבת אלת של בצרא מעין-שלא (ציור 5) לבין מצבת קוס מחרבת תנור (ציור 7), הן בצורת המותב בעל הקרניים הנמשכות כלפי מעלה והן בצורת המצבה שעל-גבי המותב, מלמד אולי כי תיאור מעין זה לא יוחד לאלוהות אחת ומסוימת, והכתובת המלווה נועדה לזהות את האל שאותו מתארת המצבה.

תיאורה של האלה בצרא (ציור 1) הוא יוצא-דופן, והחריטה המיוחדת שנחקקה על-פניה מלמדת על כוונה להבדיל באופן זה בינה לבין מצבות של אלים אחרים, ולא להסתפק בכתובת המזהה. באל עֶאָרָא קשור במיוחד מזבח-קטורת מאורך המזוהה בכתובות כ'מסגידא'. דוגמאות לכך מוכרות בעיקר בבצרה ובסביבתה, אך גם במדעין צאליח מופיעה כתובת-הקדשה של מסגידא לאערא, לצד תבליט מאורך המכוון ככל הנראה לתאר את מזבח הקטורת האופייני.¹⁴⁴

כאמור, מלבד הצגה של מצבות בודדות בתוך גומחה או מחוצה לה, מוצאים לעיתים גם קיבוץ-מצבות אחדות, זהות או שונות בגודלן זו מזו, בתוך גומחה אחת. מן הדוגמאות שבהן מזוהה הזוג המוצג בגומחה על-סמך כתובת כאלעזא ומר ביתא, ניתן היה לכאורה להסיק כי בכל התיאורים המקובצים כל מצבה מייצגת אל אחר. אולם בפטרה, בגומחה המתארת את האלה בצרא (ציור 1), מצויות שתי מצבות, אך רק שם אחד נזכר בכתובת. כאמור, גם בכתובת המלווה את שלוש המצבות המתוארות על-גבי מטבעות בצרה נזכר רק שם אחד של אל — דושרא.

בחנינת המיקבצים השונים מלמדת כי אין גם אחדות באשר לגודל היחסי של המצבות השונות באותו מיקבץ. כך, למשל, במיקבץ בן שלוש מצבות יש מקרים שלכל שלוש המצבות גודל זהה, במקרים אחרים המרכזית גדולה יותר מן השתיים שלצדדיה (ציור 21), ויש גם דוגמאות שכל השלוש נבדלות בגודלן זו מזו. מצב דומה קיים גם ביחס למיקבצים גדולים יותר של מצבות. דומה שביחס למיקבצים הללו לא היתה סכימה מוגדרת המקובלת על הכול, וכי בכל מקרה ניתנה משמעות שונה, לפי כוונתו של המקדש.¹⁴⁵

ההצגה הבתילית שמקיפה את הפנתיאון הנבטי כולו, וקיומן של מוסכמות איקונוגרפיות נון-פיגוראטיביות — ממחיש את מהותו של מעשה תיאור האלים שרווח בקרב הנבטים. מיגוון הטיפוסים גדול. ישנם טיפוסים הקשורים באלוהות מסוימת, וישנם מיקבצים השבים ומופיעים באותה מתכונת — דבר המעיד על קיומם של דפוסים קבועים בתיאור האלים, דפוסים שמשמעותם המדויקת היתה מובנת לעושיהן. אולם מצאנו גם השתנות וחריגה מן המתכונת הקבועה. תופעה זו הולמת פולחן עממי, שבו מתקיים קשר אישי בין האדם לאלים שאינו נזקק לתיוכו של מימסד דתי או לנוסחאות פולחניות מחייבות לחלוטין. דומה שבמאות הראשונה לפני-הספירה והראשונה לספירה — תקופה שממנה עיקר הממצא — נמצאה עדיין הדת

CIS, II, 218 = Jaussen & Savignac, *Arabie*, p. 204, inscr. nab. no. 39, Pl. XLI opposite p. 416, p. 144. R. Savignac & J. Starcky, 'Une inscription nabatéenne provenant du Djôf', *RB*, 64, 1905, p. 417. RES, 83 = R. Dussaud & F. Macler, (מבצרה) וכן לכתובת מאֶמְתָן: *CIS*, II, 177, (1957), p. 214. *Voyage archéologique au Sufa et dans le Djebel ed-Drus*, Paris 1901, p. 167, No. 36 = Clermont-Ganneau, *RAO*, 4 (1901), pp. 170-172; *Ibid.*, 7 (1906), p. 215; R. Savignac & M. Abel, 'Chronique: Inscriptions nabatéennes', *RB*, 14 (1905), pp. 592 ff.; H. Vincent, 'Chronique', *RB*, 15 (1906), p. 131; RES, 1096; Starcky, 'Pétra et la Nabatène', pp. 988-990, עמ' 59-60.

145 ראה דאלמן, לעיל, הערה 142.

הנבטית בשלב שבו טרם גובשו מסגרות קבועות ומחייבות. ככל הידוע, בתקופה זו הוקמו לראשונה מקדשים הבנויים בתוך מיתחמים מקודשים, וסביבם התהווה ודאי מימסד דתי-ממלכתי, ולא שבטי. כאן, כמקובל בקרב יושבי הקבע, עבודת האלים נזקקת לתיווכו של כהן-דת. לא כן הפולחן המשתקף בתבליטי הסלע ובמימצא של מצבות בבתיים פרטיים, פולחן שהינו, כאמור, אישי ועממי. תהליך יצירתם של דפוסים פולחניים מחייבים לא הגיע כאן מעולם לכדי גיבוש סופי. במצב זה של התהוות לא ייפלא כי אין מוצאים יחס חד-חד-ערכי בין המצבה לבין האל, דהיינו לתיאורו של כל אל מבין האלים אין תמיד תבנית אחת בלבד, וכל מצבה או מיקבץ מסוימים אינם מכוונים תמיד לאותה אלוהות.

ח. תיאורים אנתרופומורפיים של אלים

אף שעיקר המימצא מתחומי הממלכה הנבטית הוא של אלים המוצגים כמצבות, מוכרות דוגמאות ספורות של אלים שתיאורם הוא אנתרופומורפי. מן הראוי להדגיש שתחום דיונונו כאן הוא בפסלים ותבליטים המהווים מוקד-סגידה, ולא בפיסול או תבליט ארכיטקטוני. בהתאם לכך יצטמצם הדיון במספר גומחות בפטרה, שבהן מגולפים כתבליט עמוק תיאורים אנתרופומורפיים של אלים, במקום המצבות, וכן בפסלי הפולחן של המקדש בחרבת תנור ומקדש אֶלֶת באֶרֶם.

פטרה

בוואדי אל־צִיג, במהלכו למרגלות אל־חֶפֶיס, במצוק שבו חצובות גומחות אחדות, מצויה גומחה (גובהה 65 ס"מ ורוחבה 60 ס"מ) שבתוכה מגולפת בסלע דמות היושבת על כס שהושחתה למדי. הכתובת שמשני צדי הגומחה מלמדת כי מוצגת בה האלה איסיס, והיא מתוארכת לשנה החמישית של עבדת השלישי, דהיינו שנת 25 לפני-הספירה.¹⁴⁶ תבליט אחר של איסיס יושבת על כס, הדומה לזה שבגומחה זו נתגלה במקדש-סלע נבטי אחר ליד פטרה.¹⁴⁷ קיימות עדויות נוספות לקיומו של פולחן לאיסיס בקרב הנבטים בכלל ובפטרה בפרט. בעיטורי החֶזֶנָה מצויים אֶטְרִיבוֹטִים הקשורים באיקונוגרפיה של איסיס; והאלה המעטרת את התולוס של הקומה העליונה זוהתה כאיסיס-טיכה המעוצבת על-פי דגם אלכסנדרוני.¹⁴⁸ בכתובות נבטיות אחדות נזכר שמה של איסיס כמרכיב תיאופורי. כך בשמות עבדאיסי¹⁴⁹ ותימאיסי.¹⁵⁰ ובהקשר זה

146 מיליק וסטארקי (לעיל, הערה 86), עמ' 120-124, מס' 5, עמ' 188, לוח XLIV.

147 P.J. Parr, 'A Nabataean Sanctuary Near Petra', *ADAJ*, 6-7 (1962), pp. 21-23, 192, Pl. XI:7
F. Zayadine, 'Die Felsarchitektur Petras', M. Linder (ed.), *Petra und das Königreich der Nabatäer*³, Bad Windsheim 1980, p. 244

149 מיליק וסטארקי (לעיל, הערה 86), עמ' 128, מס' 7b. וראה גם: Dalman, *Neue*, RES, 1382, 1431B, 1435 = *Petra*, inscr. no. 3, 87, 93 respectively

150 מיליק וסטארקי, שם, עמ' 112, כתובת מס' 5.

ראוי להזכיר ראש-פסל שזוהה כזאוס-סַרְפִּיס, בן-זוגה האלכסנדרוני של איסיס, שנתגלה בפטרה.¹⁵¹

לתקופה מאוחרת הרבה יותר לעומת תיאור איסיס בגומחה הנדונה שייכת כתובת יוונית המזכירה כנראה להן לאיסיס. הכתובת מצויה בסיק יחד עם קבוצת-כתובות אחרות של צליינים-חוגגים מאדרעה שעלו לרגל לפטרה, ודומה שהכהן לאיסיס הנזכר בכתובת נימנה עם צליינים אלו. הכתובת מתוארכת ל-26 סִינן, שנת 151 למניין הפרובינקיה, תאריך המתאים ליוני 256 לספירה.¹⁵² בין התבליטים המגולפים בסלע בחלק זה של הסיק, בסמוך לבתיל המעוגל של בני אדרעה, מצויה גומחה שבתוכה מגולפת דמות אלה. הדמות הושחתה, ולכן התיאורים של ברינוב ושל דאלמן שונים מאוד זה מזה. לפי ברינוב, על ראש האלה יש מוֹדִיוס, היא מחזיקה קרן-שפע בידה השמאלית, יושבת על כס שמשני צידיו בני-בקר.¹⁵³ לפי דאלמן, האלה עומדת ולא יושבת. לראשה אין מודיוס ובידה אין קרן-שפע. והחיות שמצדיה הן כנראה אריות.¹⁵⁴ בעוד שתיאורו של ברינוב מעלה על הדעת תיאור של איסיס או דִּמְטֶר/קֹרָה, שבעל-החיים הנילוה אליה ברגיל הינו פרה או עגלה, הרי תיאורו של דאלמן הולם יותר את זה של אתרגחיס, המוצגת ברגיל בלוויית אריות. אולם לאור מצבו הפגוע של התבליט, דומה שלא ניתן להכריע לכאן או לכאן.

פרט לשלוש הגומחות הללו שבתוכן אלות שתיאורן אנתרופומורפי, ניתן להזכיר דמות קטנה המעוצבת באופן סכימאטי, עם שתי ידיים פרושות אופקית לצדדים ורגליים מפוסקות, הניצבת בתוך גומה קטנה שבצידה שתי גומות מלבניות ריקות מעל פתח בחדר חצוב בסלע,¹⁵⁵ ודמות אחרת בתוך גומחה קטנה.¹⁵⁶

נקודה כרונולוגית שיש לתת עליה את הדעת היא שדמות איסיס שבתוך גומחה מופיעה בפטרה בשנת 25 לספירה, ובגומחה אחרת מופיעה אלה שעיצובה אנתרופומורפי בשנת 256 לספירה. לפיכך לא ניתן לדבר על התפתחות זמנית-קווית שכיוונה הוא נטישת התיאור הבתילי-גולמי ואימוץ של תיאור אנתרופומורפי. איסיס היתה זרה בפטרה. הגומחה לאיסיס היא קרוב לוודאי מעשה ידיהם של זרים — כנראה מצרים שנקלעו לפטרה, אנשים שרגילים היו לשוות צורה פיגוראטיבית לאלים שלהם סגדו, או של סוחרים נבטיים שדבקו בפולחנה של איסיס והביאוהו עמם לפטרה. תיאור פיגוראטיבי זה, המופיע בפטרה כבר במאה הראשונה לפני-הספירה, לא היה בו כדי לבטל את התיאור המסורתי. ואף במאה השלישית לספירה — למרות אבדן העצמאות ותהליך הרומאניזציה היתירה שעבר על הארץ ואוכלוסייתה והמומחש גם בהצגת אלה בדמות אשה בתוך גומחה — לא פג תוקפה של המסורת הקדומה. הכתובות של הצליינים מאדרעה הן יווניות, אך לצד הגומחה שבה מתוארת אלה אנתרופומורפית, שב ומופיע התיאור המסורתי של דושרא של בני אדרעה.

P.J. Parr, 'Recent Discoveries at Petra', *PEQ*, 89 (1957), pp. 6-7 151

Brünnnow & Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, p. 220, no. 60. 11 152

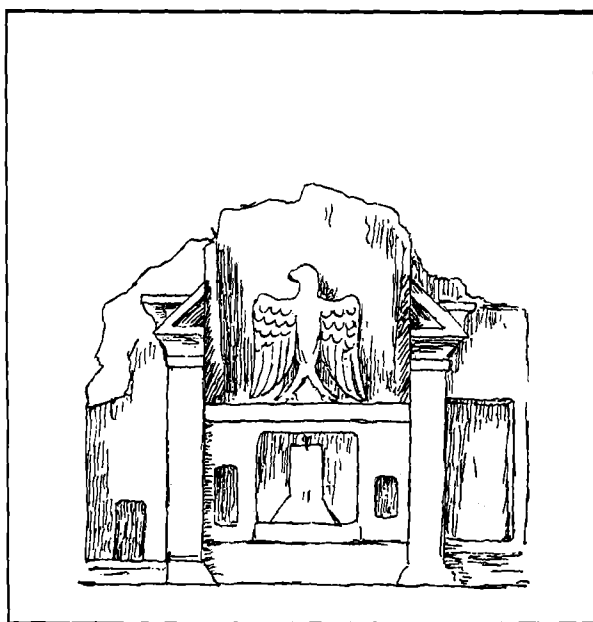
שם, עמ' 220, מס' 260. 153

Dalman, *Petra*, p. 145, fig. 68, no. 149 154

Musil, *Arabia*: Brünnnow & Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, fig. 262, no. 65 155

Petraea, II, p. 81, fig. 48

Dalman, *Petra*, p. 251, fig. 190, no. 418 156

ציור 30: מצבה עם נשר מעליה מ'צקיק הנשר' שבפטרה

ציור 29: 'בתיל המדליון' מפטרה

עד כמה דבקו הנבטים במסורת הנון-פיגוראטיבית של הצגת האלים, ועד כמה התקשו לחרוג ולהינתק מכבליה של מסורת זו ניתן ללמוד לא רק מ'מצבות-העיניים' שתוארו לעיל, כי אם אף, וביתר שאת, מתוך 'מצבת המדליון' שבפטרה (ציור 29). מעל מצבה מלבנית (20x40 ס"מ) העשויה בתבליט בסלע, מעוצב מדליון אֹבְּכָאִי (רוחבו כ־30 ס"מ וגובהו כ־37.5 ס"מ) המקיף דיוקן-חזה. תווי הפנים ומיתאר הגוף הושחתו, אך המונד ניסה לזהות כאן דמות דומה לזו של אלת הפוריות והצמיחה של חרבת תנור. ואילו זיידין סבור שזהו תיאור של דיוניסוס.¹⁵⁷ זהות האל או האלה אינה חשובה כרגע לענייננו, אך אין ספק שבגילוף הדמות התכוון האמן לזהות, באמצעות האיקינוראפיה הפיגוראטיבית, את האלוהות שמאחורי המצבה הפשוטה. כוונה מעין זו — מתן זיהוי ברור יותר למצבה הפשוטה — ניתן למצוא גם באותם תבליטי-סלע שבהם מוצג נשר מעל המצבה, מעל הגומחה הפולחנית אשר בתוכה המצבה, או בטימפוןן של אותה גומחה. כך, למשל, נעשה בנקיק הנשר שבפטרה (ציור 30).¹⁵⁸ ב'מצבת המדליון' ניכרת

Ph. C. Hammond, 'The Medallion and Block Relief at Petra', *BASOR*, 192 (1968), pp. 16-21; F. 157
Zayadine, 'Un ouvrage sur les Nabatéens', *Revue Archéologique*, 70 (1975), pp. 336 f.
Musil, *Arabia Petraea*, II, p. 55, fig. 17; Dalman, *Petra*, p. 117, fig. 34, no. 51e; pp. 341-342, fig. 158
310, no. 778. דבר דומה קיים מעל גומחות פולחניות אחדות במדעין צאליח. ראה: Jaussen & Savignac, *Arabie*, pp. 414-415, fig. 204; pp. 417-420, figs. 206, 207; p. 428, fig. 218
העיר אַמְסָה נשר ניצב מעל האבן השחורה של הקיסר הֶלְיוֹבָלִיוֹס. ראה: W. Worth, *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria*, London 1899 (A Catalogue of the Greek Coins in the
British Museum), pp. 327-241, Pl. XXVII:7-XXVIII:2. [להלן: Worth, *BMC, Galatia*].

התלבטותו של האומן בין שני עולמות, בין שתי תפיסות איקונוגרפיות שונות לחלוטין של תיאור האלים — התפיסה הפיגוראטיבית שרווחה במרכזי התרבות של התקופה, לעומת התפיסה הבתילית המסורתית. התוצאה היא פשרה, שילוב בין שתי המסורות. הכנסת החדש מבלי לנטוש לחלוטין את הישן. המונד הציע לתארך תבליט זה לימיו של חרתת הרביעי.¹⁵⁹

חרבת תנור

המקדש בחרבת תנור היה מקודש לאל האדומי הקדום קוס — האל היחיד הנזכר בכתובות שנמצאו במקום — ולא לת הצמחיה, הפוריות והדגים — אֶתְרִגְתִּי־דִרְקָטוּ. פסלי הפולחן של שניהם נמצאו באתר. קוס, המזוהה על-ידי גליק כזאוס-הדר, מוצג כשהוא יושב על כס שבצידו שוורים, ואוחז בידו השמאלית את חזית-הרעם;¹⁶⁰ ואילו בת-זוגו מוצגת יושבת על כס שבצידו אריות.¹⁶¹ גליק מייחס פסלים אלו, כמו גם את כל שאר הפיסול הארכיטקטוני, לשלב השלישי. במקדש, שראשיתו בסוף המאה השנייה או ראשית המאה הראשונה לפני-הספירה, סגור בראשונה לאידולי-מצבה אשר חלקים של ארבעה מהם נמצאו באתר. צורה זו של פולחן נמשכה בשלבים הראשון והשני, ורק בשלב השלישי באו במקומם פסלים אנתרופומורפיים.

הכרונולוגיה של השלב השלישי שנויה במחלוקת. באחת הכתובות שנמצאו באתר נזכרת פעילות-בנייה במקום בשנת 7/8 לפני-הספירה. כתובת אחרת גם היא מימי חרתת הרביעי.¹⁶² גליק הציע לראות תאריך זה כמתייחס לזמנו של השלב השני, ואילו את זמנו של השלב השלישי, שאילו משתייכים כל העיטורים הפיגוראטיביים, קבע לרבע הראשון של המאה השנייה לספירה.¹⁶³ סטארקי, לעומת זאת, על-סמך הקבלות לאתרים בפטרה ולפיסול המוקדם של פלמירה, קובע את השלבים השני והשלישי לסוף ימי עבדת השלישי ולימי חרתת הרביעי, דהיינו לתקופת אוגוסטוס וטיבריוס. זוהי אף דעתו של גלב.¹⁶⁴

בפיסול של חרבת תנור, למרות שאינו אחיד בסגנונו, ניכרות תכונות האופייניות למסורת האמנותית המזרחית.¹⁶⁵ ביניהן ניתן למנות את הפרונטליות, עיצוב קונספטואלי ולא ריאליסטי, עיצוב שאינו מקפיד בשמירה על הפרופורציות בין חלקי הגוף השונים, ואת הסמנים הבאים: סיגנון של עיצוב השיער, עיניים גדולות, לחיים תפוחות, שפתיים עבות. קווים דומים מופיעים

159 המונד, לעיל, הערה 157, עמ' 20-21.

160 Glueck, *Deities and Dolphins*, Pls. 41, 42. החזיו דומה בצורתו לזה המעטר את חזית המיתקן המרכזי. ראה: Ibid., p. 624, Plan c.; Pl. 105

161 שם, עמ' 144, ציור 44; עמ' 508, ציורים 160, a, b.

162 שם, ציור 195, ועמ' 513. וראה גם: J. Starcky, 'Le temple nabatéen de Khirbet Tannur', *RB*, 75 (1968), pp. 211 ff.

163 גליק, שם, עמ' 106, 138. במקום אחר הוא מתארך את כל יצירות הפיסול של תנור, פטרה ואתרים נבטיים אחרים לרבע השני של המאה השנייה לספירה (שם, עמ' 213).

164 סטארקי (לעיל, הערה 162), עמ' 225, 234-235. א' גלב, ערך 'ח' א-תנור', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א, ירושלים חשל"א, עמ' 190-195.

165 M. Avi Yonah, 'Oriental Elements in the Art of Palestine in Roman and Byzantine Periods', *QDAP*, 10 (1944), pp. 112-139; idem., *Oriental Art in Roman Palestine*, Roma 1961, pp. 43-57

מבחניה כרונולוגית קיימת, כאמור, מחלוקת בין החוקרים, ובהעדר ראייה חד־משמעית קשה להכריע בה. אם נכונה ההצעה של סטארקי ונגב, כי אז שייך גם הפיסול הפיגוראטיבי כאן לאותו פרק־זמן שבו הציץ גל של עיטורים פיגוראטיביים את פטרה הבירה, דהיינו ימי עבדת השלישי וחרתת הרביעי. אם הצעתו של גליק היא הנכונה, כי אז שייכת הפעילות האמנותית הפיגוראטיבית לתקופת הפרובינקיה. במקרה זה לפנינו תופעה של תחייה היונקת מן היצירה הפיגוראטיבית שהוכנסה לפטרה 100-150 שנים קודם־לכן. אולם ייתכן גם שלא כל הפיסול הוא מאותה תקופה. לדעתי, לפחות פסלי הפולחן של קוס ואתרגטיס־דרקטו הם מן התקופה הרומית. בתקופה הנבטית סגדו כאן למצבות, כמקובל בפולחן הנבטי, וזאת למרות שאלי המקום לא היו אלים ערביים של הנבטים יוצאי המדבר.

במקדש באָרם סגרו לאלה הערבית אֶלֶת, אשר נודעה בכתובת שנמצאה במקום כ'אלהתא רבתא', והיינו האלה הגדולה. בתולדות המיבנה הובחנו שלושה שלבים, ואת הקמתו יש לתארך ככל הנראה לשנה ה-17 של רבאל השני (שנת 77/76 לספירה).¹⁶⁹ למקדש הבנוי קָדַם מקדש-סלע פתוח סביב המעיין של עין-שלאלה, המצוי במרחק של כ-850 מטר מדרום-מערב למקדש הבנוי. בין חורבות המקדש נמצא שבר תחתון של פסל-אלה היושבת על כס.¹⁷⁰ בשבר זה השתמרו רק הרגליים המכוסות בקפלי השמלה וכפות הרגליים המציצות מתחת. אין ספק שלפינו שבר של פסל הפולחן שהיה מוקד הסגידה.

מצד שני, באתר המקודש של עין-שאלה, שכאמור קדם למקדש הבנוי בא-רם, מוצגים כל האלים כמצבות. אחת המצבות מתארת את אֵלֶת של בצרא, שהיא קרוב לוודאי האלה שלכבודה גם הוקם אחר-כך מקדש א-רם. בנאים, שכנראה נטלו חלק בהקמת המקדש, ביקשו, בכתובות הסלע שבאתר המעיין, להיזכר לטובה ולברכה לפני אֵלֶת. בין חורבות המקדש נמצא גם תבליט של

167 מ' אביייונה, אמנות מזרחית בארץ-ישראל הרומית (לעיל, הערה 165), עמ' 57; סטארקי (לעיל, הערה 162) עמ' 209.

G. Horsfield & R. Savignac, 'Le temple de Ramm', *RB*, 44 (1935), pp. 245-278, Pls. VII-XIII, 169 plans; D. Kirkbride, 'Le temple nabatéen de Ramm, son évolution architecturale', *RB*, 67 (1960), pp. 65-92, Pls. IV-IX

170 סאביניאק והורספילד, שם, עמ' 261 ואילך, לוח IX; Glueck, *Deities and Dolphins*, Pl. 52c; IX

מצבה פשוטה.¹⁷¹ סביר אפוא להניח כי בעת הקמת המקדש גם לאידול הראשי של האלה שהוצב בתוכו היתה צורה דומה לזו המעוצבת על הסלע בעין-שאלה (ציור 5), ורק בשלב מאוחר יותר, במאה השנייה לספירה, לאחר הסיפוח הרומי, בא פסל אנתרופומורפי על מקומה של מצבת אלת. המרת מצבות האלים בפסלים חלה אפוא לא רק במקדש האדומי של תנור, כי אם גם במקדש הנבטי בא-רם. על תמורה דומה בתיאור האלים בתקופה הרומית בפטרה ניתן ללמוד מתוך מטבעות העיר. המצבות המוכרות בתבליטי הסלע והנוכרות גם במקורות הכתובים אינן מופיעות על-גבי המטבעות. על צד האחור של המטבעות בא בתקופה זו תיאור אנתרופומורפי של אלי העיר.

צלמיות החרס הנבטיות

שאלה אחרת שמן הראוי לבחון היא, מה ניתן ללמוד מן הצלמיות הנבטיות על אופן תיאור האלים. מבין צלמיות החרס הנבטיות האנתרופומורפיות נפוצה במיוחד צלמית שצורתה כעין מינסרה צרה וגבוהה, ריבועית בבסיסה, המציגה דמות אשה עירומה יושבת על מושב בצורת גוש מרובע, שיערה מסוגנן, לצווארה ענק, למותניה חגורה, וצמידים לרגליה.¹⁷² אין לדעת בוודאות אם זוהי דמות אשה או אלה, אך אין זה מן הנמנע כי לפנינו רפרודוקציה של פסל-פולחן של אלה. לאחרונה הוצע קיומו של נוסח-השבועה בצלמיות של אלות ('צלמניתא'). נוסח ההשבועה, בכתב הנבטי, נמצא כתוב על חלוק-אבן מחורבת רקיק שמצפון לבאר-שבע, ותוארך לסביבות שנת 100 לפני הספירה, אך זיקתו של נוסח זה לאוכלוסיה הערבית-נבטית אינה ברורה דיה.¹⁷³ עם זאת, יש להדגיש כי נמצאו 'מצבות-עיניים' שמידותיהן קטנות ביותר — כגודלה של קופסת גפרורים.¹⁷⁴ ייתכן אפוא כי בקרב החוגים השמרניים מילאו חפצי-פולחן אלה אותו התפקיד שמילאו צלמיות האלים בקרב אלה שלא הקפידו לשמור על מסורת המדבר או שלא ירשו אותה, בהיותם צאצאי האוכלוסיה הקדומה של הארץ, זו של החקלאים יושבי הקבע. אשר לצלמיות המתארות רוכבים על-גבי סוסים או גמלים, ישנם חוקרים שביקשו לראות בהן

171 ראה לעיל, הערה 36.

172 G. & A. Horsfield, 'Sela-Petra IV: The Finds', *QDAP*, 9 (1942), nos. 257, 258. Ph. C. Hammond, *The Nabataeans: Their History, Culture and* ; 'סלע-פטרה, הממצאים'; *Archaeology*, Gothenburg 1973, p. 85. קטלוג הנובר, עמ' 43. בחפירות התיאטרון השחמרו פרגמנטים של צלמיות בלבד. שתיים הן מן הטיפוס דמוי המנסרה הנידון כאן. ראה: Ph. C. Hammond, *The Excavations at Petra 1961-62, Final Report*, London 1965, pp. 70-71, Pl. XXXIX:1, 2; M.A. Murray & J.C. Ellis, *A Street in Petra*, London 1940, Pl. XXXVI:22; N. Glueck, 'Explorations in Eastern Palestine, II', *Annual of the American Schools of Oriental research*, 15 (1934-35), Pl. 308, no. 12. [להלן: *AASOR*]. ידועות גם צלמיות נשים מטיפוס אחר, ראה: הורספילד, 'סלע-פטרה, הממצאים', מס' 110, 111, 165, 256, 443, 444, 445.

173 J. Nave, 'Nabataean Incantation Text', *IEJ*, 29 (1979), pp. 111-119.

174 P.J. Parr, 'Petra, The Famous Desert City of the Nabataeans', *ILN*, 241 (1962), pp. 746-747, fig. 9; Glueck, *Deities and Dolphins*, Pl. 199C; C.M. Bennett, 'The Nabataeans in Petra', *Archaeology*, 15 (1962), p. 239.

תיאורים של האלים הערביים עזיזוס ואַרְסו. אך ייתכן שאין כאן אלא תיאורים של פרשים, אולי גיבורים.¹⁷⁵

סגידה לבתילים ולמצבות מחוץ למרחב הנבטי

א. המקורות הכתובים

המשמעות הרווחת ביותר של המלה 'מצבה' במקרא היא בזיקה לתפקיד פולחני.¹⁷⁶ במשמעות זו המצבה היא עצם הקשור בדרך-כלל בעבודה זרה,¹⁷⁷ ובמקראות אחדים — במפורש בזיקה לעבודת הבעל.¹⁷⁸ אך לעיתים היא נזכרת בהקשר לעבודה לאלוהי ישראל, כמו המצבה שהציב יעקב בבית-אל, שאותה משח בשמן.¹⁷⁹ במקראות רבים היא נזכרת לצד הבמה¹⁸⁰ והמזבח.¹⁸¹ מן המקראות שבהם היא נזכרת לצד האשרה¹⁸² והפסל¹⁸³ ניתן ללמוד כי היא שקולה לאידול של האל. את הטעם לקדושת המצבה בעיני הקדמונים ניתן למצות בדברי יעקב על המצבה שהקים בבית-אל ושיצק שמן על ראשה: 'והאכן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה בית אלהים'.¹⁸⁴ דהיינו, האכן היא מעין מקדש-מעט שבה מתמקדת נוכחות האל, וזהו הטעם לקדושתה. המנהג האלילי היה להקים מצבות-אבן ולנטוע אשרות ליד המזבחות.¹⁸⁵ ייתכן שבתחילה הותרו מצבות בישראל, ורק בתקופה מאוחרת יותר — בגלל תפקידה בפולחן הזר של העמים השכנים ובגלל מגמת

175 הורספילד, 'סלע-פטרס', הממצאים, מס' 253, 439. צלמיות של רוכב על סוס מופיעות כבר בקרב המואבים. ראה: N. Glueck, 'Explorations in Eastern Palestine I', *ASOR*, 14 (1933-1934), p. 26, fig. 9-11; A.H. van Zyl, *The Moabites*, Leiden 1960, p. 195. ייתכן שכבר אז היתה הכוונה לחיאורו של אל-קרבנות מואבי הדומה לאל הערבי המאוחר יותר — עזיזוס. אלא שגם ביחס לצלמיות מואביות אלו, אין ודאות שהכוונה לחיאור של אל, וראה ואן-זיל, שם, הערה 8. צלמיות המתארות פרשים היו נפוצות בארץ-ישראל בתקופה הפרסית. ראה: א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים 1973, עמ' 166-167, צילומים 280-282. בבית-נטיף נמצאו צלמיות של רוכבים מסוף המאה השלישית או ראשית המאה הרביעית לספירה. ראה: D.C. Baramki, 'Two Roman Cisterns at Beit Natif', *QDAP*, 5 (1936), Pls. 111:3, IV; C.F. Graesser, 'Standing Stones in Ancient Palestine', *BA*, 35 (1972-1973), pp. 34-63; G.F. Moore, art. 'Masgebah', *Encyclopaedia Biblica*, III, London 1902, cols. 2974-2983; מ' אבייזונה, ערך 'אבני זכרון', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, עמ' 50-56; מ' ברושי, ערך 'מצבה', שם, ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 221-225; י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב, ספר ראשון, תל-אביב תש"ך, עמ' 126.

177 שמות כג כד, לד יג; דברים טז כב; מלכים א, יד כג; מלכים ב, ג ב, י כו, יז י, יח ד, כג יד; הושע ג ד, י א-ג; יחזקאל כו יא.

178 מלכים ב, ג ב, י כו-כו. ראה גם גרסר (לעיל, הערה 176), עמ' 46.

179 בראשית כח טז-כח, לא יג. וראה גם ישעיה יט יח-כג.

180 מלכים א, יד כג; מלכים ב, יז י, יח ד, כג יד.

181 שמות כד ד, לד יג; דברים ז ה; ישעיה יט יט; הושע י א-ב.

182 שמות לד יג; דברים ז ה; מלכים א, יד כג; מלכים ב, יז י, יח ד, כג יד.

183 ויקרא כו א; דברים ז ה; מיכה ה יב.

184 בראשית כח כב.

185 קויפמן, לעיל, הערה 176.

הריכוזיות של הפולחן בריפורמה שערך יאשיהו — הן נאסרו במפורש בעבודת ה' ¹⁸⁶ יחס שלילי זה מוצא ביטוי גם בדברי הנביאים. ¹⁸⁷ כבר בתקופה קדומה מאוד חלה תמורה — את האבן שהיוותה את בית האל החלו להעריץ כאל, והצירוף 'בית-אל' נתפס לא עוד כציון למקדש-מעט, כי אם כשמו של אחד האלים. ¹⁸⁸ את עקבותיו של האל בית-אל ניתן לגלות בפנתיאון של אוגרית כבר באלף השני לפני-הספירה. ¹⁸⁹ פילון מגבל, שתירגם ליוונית בערך בשנת 100 לספירה חיבור על ההיסטוריה של הפניקים, מביא ידיעות רבות על המיתולוגיה הפניקית הקדומה, בהסתמכו על סנכוניאטון מבריתוס, שלפי הכתוב חי לפני מלחמת טרויה. קטעים של חיבור זה השתמרו ב'הכנה האבנגלית' של אבסביוס. באחד הקטעים נאמר כי אורנוס נשא לאשה את אחותו ג'י, וממנה נולדו ארבעה בנים: אלוס הנקרא קרונוס, ביתילוס (βαίτυλος), דגון שהוא דגן, ואטלס. ¹⁹⁰ בקטע אחר אנו קוראים שאורנוס הוא זה שהמציא את הבתיליה (βαίτυλια), אבנים שיש בהן נשמה, רוח-חיים (λίθους ἐμψύχους). ¹⁹¹ לפנינו אפוא עדות לשניות הקיימת במיתולוגיה הפניקית ביחס למושג זה. מצד אחד, נותר זכר הייעוד המקורי של האבן כמקדש-מעט, ומכאן קדושתה וכוונה המאגי; מצד שני, קיימת כבר עדות לכך ש'בתילוס' הוא שמו של אחד האלים. אל כנעני בשם 'בית-אל' נזכר לצד אלים אחרים של עבר נהרא בחוזה שנערך בין אסרחדון לבין בעל, מלך צור (סמוך לשנת 675 לפני-הספירה). אל בשם זה מוכר גם כמרכיב תיאופורי בשמות רבים. בשמות אנשים הוא מופיע בתעודות ניאור-כבליות ובבליות מאוחרות מימי נבוכדנצר ועד ימי דריווש השני. התעודות הן מבבל, אך וניפור. חלק מן השמות הם בבליים ואחרים — ארמיים. במאה החמישית לפני-הספירה נערץ אל זה בין יהודי אֶלְפִנְטִי שבמצרים העליונה, שאליה הובא פולחנו במאה השישית או השביעית לפני-הספירה. בפאפירוסים הארמיים מאלפנטיני ומקרמפוליס מופיע בית-אל הן בנפרד והן בצירופים, כמו אשמביתאל, ענתביתאל,

¹⁸⁶ על איסור מצבה בעבודת אלהי ישראל ראה: דברים טז כב, ויקרא כו א, מלכים ב, כג יד.

¹⁸⁷ הושע ג ד, י א-ג; מיכה ה יב; יחזקאל כו יא; מלכים ב יז י, יח ד.

¹⁸⁸ J. Ph. Hyatt, 'The Deity Bethel and the Old Testament', 30-1; עמ' 14, (הערה 14), עמ' 30-1; J.T. Milik, 'Les papyrus araméens d'Hermoupolis et les cultes syro-phéniciens en Egypte perse', *Biblica*, 48 (1967), pp. 546-621, esp. 565-577; B. Porten, *Archives from Elephantine*, Berkeley 1968, pp. 165-170, 172-173, 328-331. R. Kittel, 'Der Gott Betel', *Journal of Biblical Literature*, 44, (1925), pp. 123-125 [להלן: JBL]; מ"ד קאסוטו, ערך 'אל בית אל', אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י, עמ' 287-285.

¹⁸⁹ F. Gröndahl, *Die Personennamen aus Ugarit*, Rome 1967, p. 87-86; עמ' 188, (הערה 188), עמ' 87-86.

¹⁹⁰ C. & T. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, III, 567: Philon Byblios, frag. 2 apud Eusebius *Praeparatio Evangelica* 1.10.16: "παλαβὼν δὲ ὁ Οὐρανὸς τὴν τοῦ πατρὸς ἀρχὴν ἀγεται πρὸς γάμον τὴν ἀδελφὴν Γῆν, καὶ ποιεῖται ἐξ αὐτῆς παῖδας τέσσαρας, Ἥλιν τὸν καὶ Ἡ. W. Attridge & R. A. Oden Jr., *Philo of Byblos, The Phoenician History* [The Catholic Biblical Quarterly Monography Series, 9], pp. 46-49.

¹⁹¹ *Ibid.*, 568: Frag. 3 apud Eusebius, *Praeparatio Evangelica* 1.10.23: "ἐτι δέ, φησὶν, ἐπενόησε θεὸς Οὐρανὸς βαίτυλια, λίθους ἐμψύχους μηχανησάμενος" (לעיל, הערה 190), עמ' 53-52.

חרמביתאל, וכן כמרכיב תיאופורי בשמות בני-אדם.¹⁹² אל בשם בית-אל נזכר גם במקומות אחרים במקרא.¹⁹³ תצורה דומה לזו של שמות האלים באלפנטיני ובהרמופוליס מופיעה בכתובת-הקדשה משנת 223 לספירה מכפר נאבו שליד חאלב שבסוריה, ובה נזכר לצד אלים אחרים גם האל Συμβέτυλος.¹⁹⁴

בכתובת מראשית המאה השלישית, על מזבח שנתגלה בדורא-אירופוס, במקדש אלי פלמירה, ישנה הקדשה של חייל לאל מולדתו, לזאוס בתילוס, האל של היושבים אצל נהר האורונטס.¹⁹⁵ לאור הכתובת מכפר נאבו, דומה שהכתובת מדורא מעידה על סינקרטיזם בין זאוס לאל בית-אל, שנערץ בקרב היושבים לאורך האורונטס בצורה של בתיל. אך ייתכן גם שהכוונה רק לכך שזאוס נערץ כאן בצורה של בתיל. גם ביחס לצירופים האחרים: אשמביתאל, ענתביתאל, חרמביתאל, Συμβέτυλος — בין אם הם מעידים על תהליך סינקרטיסטי ובין אם לאו — אין ספק שאלים אלו הוצגו כבתילים או כמצבות.

כאמור, במיתולוגיה הפניקית המובאת על-ידי פילון מגבל ניכרת שניות. 'בתילוס' הוא שמו של אחד האלים, אך בה בעת הוא גם מונח המציין אבן קדושה שלה כוח מאגי. פליניוס, בצטטו מסוטאקוס, בן התקופה ההלניסטית הקדומה, מזכיר אבנים שחורות ועגולות שהיו מקודשות, אשר ערים וצייים ניתנו לכיבוש באמצעותן, ושנקראו בשם Baetuli.¹⁹⁶ שתי תכונות אלו המצויות בסוג של אבנים-בתילים — זו של כוח מאגי הנזכרת כאן, וזו של רוח-חיים שאותה הזכיר פילון מגבל — שבות ונזכרות גם ב'חיי איזידורוס', חיבורו של דמשקיוס, בן סוף המאה החמישית לספירה, בקטעים המובאים בקיצור ובלגלוג ב'ביבליותיקה' של פוטיוס, בן סוף המאה התשיעית.¹⁹⁷ איזידורוס זה היה פילוסוף ניאופלטוני שחי באתונה סמוך לסוף המאה החמישית. הסיפור המובא מתרחש בהר הלבנון, סמוך להליופוליס, ומדבר על נסים שונים הקשורים באבנים בשם βαίτυλοι או βαίτυλια המצויות שם.¹⁹⁸

לפנינו אפוא עדות על סגידה לאבנים קדושות ואמונה בכוחן המאגי ובכוח החיים אשר טמון בהן במקום זה הסמוך לאַמְסֶה, שממנה הובאה לרומא האבן השחורה של הליוגבלוס, אף בשנים האחרונות של הניאופלטוניזם הפגאני, בסוף המאה החמישית. ב'חיי איזידורוס' נאמר כי לבתיל,

192 מוכרים השמות כיתאלנדן, (בית)אלנורי, ביתאלשזב, ביתאלנתן, ביתאלרעי, ביתאלעקב, ביתאלזכר, ביתאלתדן, ביתאלקם. ראה פורטן (לעיל, הערה 188), נספח.

193 הייאט (לעיל, הערה 188), עמ' 93 ואילך. ראה, למשל: בראשית לא יג, לה ז; עמוס ג יד; הושע יח רטו, יב ה; ירמיהו מח יג; זכריה ז ב (כמרכיב תיאופורי).

194 A.B. Cook, *Zeus*, III, 1, London 1940, p. 889 [להלן: קוק, זאוס]; קיטל (לעיל, הערה 188), עמ' 128.

195 קוק, שם, עמ' 891-890; P.V.C. Baur et al., *The Excavations of Dura Europus*, 4, New Haven 1933, pp. 68-71, Pl. XV:1.

196 Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVII, 135: 'ex his quae nigrae sint ac rotundae, sacras esse; urbes perillas expugnari et classes; baetulos vocari'.

197 ראה: F.C. Conybeare, 'The Baetul in Damascus', *Transactions of the Third International Congress for the History of Religions*, II, Oxford 1908, pp. 177-183; קוק, זאוס, עמ' 889-887. האמונה באבנים קדושות שיש בהן חיים נמשכה גם במניכאיזם. ראה קומון (להלן, הערה 222), עמ' 244, הערה 29, המביא את עדותו של טיטוס מבצרה.

198 הקשר שבין אבנים אלו להר הלבנון הסמוך להליופוליס נזכר בלקסיקון של זונגר שחובר במאה ה-12. ראה קוק, זאוס, עמ' 888, הערה 3: Zonar. Lex.: 'βαίτυλος. βαίτυλος λίθος γενόμενος κατὰ τὸν Διβανόν, τὸ 3: אבן שמקורה בלבנון ההר של הליופוליס'.

שצורתו ככדור לבנבן, יש כושר לנוע באוויר מעצמו וכי הוא משמש כאוֹרָקֶל. צבעו וגודלו עשויים להשתנות לארגמן ואותיות כתובות על-פניו. דמשקיוס מוסיף ומספר כי בתילים שונים היו מקודשים לאלים שונים — לקרונוס, לזאוס, להליוס וכיוצא באלה.¹⁹⁹ גם בשמות גיאוגרפיים אחדים השתמר אולי זכרו של האל בית-אל. פרט לבית-אל שבבנימין נזכר בנחלת שמעון יישוב בשם 'בית אל כתואל' או 'בתול'.²⁰⁰ כן נזכר מקום בשם בִּיתוֹלִיּוֹן — יישוב בגבול פלסטינה, ממערב לרפיח, בצפון-סיני; ואולי גם השם בית-אֶלְיָה, כפר הסמוך לעזה, הנזכר אצל סוֹזוֹמֶנוֹס מעיד למעשה על זיקה לאל זה.²⁰¹ גם בערב דבק השם בעצמים גיאוגרפיים. גֶּאֶקוֹת מספר כי בתיל הוא שמו של הר באזור נג'ד, שמו של ואדי בִּבְנֵי דוֹבְיָאן, ושמו של הר אדמומי הניצב מול דָּמָה בארץ בְּנֵי קֵילָאב, שם ישנה גם באר קדומה הנקראת בִּתְיֵלָה.²⁰²

ב. המימצא הארכיאולוגי

ארץ-ישראל

מן המימצא הארכיאולוגי בארץ-ישראל ידועות ביריחו מצבות כבר בתקופה הניאוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה.²⁰³ מצבות מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו במקדש בנהריה, במגידו (שכבה XII) ובמקדש המגדל בשכם. בחצר המקדש בִּפְיֶלוֹס נמצאו יותר מ-40 מצבות. שבר-כתובת שנתגלה כאן מלמד שהן ושולחנות-מינחה שנמצאו לפנין קשורים בפולחן המתים.²⁰⁴ מספר המצבות במימצא הארכיאולוגי גדל למן תקופת הברונזה המאוחרת. בחצור נמצאו כ-40 מצבות בכ-10 מקומות שונים. המפורסמות שבהן נמצאו ב'מקדש האסטלות'.²⁰⁵ מלבד המצבות, נמצא כאן גם פסל של דמות יושבת ועל צווארה ענק עם עיטור סהרון. דיין נוטה לדעה כי הפסל הוא פסלו של אל, ולא של מלך או כהן.²⁰⁶ מקומו, בקצה שורת המצבות ולא במרכזה, מעיד כי לפסל זה נודעה חשיבות מישנית בפולחן שנערך במקדש. במוקד הפולחן היתה המצבה המרכזית, שעליה מעוצבות בתבליט שתי ידיים וסמל הכולל סהרון המקיף את דיסקוס הירח.

199 ראה גם לעיל, הערה 14. משמעות אחרות שהיתה למונח בתילוס במקורות היווניים היא לציון האבן שניתנה לקרונוס שיבלע אותה, כתחליף לזאוס.

200 שמואל א, ל כז, דברי הימים א, ד ל, יהושע יט ד. בתוליה הוא שמה של עיר בשומרון הנזכרת בספר יהודית (מהדורת גרינץ, 'ירושלים תשי"ז', בעיקר עמ' 33-34).

201 הפניה למקורות ודין ראה אצל: A. Alt, 'Bitolion und Bethleia. Nachtrage zu Bitolion und Bethleia', *ZDPV*, 49 (1926), pp. 236-242, 333-335.

202 פהד (לעיל, הערה 42), עמ' 24-25.

203 אבי יונה, לעיל הערה 176; ברושי, לעיל הערה 176. לסקירה מפורטת של המימצאים בארץ-ישראל, כולל מראי-מקומות, ראה גרסר (לעיל, הערה 176), עמ' 48-62.

204 לסוף תקופת הברונזה הקדומה ולתקופת הברונזה התיכונה א' שייכות גם אבנים מְגִלִיתוֹת עומדות שנמצאו במואב: באָר, קָאב אֶדְרֶע, חר' אֶסְפֶּנְדֶּר וּלְגִיָן. 10 המצבות הגדולות שנמצאו בגור הוצבו בתקופת הברונזה התיכונה ג' ואינן קשורות למקדש. ראה: W.G. Dever et al., *Gezer*, I, Jerusalem 1970, p. 3.

205 Y. Yadin et al., *Hazor*, Jerusalem: Y. Yadin, *Hazor*, London 1972, pp. 67-74. לדין מפורט ראה: Y. Yadin, *Hazor*, London 1972, p. 95.

1958-1960, I, pp. 83 ff.; II, p. 97.

מצבות מתקופת הברזל נתגלו במגידו, במקדש מן המאה הי"ב, ובמקום אחר — מן המחצית השנייה של המאה העשירית. במקדש מדייני מן המאה הי"ב בתמנע נתגלו חמש מצבות, ובתענך — שלוש מצבות במיבנה פולחני מסוף המאה העשירית. בערד נמצאה מצבה על רצפת הדביר של המקדש הישראלי מן המאה התשיעית. מצבות אחרות נמצאו בתל-אל-פרעה צפון (= תרצה) ובירושלים.

סקירה זו וכן התיאורים המקראיים מצביעים על החשיבות הרבה שנודעה למצבה בפולחן בארץ-ישראל בימי קדם. ברומה ליעקב שראה במצבה שהקים בבית-אל בית-אלהים, כך גם הסוגרים לבעל ולאלים אחרים ראו במצבה מעין מקדש-מעט שבו מתמקדת נוכחות האל. הממצא הארכיאולוגי אף מאפשר לעמוד על צורתן של המצבות. גרסר הבחין בשתי תופעות מעניינות ביחס ל'אבנים עומדות' שנמצאו בארץ-ישראל, המבדילות אותן מאלו שמצויות במצרים ובמספוטמיה:²⁰⁷

א. למצבות פנים חלקות, ללא עיטורים או כתובות. דבר זה אינו נובע מחוסר-יכולת טכנית, מאחר שבמקרים רבים רמת הגימור של המיתאר החיצוני והקצעת הפנים היא משוכחת. לפנינו אפוא גילוי נון-פיגוראטיבי בתיאור האלים באזור גיאוגרפי זה כבר בתקופות קדומות. מסורת נון-פיגוראטיבית זו מקבלת אולי יתר תוקף על רקע 'מצבת הידיים והסהר' מחצור, שהיא יוצאת-דופן.

ב. בארץ-ישראל נמצאו 'אבנים עומדות' בעיקר בהקשר ארכיאולוגי של מקדשים ופולחן; ואילו בתרבויות השכנות, שבהן התמקד הפולחן בדרך-כלל בצלם ובתמונה, נועדו ל'אבנים העומדות' תפקידים אחרים.

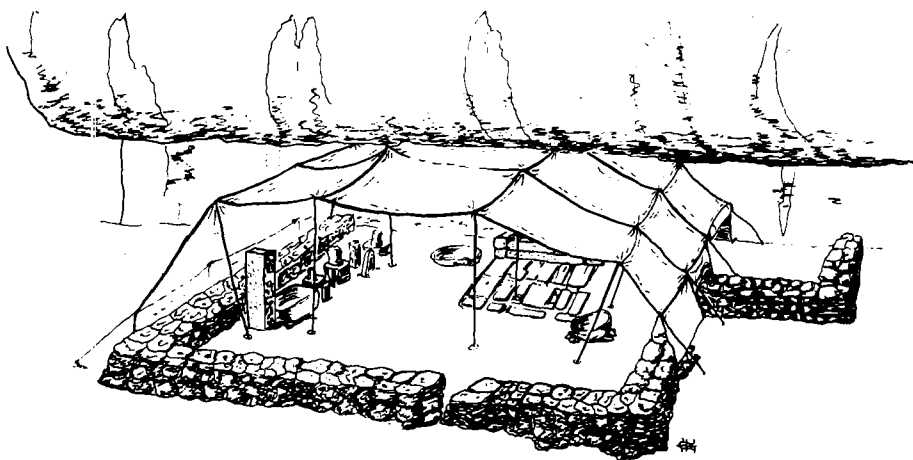
חשיבות ראשונה במעלה לנושא שבו אנו דנים יש למקדש המדייני בתמנע, המתוארך למחצית השנייה של המאה הי"ב²⁰⁸ (ציור 31). מקדש זה הוקם על-גבי מקדש מצרי לאלה תתחור מסוף תקופת הברונזה המאוחרת שנחרב ברעידת-אדמה. שורה בת חמש מצבות היוותה את מוקד הפולחן במקדש המדייני. בין המצבות נכללו גם גושי-אבן שהיוו מזבחות-קטורות במקדש המצרי, וכן עמוד מרובע, שפני תתחור שעוטרו שני צדדים של חלקו העליון הושחתו על-מנת להתאימו לתפקידו החדש — מצבת-פולחן גולמית. באותה הזדמנות הושחתו גם כל הכתובות ההירוגליפיות שנראו לעין. עדות זו יש בה כדי ללמד כי גם בקרב שבטי צפון-ערב נפוץ כבר בתקופה קדומה הנוהג של סגידה למצבות, שרווח גם באזורי ארץ-ישראל ופניקיה. הנבטים היו אפוא ממשיכייה של מסורת ערבית קדומה.²⁰⁹

207 גרסר (לעיל, הערה 176), עמ' 35, 41, 44-48.

B. Rothenberg & A. Lupu, 'Excavations in the Early Iron Age, Copper Industry at Timna', 208 ZDPV, 82 (1966), pp. 125-127, Taf. 11-12; ב' רוטנברג, א' לופו, 'חפירות תמנע', שנתון מוזיאון הארץ, ט

B. Rothenberg, Timna, Aylesbury 1972, pp. 150-152, Pl. 78; 70-51 עמ' (1967)

209 במהלך הסקרים הנערכים בשנים האחרונות בנגב הדרומי ובמזרח-טיני נתגלו מצבות באחרים רבים. מימצאים אלו מתוארכים לאלף הרביעי והשלישי לפני-הספירה. פרטים אלו הובאו לידיעתי על-ידי עוזי אבנר. תודתי נתונה לו על כך.

ציור 31: שחזור מקדש האוהל המדייני בתמנע (לפי ב' רותנברג)

המושבות הפניקיות

הקבלות איקונוגרפיות מעניינות וקרובות מאוד לאופן תיאור האלים בקרב הנבטים אנו מוצאים כתיאורים הנון-פיגוראטיביים שעל-גבי האסטלות הפוניות. אסטלות אלו נועדו להנציח קרבן לבעל, או להביע תודה על מילוי נדר או היענות לתפילה מצד האל. על-פניהן מופיעה בתבליט פעמים רבות הצגה בתילית של האלים.²¹⁰ אסטלות נון-פיגוראטיביות אחדות, הנושאות מוטיבים האופייניים לאסטלות הפוניות במערב ואשר נמצאו בפניקיה, מצביעות על מקורם של מוטיבים

210 ראה: G. Perrot & Ch. Chipiez, *History of Art in Phoenicia and its Dependencies*, II, London 1885, p. 60; S. Moscati, *The World of the Phoenicians* (translated by A. Hamilton), London 1968, pp. 54-56, 151-161, 202-203, 223-225, Pls. 13-30; G. Lilliu, 'Le stèle puniche de Sulcis (Caligari)', *Monumenti antichi della Accademia dei Lincei*, 40 (1944), cols. 293-418; C.G. Picard, *Catalogue du Musée Alaoui, Nouvelle Série* (Collection puniques), I, Tunis 1955; M. Forte, *Catalogo delle stèle: Mozia-II*, Roma 1966 = *Studi Semitici*, 19, pp. 71-108, Pls. LVI-LXXVI; A.M. Bisi, 'Le Stele Puniche', *Studi Semitici*, 27 (Roma 1967); S. Moscati, 'Le nuove stèle puniche scoperte a Mozia', *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 40 (1968), pp. 21-34; B. Olivieri Pugliese, *Catalogo delle stèle della collezione Whitaker: Mozia-V*, Roma 1969, pp. 135-172 (see also pp. 105-113), Pls. LXX-LXXXIII; S. Moscati & M.L. Uberti, 'Le Stele Puniche di Nora', *Studi Semitici*, 35 (Roma 1970); S. Moscati, 'Stèles puniques de Nora', *Hommage à André Dupont-Sommer*, Paris 1971, pp. 95-116; S.F. Bondi, 'Le stèle di Monte Sirai', *Studi Semitici*, 43 (Roma 1972); M.L. Uberti, 'Tharros: Le stèle, I', *Rivista di Studi Finici*, 3 (1975), pp. 111-115, Pl. II, *ibid.*, pp. 221-225; III, *ibid.*, 4 (1976), pp. 207-214, Pls. LV-LVIII; IV, ;[RSF :להלן] XXXIII *ibid.*, 6 (1978), pp. 69-76, Pls. XV-XIX; V, *ibid.*, 7 (1979), pp. 121-124, Pls. XLIX-LIII; VI, *ibid.*, 8 (1980), pp. 137-142, Pls. XLI-XLII; VII, *ibid.*, 9 (1981), pp. 69-81, Pls. XIV-XVI; P. Bartoloni, *Le stèle archaïques del tofet di Cartagine*, Roma 1976

אלו בארץ האם — פניקיה.²¹¹ דומה כי דווקא האסטלות בעלות המוטיבים הנון-פיגוראטיביים הן הן המשקפות את היצירה הפניקית המקורית, בצבינה הנקי מהשפעות זרות. באתרים הפוניים בצפון-אפריקה נמצא מספר קטן מאוד של פסלים. לעומת זאת, רב ביותר מספרן של המצבות, והן מהוות, מבחינת כמותן, מרכיב מכריע בהערכתה של התרבות הפונית (ציורים 32, 33). את המיצא הקדום מן ה'תופת' של קרתגו, המתייחס לתקופה שבין סוף המאה השביעית לסוף המאה הרביעית לפני-הספירה, מאפיינות אסטלות בצורת גוש-אבן מעובה, כגזע קטוע (קיפוס), המעוצב ככס, מזבח או היכלית-נאוס. את הקבוצה המאוחרת יותר (המאות הרביעית — השנייה לפני-הספירה) מאפיינות אסטלות בעלות קצה עליון משולש. הקיפי (Cippi) המוקדמים יותר הם גושי-אבן גיר שגובהם נע בין 0.3-1.5 מטר. בין דמויי הכס ישנם גם בעלי משענות-גב וידיים, ועליהם מוצבים הכתילים.²¹² דוגמאות משובללות ביותר של כס מגולף-אבן מן התקופה הרומית נתגלו בפניקיה. שם הוא נועד בדרך-כלל להיות מושבו של הבתיל הכדורי של אֶשְׁתֶּרְתָּה או בתיל בצורת אסטלה.²¹³ עמדנו לעיל על כך כי כס לנשיאת האידול של האל מצוי גם בתיאורים הנבטיים, וזהו המותב הנזכר בכתובות הנבטיות. דמויי המזבח מעוצבים בדרך-כלל עם כרכוב מצרי בראשם. לעיתים מוצב עליו כס בעל משענות-גב, ויש שבחלקו הקדמי מעוצבים שני מקטרים. הקערורית במשטח העליון נועדה להצבת המינחה או הבתיל.²¹⁴ כאמור, גם בתבליטי הסלע הנבטיים נפוץ מאוד תיאור של מזבח-קטורת. האסטלה הפונית דמוית הנאוס מקורה בפניקיה, ולשם הגיע הנאוס ממצרים. אחת הדוגמאות המרשימות ביותר של נאוס גדול יותר, לא כקיפוס, הוא המַעֲבֵד של עַמְרִית.²¹⁵ בתוך הנאוס היה מונח האידול של האל. מוצאו המצרי של הנאוס הפניקי ניכר בעיצובו הארכיטקטוני. מקבילה קרובה ביותר לנאוס הפניקי מהוות חמש האדיקולות המונוליטיות המוצגות במוזיאון בסוידה,²¹⁶ כאמור, באחת מהן מוצגת מצבה בתוך האדיקולה.

M. Chehab, 'Trois stèles trouvées en Phénicie', *Berytus*, 1 (1934), pp. 44-46, Pl. XI:1; S. Moscati, 211
'Una stele di Akziv', *Rendiconti dell'Accademia dei Lincei*, VIII, 20 (1965), pp. 239-241, Pl. I;
A.M. Bisi, 'Un naiskos tardo-fenicio del Museo di Beirut et il problema dell'origine dei cippi
egittizzanti nel mundo punico', *Antiquités Africaines*, 5 (1971), pp. 15-38
.218, 217

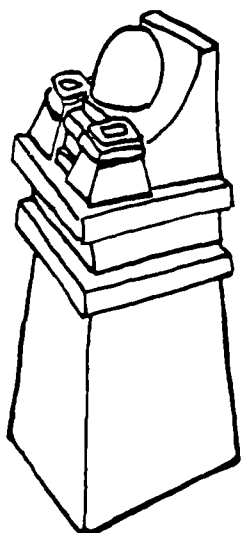
212 ברטולוני, שם, מס' 133-48.

213 H. Seyrig, 'Divinités de Sidon: Le bétyle d'Astarté', *Syria*, 36 (1959), pp. 48-51, Pl. X: 3-5
שם ניתנת רשימה של כיסאות מעין אלו. מס' 6, 7, 8 ברשימה הם עם האסטלות על-גביהם (מאזר צור). אך
ידועות גם דוגמאות לסגידה לכס ריק: ראה שם, עמ' 51, הערה 4. ראה גם: J.T. Milik, 'Les papyrus
araméens d'Hermoupolis et les cultes syro-phéniciens en Egypte perse', *Biblica*, 48 (1967), p. 474

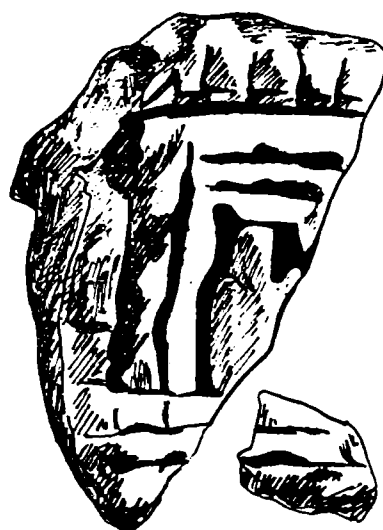
214 ברטולוני, שם, מס' 34-47, 134-169, 625; מוסקטי, עולם הפניקים (לעיל, הערה 210), ציור 32.

215 N. Saliby, 'Essais de restitution', 40, 39, ציורים 105, עמ' 252 ואילך, עמ' 105, ציורים 39, 40.
du temple d'Amrit', *AAAS*, 21 (1971), pp. 283-288, Pls. LXXIX-LXXXII

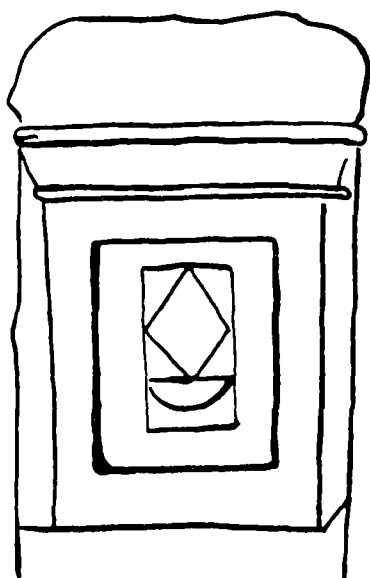
216 לעיל, הערה 44. על היותן של אדיקולות קטנות או תבניות של היכלות כלי-קודש או מנחות שרווחו בפולחנם
של עמים שונים בימי קדם ניתן ללמוד מן המקורות הבאים: במעשי השליחים יט כד ואילך מסופר על צורה-כסף
בשם דִּמְטְרִיוֹס באֶפֶסוֹס העושה היכלי-כסף של אֶרֶקְטִמִּיס. תבניות כאלה נקראות בספרות היוונית בשם
'ἀφιδρύματα'. על תבניות קטנות מעין אלו כותבים דיניסיוס מהליקרנסוס (קדמוניות רומא II, 222), וגם די
קסיוס (היסטוריה רומית XXXIX, 20). דידורוס הסיקלי (ביבליותיקה XX, 14) מזכיר אֶפֶרֶדְרִמְטָה כאלה
שאנשי קרת חדשה שלחו לצור כדי לפייס את האלים. כאשר לאדיקולות-חרס מתקופת הברזל שנמצאו
בפניקיה, בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, ראה: S.S. Weinberg, 'A Moabite Shrine Group', *Muse*, 12 (1978), pp. 30-48

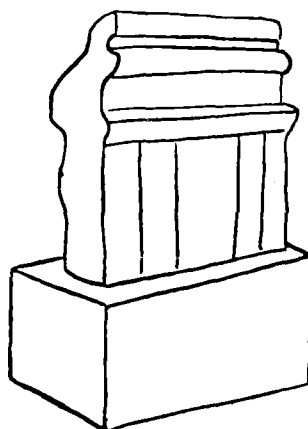
ב. קיפוס דמוי כס
שלפניו שני מקטרים מקרתגו

א. אסטלה מאכזיב

ד. קיפוס דמוי נאיסקוס פשוט
עם בתיל מעוין בתוכו

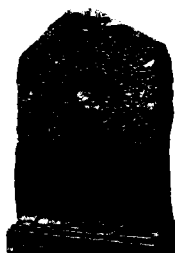
ג. קיפוס דמוי היכלית (נאיסקוס) פשוט

ד

ג

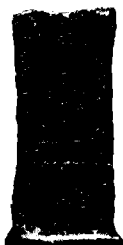

ב

א

- א. בתיל יחיד על קיפוס דמוי כס מקרתגו
 ב. בתיל יחיד בתוך קיפוס דמוי נאיסקוס פשוט מנוֹרָה שבסרדיניה
 ג. צמד בתילים על בסיס משותף בתוך קיפוס דמוי נאיסקוס בסגנון מצרי מבורג'א-א־שימלי שבפניקיה
 ד. בתיל דמוי מעויין בתוך נאיסקוס פשוט מנוֹרָה

ו

ה

- ה. צמד שלשות על מסד משותף בתוך נאיסקוס
 בסגנון מצרי מסוֹא
 ו. קיפוס דמוי נאיסקוס עם שלושה בתילים מנוֹרָה

ח

ז

- ז. אידול דמוי בקבוק בתוך נאיסקוס
 בסגנון מצרי מנוֹרָה
 ח. אידול דמוי בקבוק בתוך נאיסקוס
 על מסד מוגבה מנוֹרָה

בתבליטי הסלע בפטרה ובמדעין צאליח ממלאת הגומחה הפולחנית תפקיד דומה לזה של הנאוס באסטלות הפוניות. כאמור, במרבית המקרים מוצגות בתוכן מצבות האלים בתבליט או במשוקע, ופעמים נותרה רק הגומחה הריקה. לעיתים הגומחה היא פשוטה ביותר, אך יש שניכרת הקפדה יתירה על עיצוב ארכיטקטוני מדוקדק. במקרים אלו הארכיטקטורה של הגומחה היא ברוח העולם היווני-רומי. בחיצוניות הארכיטקטונית ניכרת השפעת התרבות הזרה, אך התוך הוא נבטי; לא פסל או אידול פיגוראטיבי, כי אם אידול-מצבה. דומים הדברים גם לגבי הנאוס הפניקי והפוני שבתוכו הוצגו עצמים מקודשים. גם כאן במעטפת הארכיטקטונית ניכרת השפעה מצרית או, מאוחר יותר, השפעה יוונית. לא כן לגבי מרביתם של העצמים הקדושים שהוצבו בתוכם. מבחינה איקונוגרפית ניתן להבדיל בעצמים המקודשים המונחים על הקיפי דמויי הכס או בתוך הקיפי דמויי הנאוס בין טיפוסים אחדים:

בתיל דמוי מצבה גבוהה ההולכת וצרה כלפי מעלה. עצם זה יכול להופיע על הכס או בתוך הנאוס — בודד, בזוג או בשלשה, ובמקרים נדירים גם ברביעיה וחמישיה. האסטלה הפניקית מבורג'א-שְמְאלי מעידה על מקורו הפניקי של מוטיב איקונוגרפי זה.²¹⁷ הפרופורציות של בתיל-המצבה הפוני שונות מאלו האופייניות למצבה הנבטית, אך פרט לכך הדמיון מדהים, הן בהעמדה על כס או בתוך נאוס דמוי-גומחה, והן בתופעה של מצבה יחידה, זוג ושלשה על-גבי בסיס משותף. במרחב הפוני המצבות המופיעות בזוגות או בשלושות הן תמיד זהות בגודלן. לעיתים מוצגות כמה שלשות יחדיו.

לעיתים, אף כי נדירות, מעוצב מעל הבתילים הפוניים הדיסקוס הסולארי או סהרון הירח הפונה כלפי מטה.

רווחות גם צורות אחרות או טיפוסים אחרים של בתילים: דמוי-ראש-רומח, דמוי-מעויין, דמוי-בקבוק (אסטלה פניקית שנמצאה באכזיב מצביעה על המקור הפניקי של טיפוס פוני זה)²¹⁸ ודמוי-משושה. מוטיבים אנתרופומורפיים הינם נדירים על הקיפי והאסטלות מן ה'תופת' בקרתגו, ומופיעים בעיקר בשלבים המאוחרים יותר.²¹⁹

מבין המושבות הפוניות בולטת במיוחד נוֹרָה שבסרדיניה בכך שעל הקיפי והאסטלות שלה נפוצים בעיקר האידולים האנאיקוניים, במיוחד הבתיל דמוי המצבה המופיע גם כאן יחיד, בזוג או בשלשה — מיקבץ שכיח במיוחד. כן מופיעים גם כאן הבתיל דמוי המעויין ודמוי הבקבוק.²²⁰ לפנינו אפוא גילוי נוסף של תרבות שבה תיאור האלים הוא נון-פיגוראטיבי. ולמרות שהיא מתגלה באופן ברור ובהיקף נרחב באתרים הפוניים במרכז הים-התיכון, אין ספק לגבי מקורה

217 שאהב, לעיל, הערה 211; מוסקטי, עולמם של הפניקים (לעיל, הערה 210), עמ' 54 ולוח 26.

218 מוסקטי, שם, לוח 11, עמ' 54. וראה גם לעיל הערה 211. השווה: ידן ואחרים, חצור (לעיל, הערה 205), א, לוח 6:CLXXII, 2:XXXI

219 מבין 629 האסטלות הקדומות מן ה'תופת' של קרתגו שאותן מביא ברטולוני, רק על 38 יש תיאור אנתרופומורפי (ראה שם, עמ' 71). ברטולוני אף מדגיש כי להבדיל מאחרות ממושבות-הבת הפניות, מייחדות את קרתגו השמירה על המסורת האנאיקונית (שם, עמ' 78). וראה גם: M. Hours-Miédan, 'Les représentations figurées sur les stèles de Carthage', Cahier de Byrsa, I (1951), pp. 15-60 והאנאיקונית בממצא ממוֹשֶׁה: ראה: S. Moscati, 'Iconismo e Aniconismo nelle più antiche stele Puniche', *Oriens Antiquus*, 8 (1969), pp. 59-67, Pls. XVI-XXI

220 מוסקטי, שם, עמ' 223-225. וראה גם הפירסומים על נוֹרָה לעיל, הערה 210.

הפניקי-מזרחי של תפיסה זו. קרוב הדמיון בין המימצא הפניקי-פוני הקדום למימצא הנבטי המאוחר אינם מצטמצמים רק לתחום הדתי-רעיוני, שלפיו אין לתאר את האלים תיאור פיגוראטיבי, אלא הם נמשכים גם אל התחום האיקונוגרפי — הופעה של בתיל דמוי-מצבה. פרט להצגה ביחיד, מתואר גם זוג, שלשה ואף רביעיה וחמישיה, ההעמדה על מסד מיוחד או על כס, תיאור מזבחות, הצבת העצם הקדוש בתוך אדיקולה. עם זאת ראוי להדגיש כי כעוד שבמרחב הסורי-פניקי רווח השם 'בית-אל' או 'בתילוס' להגדרתה של האבן הקדושה, המצביע באופן ברור על התפקיד המקורי של האבן הקדושה — הרי מן המרחב הנבטי נעדר מונח זה לחלוטין, ובמקומו רווח המונח 'מצבה'.

כאמור, האדיקולה היא בחזקת קליפה ארכיטקטונית המשקפת השפעתה של תרבות זרה, אך השפעה זו אינה נמשכת גם על התוך, דהיינו לא נפגמת התפיסה שלפיה אין לתאר את האלים תיאור פיגוראטיבי. השאלה סלקטיבית מעין זו — של מעטפת ארכיטקטונית ללא עולם הסמלים הדתיים המתלווה לה — היתה גם ביהודה בתקופת הבית השני, עת אומצה לרוב ארכיטקטורה הלניסטית-רומית, מבלי לעבור על האיסור של אמנות הדמות. ההקפדה הרבה ביותר על תפיסה זו בתרבות הפונית היתה במאות השביעית — החמישית לפני-הספירה, והיא הלכה ואיבדה את אחיזתה בתקופות מאוחרות יותר, בעיקר כתוצאה מהשפעה הולכת וגוברת של תרבות יוון והאוכלוסיה האוטוכטונית.

הסגידה לאלים שצורתם נון-פיגוראטיבית נמשכה במרחב הפניקי ובסוריה גם בתקופה ההלניסטית²²¹ והרומית.²²² נחזור ונדגיש כי אין מדובר כאן בסגידה לאבן קדושה המהווה חפץ גילווה (אטריבוט) של אל שתיאורו תיאור פיגוראטיבי, כי אם בצורת ההצגה של האל עצמו. דברים מפורשים על כך אומר טאקיטוס ביחס לצורתה של אפרודיטי במקדשה המפורסם בפאוס שבקפריסין. לאלה צורת חרוט שבסיסו מעגל רחב והוא הולך וצר כלפי מעלה.²²³ דברים אלו, הבאים בהקשר לביקור טיטוס במקדש זה בשנת 69 לספירה, נכתבו בראשית המאה השנייה לספירה.²²⁴ מטבעות קפריסין מן התקופה הרומית ממחישים תיאור זה. המאוחרים שבהם הם מאמצע המאה השלישית לספירה.²²⁵ ייתכן שחרוט זה הוא המקור למשולש בסמל תנת הרווח במצבות הפוניות. אך בתילים דמויי חרוט נמצאו גם בחפירות במקדש אפולו הילטס בקורינץ שבקפריסין.²²⁶ תיאורים דומים של בתיל דמוי-קונוס הניצב בתוך חצר-מקדש מופיעים גם על-גבי מטבעות כיבלוס שבפניקה,²²⁷ במיתחם המקודש גם הוא לאפרודיטי. וכן על מטבעות פֶּרְגָה

W. Tarn & G.T. Griffith, *Hellenistic Civilisation*, London 1974, pp. 342-343 221

F. Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, London 1956, עמ' 881 ואילך; 222
pp. 116, 244, note 29; J. Teixidor, *The Pagan God*, Princeton 1977, pp. 38 f.

Tacitus, *Historiae*, II, 3 (end) 223

גם במקדש על הר הכרמל אין בתקופה זו פסל לאל, כי אם מזבח בלבד. טאקיטוס, שם, II, 78. 224

G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Cyprus in the British Museum*, London 1904, pp. 225
CXVII-CXXXIII, 73-90, Pl. XIV-XVII

D. Buitron & D. Soren, 'Missouri in Cyprus: The Kourion Expedition', *Muse*, 13 (1979), pp. 22- 226
31

G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Poenicia*, London 1910 (A. 218-217 לספירה). 227
Catalogue of the Greek Coins in the British Museum), Byblos no. 32

שבאסיה הקטנה,²²⁸ שם הם קשורים בפולחן האלה הסורית המזוהה עם אפרודיטי. כזו היא גם צורתו של זאוס קסיוס על-גבי מטבעות סלבקיה פִּיֶּרְיָה מן התקופה הרומית. מטבעות אלו מספקות ראִייה לכך שהעיר הסלבקית אימצה בשלב מסוים את הפולחן המקומי הקדום. כאן נמשכת הצגה בתילית זו עד ימי אדריאנוס. רק אז חל שינוי, והחלו להציגו בצורה אנתרופומורפית.²²⁹ צורה דומה היתה אף לאֶתְרָגְתִּים של הֵיֶרְפּוֹלִיס ודמשק, אך בהמשך, בהשפעת חדירתה של האלה הפרסית אֶנְאִיתָה, היא קיבלה עיצוב אנתרופומורפי.²³⁰ וכך היא מופיעה על-גבי המטבעות מן התקופה הרומית.²³¹

לפירסום רב, במיוחד בעולם הרומי במאה השלישית, זכתה האבן השחורה של אֶמֶסָה.²³² על אחת הטֶסֶרוֹת מפלמירה מופיעה קבוצה בת שלושה בתילים ניצבים בראש מסד משותף. הצגתו של בתיל רווחה יותר על-גבי מטבעות זעירות של פלמירה. צורתו כאן היא כגזע קטוע של עמוד הניצב על-גבי בסיס רחב. הוא נתפס כמקום מישכנו של יֶחְזִיבֵל וקשור גם עם אלים פלמיראניים אחרים. הבתיל שעל המטבעות מתאר מונומנט עירוני שנערך על-ידי התושבים המסמל את העיר עצמה.²³³

סקירה זו מלמדת כי הצגה נון-פיגוראטיבית של האלים כמצבות או כבתילים, שהיתה רווחת בארץ-ישראל ובפניקיה כבר בתקופות קדומות ושהד שלה עולה מן המקרא, נמשכה בפניקיה ובסוריה גם בתקופות ההלניסטית והרומית.²³⁴ במטבעותיהן של מרבית ערי הפוליס ניכרת השפעת המסורת האיקונוגרפית שהביאה התרבות ההלניסטית-רומית, והאלים מתוארים בצורה פיגוראטיבית. אך באחדים מן המקדשים הקדומים יותר נמשכה המסורת הנון-פיגוראטיבית הקדומה עד סף התקופה הביזנטית. כאמור, בשנים האחרונות של הפגאניזם הניאופלטוני, בסוף המאה החמישית לספירה, היתה התעוררות מחודשת של סגידה לבתילים באזור הר הלבנון הסמוך לפניקיה.²³⁵ סגידת הנבטים לאלים בדמות מצבה לא היתה אפוא תופעה חריגה. נהפוך הוא, במרחב נתקיימה מסורת מקומית קדומה שהיתה אופיינית לעמים המערב-שמיים.²³⁶ על רקע זה ברורה יותר המציאות המשתקפת בחוק איסור עבודה זרה המובא במגילת המקדש נא יט-כא, נב א-ג. כפי שהציע ידין, אין כאן ציטוט מן המקרא גרידא.²³⁷

B.V. Head, *Historia Numorum*, Oxford 1911, p. 702 228

W. Worth, *BMC, Galatia*, pp. 272, 274 f.; H. Seyrig, 'Antiquités syriennes 82: Une idole bétélyque', *Syria*, 40 (1963), p. 19 229

טארן וגריפית, לעיל, הערה 221. 230

H. Seyrig, 'Les dieux de Hiérapolis', *Syria*, 37 (1960), pp. 233-251 231

קוק, זאוס, ג, עמ' 900-907. 232

H. Ingholt, H. Seyrig & J. Starcky, *Recueil des Tessères de Palmyre*, Paris 1955, Pl. XXVI, no. 233
513; Comte du Mesnil du Buisson, *Les Tessères et les Monnaies de Palmyre*, Paris 1962, pp. 719-728

ראה גם: H. Seyrig, 'Antiquités Syriennes 82: Une idole bétélyque', *Syria*, 40 (1963), pp. 17-19 חפץ 234
זה המוצג בבירות, מקורו במחוז אלכסנדריה.

לעיל, הערה 197. 235

W. Robertson-Smith, *The Religion of the Semites*, 1894 (Shoken edition 1972), pp. 200 ff., 232 236
ff.; M.J. Lagrange, *Etudes sur les Religions Semitiques*, Paris 1905, pp. 187-216

ידין, מגילת המקדש, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 164-162. על עדות מקורות חז"ל לגבי סגידה ללכנים בקרב הגויים, ראה: ש' ליכמן, יוניזם ויוונית בארץ ישראל, ירושלים 1962, עמ' 247, הערה 13. 237

באזורים הסמוכים למרחב הנבטי — כסיני ובמרכז-ערב — נמשכו החיים הפגאניים במתכונת זו עד לפני עליית האסלאם.

על סגידה לאלילים דמויי גוש-אבן בקרב ערביי סיני שומעים מסיפור עלייתו של אנטונינוס מפִּלְקֶנְטִיָה להר-סיני סמוך לשנת 570 לספירה.²³⁸ בצידו המזרחי של מפרץ-אילת, במרכז-ערב, מתארים דברים דומים ראשוני הסופרים המוסלמים, בספרם על מנהגי הדת של שבטי מרכז-ערב לפני ההגירה.²³⁹ לעיל הובאו דבריו של אבן סער.²⁴⁰ דברי סופר אחר, בן-זמנו של מוחמד-אבו ראגה אל עותרידי, מביא אבן כותיבה:²⁴¹ במוצאו אבן יפה, אנו סוגדים לה, ואם לא נמצא אנו עורמים חול ומניחים עליה נֶאֱקָה שופעת חלב ומניחים לחלבה לזרום על הערימה — ולה אנו סוגדים, כל עוד נשארים אנו לחנות באותו המקום'.

תיאור האלים שהיה מקובל בקרב הנבטים נמשך אפוא בקרב שבטים ערביים אחרים במרכז-ערב ובסיני עד ערב האסלאם.

סיכום

התייחסותן של המצבות לפנתיאון הנבטי הערבי כולו, והדבקות שבה שמרו הנבטים על המסורת הנון-פיגוראטיבית בתיאור האלים מאות בשנים — מובילים למסקנה שבקרב הנבטים יוצאי-ערב שררה תיאולוגיה שאסרה להציג את האלים בצורה אנתרופומורפית. ייחוד זה של הדת הנבטית השפיע על היצירה האמנותית הנבטית באופן שהתפתח בה קו נון-פיגוראטיבי כמגמה מרכזית. מגמה זו באמנות הנבטית מייחדת את יצירותיה המובהקות ביותר של התרבות הנבטית: חזיתות הקברים המגולפות בסלע, הקראמיקה המצוירת, נרות החרס, עיצוב צד האחור של המטבעות ועיצובם של התכשיטים הנבטיים.²⁴²

לסגידה למצבות יש שורשים רחוקים ועמוקים בקרב שבטי-ערב. התגלות קדומה של דרך פולחנית זו בצפון-ערב מופיעה כבר אצל המדיינים, כפי שהדבר מוצא את ביטויו במקדש תמנע שמן המאה הי"ב לפני-הספירה. הקו הנון-פיגוראטיבי מתגלה גם בקראמיקה המדיינית המצוירת.²⁴³ דומה שלמרות פער הזמנים, ניתן לראות בנבטים ממשיכי מסורת ערבית קדומה של סגידה למצבות באותו שטח גיאוגרפי שבו חיו ופעלו קודם-לכן המדיינים. שבטים ערביים

CCSL 175, 38 (on pp. 148-149 and 171); J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims*, Warminster 1977, p. 238
87

J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Berlin 1897 (reprinted 1927), pp. 25, 29, 39, 45, 55, 239

G. Ryckmans, *Les religions arabes preislamique*, עמ' 24-31; (לעיל, הערה 42), עמ' 59, 74 f.

Louvain 1951

240 ראה לעיל הערה 42.

241 על-פי פהד (לעיל, הערה 42), עמ' 26, הערה 2.

242 לדיון מפורט בנושא זה ראה: "פטרין", 'המגמה הנון-פיגוראטיבית באמנות הנבטית', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך בארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א. באשר לתכשיטים, ראה לעיל, הערה 87.

243 ב' רותנברג ו' גלס, הקראמיקה המדיינית, ארץ ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 85-114.

אחרים שחיו במרכז ובצפון־ערב, בנגב ובסיני, שמרו על מסורת זו והמשיכו אותה עד ערב האסלאם.

כפי שהשפיעה ההימנעות מתיאור האלים באופן אנתרופומורפי על התפתחותו של אפיק נון־פיגוראטיבי כאפיק מרכזי באמנות הנבטית, כך היה בצורה הנון־פיגוראטיבית של דימוי האל בקרב הערבים הפגאניים ערב האסלאם כדי להשפיע על התפתחותו של מסלול נון־פיגוראטיבי כמסלול רב־חשיבות באמנות האסלאם.²⁴⁴

פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה

זאב רובין

מבוא

התיאור שלפנינו הוא המקור הבלעדי לפרשה בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הרביעית — ניסיון להקנות צביון נוצרי לגליל ביוזמתו של מומר יהודי, וכשלונו של ניסיון זה. ערכו ההיסטורי של הסיפור תלוי כמובן בהערכת אישיותו של מחבר הספר שבו הוא מובא, ובהערכת מקור המידע שלו. מקור המידע הוא גיבור הסיפור, יוסף המומר, ודמותו תידון בנספחים לתעודה.

מחבר הסיפור הינו אפיפאניוס שנולד בין השנים 310-320, סמוך לבית-גוברין (Eleutheropolis) שביהודה, ונפטר ב-403, כבישוף סאלאמיס (Salamis), היא קונסטאנטיה (Constantia) שבקפריסין, לאחר שכיחן בה למן 367 עד יום מותו.¹ הסיפור נכלל בחיבורו המקיף הנשוא את התואר Panarion, כלומר 'תיבה', שאותה מתאר אפיפאניוס עצמו כתיבת-תרופות נגד הרעל של תורות כפירה ומינוח (haereses), המדיחות את הנוצרי מדרך האמונה הישרה (orthodoxia).² לפנינו מעין סקירה של שמונים תורות-סטייה בנצרות, עד ימי הכותב,³ וכן דברי-מענה עליהן, בחינת 'ודע מה שחשיב'. בכתיבת הספר החל אפיפאניוס בשנת 374 והיא נמשכה עד 377. סיפור הקומס יוסף משובץ בתוך סקירתו של אפיפאניוס על אודות כת-מינות בקרב הנצרות המכונה בשם 'כת האביונים' (Ebionitae). כת זו של נוצרים מתיהדים (משרידי ה'מינים' שבמקורותינו) החזיקה, לדבריו, בקדושת האבנגליון של מתי בלבד, ומקורו העברי היה מצוי

1 על אודות אפיפאניוס ראה: R. Gogler, art. 'Epiphanius v. Salamis', *Lexikon für Theologie und Kirche*, III, Freiburg 1959, colls. 944-946; R. Tandonnet, art. 'Epiphane (Saint) de Constantia (Salamine) en Chypre', *Dictionnaire de Spiritualité*, IV, Paris 1960, colls. 854-861; P. Canivet, art. 'Epiphanius of Constantia (Salamis)', *New Catholic Encyclopedia*, V, Washington D.C. 1967, pp. 478-479; R. Bonwetsch, art. 'Epiphanius von Constantia', *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, V, Leipzig 1898, pp. 417-421. על מקומו בספרות היוונית בכלל ובספרות הכנסייה בפרט ראה, למשל: O. Bardenhewer, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, III, Freiburg 1923, pp. 293-302; A. Peuch, *Histoire de la littérature grecque Chrétienne*, III, Paris 1928-1930, pp. 643-669.

2 כעולה מהנאמר ב-Panarion, Haer. I-IV, 3 (ed. K. Holl, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, XXV, pp. 171-172) [להלן: GCS].

3 מתוך 80 הקרויות (הכפירות) הנקובות על-ידי אפיפאניוס, שלוש — ההלניזם, היהדות והשומרנות — הן סיכומים כלליים ל-17 תורות מינות המסתעפות מהן, ועל-כן יש להחסירן מהמספר הכללי; ראה, למשל, הערתו של F. Oehler (ed.), *S. Epiphani Panaria*, II, 2, Berlin 1861, p. IV.

בידיה. איזכור עובדה זו מביא אותו להזכרת תרגומי אבנגליונים אחרים מיוונית לעברית, ועל אחד מבעלי הסמכא שלו בעניין זה, הקומס יוסף, נאמרים הדברים.⁴

למרות שה-Panarion נכתב בעת כהונתו של אפיפאניוס כבישוף קפריסין, מן הראוי לציין את עובדת היותו יליד ארץ-ישראל. הוא יסד מינזר בבית-גוברין, אשר בקירבתה נולד, כאמור לעיל,⁵ והיה מעורה היטב בענייני הנוצרים בארץ-ישראל. אפיפאניוס, שנודע בקנאותו ובחוסר-סובלנותו, היה זה אשר ליבה בארץ-ישראל את המחלוקת הידועה בכינוי 'המחלוקת האוריגניסטית' ב-393. בעשותו כן, פעל אפיפאניוס כמתנגד מושבע לשיטת פרשנות המקרא של מורה הכנסייה הדגול מהמאה השלישית, אוריגנס (Origenes). לדעת אפיפאניוס, היתה שיטה זו אינטלקטואלית מדי ופגעה בטוהר האמונה, בהוציאה במקרים רבים את הכתוב מפשוטו, כדי להקנות לו משמעות אליגורית. בשל מחלוקת זו אף ניבע קרע בין הירונימוס מבית-לחם, שהפך לבעל-בריתו של אפיפאניוס במאבקו נגד האוריגניסטים, ובין רופינוס, ידידו של הירונימוס משכבר הימים, מייסדו של מינזר על הרהותים, שנימנה עם תומכי שיטת אוריגנס. בשיאו של המאבק קומם אפיפאניוס חלק ניכר מעדת הנוצרים בארץ-ישראל נגד בישוף ירושלים, יוחנן השני.⁶ השפעה כה מרחיקת לכת על המתרחש בפרובינציה שממנה יצא זמן ניכר קודם-לכן, מרמזת על מערכת מסועפת של קשרים שיצר בה בטרם הפך לבישוף בקפריסין. חזקה עליו שהכיר היטב את המצב שבו היתה נתונה הקהילה הנוצרית של בית-שאן בשנות החמישים של המאה הרביעית, ולחלק זה של סיפורו אפשר להתייחס באמון.

לעומת זאת, מוטלת בספק מידת בקיאותו של אפיפאניוס בענייני היהודים בארץ-ישראל. גירסתם של כמה מקורות מאוחרים, כי היה ממוצא יהודי,⁷ אינה מתיישבת היטב עם דברי ההיסטוריון הכנסייתי סוזומנוס — המצוי היטב בתולדות הנצרות בארץ-ישראל, ובייחוד בדורו של הארץ — כי אפיפאניוס התחנך מגיל רך על-ידי הטובים שבנזירים.⁸ מכל מקום, ברור שהיהדות לא הטביעה בו רושם עמוק, ודבר זה מתחוור היטב מדבריו על הנשיאים היהודים בארץ-ישראל.⁹ על אודות בית הלל הוא יודע דברים כלליים בלבד, דוגמת עקרון הירושה השושלתית של משרת הנשיא,¹⁰ והפרט הממשי היחיד על עברה של משפחת הנשיאים הידוע לו

4 פנאריון (לעיל, הערה 2), XXX, 4-1 (עמ' 338-333).

5 Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, VI, 32. (GCS L, p. 288)

6 על אודות פרשה זו, ראה, למשל (פרט למילונים ולאנציקלופדיות המצוינים לעיל בהערה 1): F.M. Abel, *Histoire de la Palestine*, II, Paris 1952, pp. 307-309; J. Labourt (ed.), *Saint Jerome Lettres*, I, Paris 1949, pp. XXIII-XXV; H. Chadwick, *The Early Church*, in *The Pelican Church History*, I, London 1967, pp. 183-191

7 כן, למשל: Nicephoros, *adv. Epiphaniem*, XV, 61 (=J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, 1840); *Complément des Patrum Scriptorumque Ecclesiasticarum Anecdota hactenus*, IV, Graz 1963, p. 340: 'καὶ τοῦτου οἱ γεννητοὶ ἐν τῇ ἑβραϊκῇ τῶν ἑβραίων τελευταίων'; A. Scher (ed.), *Histoire Nestorienne (Chronique de Séert)*, PO., V, fasc. 2, Paris 1950, p. 301: 'كان هذا الرجل العجيب يهدياً في صباه', וכן שם עמ' 313: 'فاما اقفيس [כלומר אפיפאניוס] الاشف فانه كان يهدياً'. דמיוני ביותר הוא הסיפור ב-2 (Patrologiae Graeca, XLI, colls. 23-25) [להלן: PG]. להפרכתו ראה: R.D. Dan. Papebroch. בקדמתו לביוגרפיה של אפיפאניוס ב-PG, שם.

8 סוזומנוס, לעיל, הערה 5.

10 בתעודה להלן, סעיף 7. התעלמותו מר' יוחנן בן זכאי היא רבת-משמעות.

אינו אלא הסיפור אודות גמליאל, הלקוח מספר 'מפעלות השליחים' שבכרית החדשה.¹¹ קטעים מסיפורו של יוסף כבר תורגמו לעברית בשנת תרצ"ט, בכרך הראשון של 'ספר הישוב',¹² אולם בתרגום חשוב זה מרובות ההשמטות, דילוגים על קטעים שלמים והשארת שברי דברים העקורים מהקשרם. נראה אפוא שיש הצדקה להביא בפני הקורא העברי תרגום חדש ורצוף של פרשה מעניינת זו, אגב ניסיון להישאר נאמנים הן לתוכן המקור והן לרוחו. הערות פרשניות ימצא הקורא בשלושת הנספחים המובאים אחר הטקסט.

11 בתעודה להלן, סעיף 4, והשווה: מפעלות השליחים ה לד-מ, 34-40.

12 ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, חלק א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 68-73. אין המתרגם נזכר בשמו; במבוא לכרך מצוין שמקורות יווניים תורגמו בידי ק' הילקוביץ וא' שליט.

פרשת הקומס יוסף*

[4]

כל הנוכחים, ופנה אל הבישוף ואמר: יתן לי את חותמו של כריסטוס. הבישוף ציווה את משרתיו להכין לו מים, כאילו עומד הוא להגיש לנשיא, שחולה אנוש היה, תרופה כלשהי למחלתו באמצעות המים. משרתיו עשו כמצוה עליהם, אולם את פשר המעשה לא ידעו, שהרי הנשיא ציווה להוציא מעל פניו את כל הנוכחים, בהעמידו פנים כי לשם שמירת צניעותו נעשה הדבר, ורק אז זכה בטבילה ובמיסטיריון [=סקרמנט] הקודש.

[5]

זאת שח לי יוסף עצמו, ומפיו הוא שמעתי את כל הדברים הללו, ולא מאחר זולתו, שעה שזקן ובא בימים היה, בן כשבעים שנה ומעלה, שעה שהתארחתי אצלו בסקיתופוליס [=בית-שאן]. אדם זה עקר מטבריה, ורכש מיבנים מפוארים בבית-שאן. והרי בביתו עשה אוסביוס החסוד, הבישוף האיטלקי של העיר ורקלאי [Vercellae],⁴ משהוגלה על-ידי קונסטאנטינוס בשל יושר אמונתו, וכיוון שבאנו לשם אנוכי ואחים אחרים לראות את פניו, שהינו אצלו. משפגשנו את יוסף בביתו, ולמדנו לדעת כי מקרב נשואי הפנים שביהודים הוא, ביקשנו לדעת גם את תולדותיו, ושמענו את כל הדברים הללו בבהירות, ולא כשמועה מפי אחר. לפיכך, כיוון שחשבנו כי ראויים מעלליו של איש זה להיזכר להשכלתם של המאמינים, מנצלים אנו הזדמנות זו של סיפור דבר האבנגליונים המתורגמים לעברית שבגנוזיהם, ומוסרים אנו את סיפורו במלואו, ולא כבדרך אגב. שכן לא רק נוצרי היה אדם זה,

...אחד מהם היה יוסף — לא אותו רושם הרשומות וההיסטוריון הקדום — אלא זה אשר מטבריה, בימי הקיסר קונסטאנטינוס, אשר אף זכה מידי אותו קיסר למעלת קומס [Comes], וקיבל סמכות להקים באותה טבריה עצמה כנסייה לכריסטוס, וכן אף בדיוקסיריה [=צפורי], בכפר-נחום, וכן בערים אחרות. אדם זה אף סבל רבות מידי אותם יהודים עצמם בטרם נתוודע לקונסטאנטינוס. שהרי יוסף זה נימנה עם המוכוזים שבהם. אנשים אלה מכונים בשם האפוסטולים [=שליחים]¹ אשר עם הנשיא, ויושבים הם לפני הנשיא, ושוהים בחברתו ממושכות, לעתים מזומנות ביום ובלילה, על-מנת להיות לו למועצה, ולהעלות בפניו ענייני חוק ומשפט. אותה שעה היה הנשיא אדם בשם הלל — שם זה אמר כמדומני יוסף, אם אין אני טועה מחמת הזמן שחלף מאז — שהיה מזרע אותו גמליאל, שמונה לנשיא עליהם. וזאת יש להניח, כפי ששיערו גם אחרים, כי מזרע אותו גמליאל היה, אשר חי בימי האדון, ויעץ ליהודים במצוות להימנע ממזימתם נגד תלמידיו של ישו.² שעה שעמד הלל, אשר בו ענייננו, למות, פנה אל הבישוף שישב בקירבתו באותם ימים, הלא הוא הבישוף של טבריה,³ וביקש ממנו את מי הקודש על ערש מותו, כאילו תרופה היא זו הניתנת לו. מששלח את יוסף זה האמור לעיל על-מנת להזמין אותו כאלו היה רופא, ציווה להוציא מעליו את

* התרגום נעשה על-פי Epiphanius, *Panarion*, Haer. XXX, 4-12, ed. K. Holl, GCS, XXV, pp. 338 ff.

1 ראה נספח א'.
2 ראה במבוא ונספח א'.
3 ראה נספח ב'.
4 ראה נספח ב'.

נתגלגל על-ידיהם. באותה עת נטרדת היתה דעתו של יוסף לעתים קרובות בשל המיסטריון, שנעשה בעת ביצוע הטבילה, והיה חוכך בדעתו מה יעשה. היה שם גנון אחד בבית נעול (בשם גנון מכנים העברים בית-אוצר). כיוון שרבים תהו רבות על אודות גנון זה בשל היותו חתום, העז יוסף לפתחו בסתר, אולם לא מצא בו כל כסף, אלא ספרים היקרים מכסף. קרא יוסף בספרים אלה, כפי שכבר אמרתי, ומצא את האבנגליון של יוחנן המתורגם מיוונית ללשון העברית, וכן את 'מפעלות השליחים', ולא זאת בלבד, אלא אף את הגירסה העברית של 'מתי'. עיין יוסף בספרים אלו ושוב נתייסר בנפשו, ולא מצא לעצמו מרגוע בעניין האמונה בכריסטוס, שהרי עתה נטרדה מנוחתו בשל שני גורמים, הן בשל קריאת הספרים והן בשל היטבולות של הנשיא. אף-על-פי-כן היקשה את לבבו, כפי שקורה לעתים קרובות.

[7]

בעודנו עסוק בעניינים אלו הגיע הנער, אשר לו הוריש הלל את הנשיאות, לבגרות. וזאת יש לדעת, כי אין איש נוטל שררה שלא כדין בקרב היהודים, אלא בן יורש את אביו.⁶ כאשר הגיע אפוא הנער לפריחת בחרותו, חברו עמו להשחיתו אחדים מבני גילו, ריקים ופוחזים. דומני כי יהודה היה שמו, אולם אין אני זוכר בבהירות מחמת הזמן שחלף.⁷ ואכן הדיחוהו בני גילו הצעירים לשחר הרבה אחרי הרע, לחלל תומתן של נשים, ולשגול משגלי טומאה, בהשתדלם לסייע לו במעשי הפקרותו בעזרת מעשי כישוף, באמצעות השבעות אהבה אשר לחשו, ובעזרת מזמורי קסם, אשר אילצו נשים חופשיות להילכד בעל כורחן ברשת פיתיו. כיוון שיוסף ושותפו הזקן נאלצו להצטרף לעלם במסעיו, נצטערו צער כבד בשל מעשיו, ולעתים קרובות נשאו בפניו דברי תוכחה, ויעצו לו בדברי כיבושין. אולם הוא העדיף להישמע לצעירים, ואת מעשיו הסתיר והכחיש. שהרי יוסף ושותפו לא העזו להטיח האשמות נגדו בגלוי, אלא ביקשו להדריכו, כאילו על-ידי דברי חכמה. כך נודמנו למרחצאות אשר בחמת-גדר.⁸ במקום זה מתנהל יריד מדי שנה בשנה, שכן מכל עבר נקבצים אנשים המבקשים לרחוץ במימיו ימים אחדים, למען הירפא ממחלותיהם, ובתחבולת השטן נעשה הדבר. כי במקומות אשר בהם מתרחשים נסים על-ידי האל, גמר אומר אף אויבו לפרוש את רשת הרמייה, ובמקום זה רוחצים גברים ונשים במעורב. בדרך מקרה נודמנה למרחץ

משנמצא ראוי להיות מאמין, אלא אף גינה את האריאנים בכל תוקף. באותה העיר, כלומר בבית-שאן, היה ישר האמונה היחיד, ואילו כל האחרים היו אריאנים, ואלמלא היה קומס, המוגן על-ידי מעלת הקומס אשר לו מפני רדיפות האריאנים, לא היה עולה בידו אפילו לשהות בעיר, ובייחוד בימי הבישוף האריאני פאטרופילוס,⁹ אשר רב היה כוחו הן בשל רוב ממונו, הן בשל קשיות עורפו, הן בשל היותו ממודעי הקיסר קונסטאנטינוס, והן בשל חירות הדיבור אשר נקט כלפיו. ואכן היה בה בעיר אדם אחר, חדש מקרוב בא, שישר אמונה מקרב העברים היה, ועל-כן לא העז להתייצב בפנינו בגלוי, אלא בא לראותנו בסתר. יוסף אף סיפר לנו דבר סביר למרות היותו מעורר גיחוך, וחושב אני כי דבר אמת היה בפיו. הוא טען, כי לאחר מות אשתו, ירא היה שמא יחטפוהו האריאנים ויהפכוהו לאיש-כנסייה — שהרי לעתים קרובות החניפו אליו למען יאמין במשנת המינות שלהם, והבטיחו לו טובות הנאה רבות, ואפילו מינוי לבישוף, אם יהא בכך צורך — ובשל סיבה זו נשא אשה שנייה, כדי להתחמק מלהיבחר על-ידיהם.

[6]

אולם אשוב לענייני ואוציא לאור במדויק את תיאור תולדותיהם של הנשיא ושל יוסף, למען אלה המעוניינים לקוראן, וזאת על-סמך הדברים שסיפר לי יוסף. 'ואכן', כך סיפר יוסף, 'שעה שנטבל הנשיא בדרך זו, מציץ הייתי פנימה מבעד לסדק שבדלת, צותתתי לאשר נעשה לנשיא על-ידי הבישוף, ונצרת את הדבר בלבי. הנשיא הושיט את ידו ומסר לבישוף כמות זהב ראווה לשמה שהיתה תחת ידו, באומרו: "גדב זאת למענני, שהרי נאמר, כי בידי כהני האל לאסור ולהתיר עלי האדמה, ואותם דברים מותרים או אסורים יהיו בשמים". משהושלם המעשה והדלתות נפתחו, נשאל הנשיא על-ידי רואי פניו, כיצר חש עצמו לאחר קבלת התרופה. תשובתו היתה כי תחושתו מצוינת, ואכן ידע את אשר שח'. לאחר יומיים או שלושה, אשר בהם הירבה הבישוף לבקרו בהתחזותו כרופא, מת הנשיא מיתנה נאה, לאחר שמסר את בנו, שעדיין עול-ימים היה עד מאוד, בידי יוסף ובידי אדם אחר, שהצטיין בהגינותו ובשיקול דעתו. כל העניינים נוהלו על-ידי שני אלה, שהרי הנשיא היה עדיין ילד, ומעשי תינוקות מעשי, ועל-כן

7 ראה נספח א'.
8 ראה נספח א'.

5 ראה שם.
6 ראה במבוא.

על כי לא צלחו מעשיהם. מעשה זה היה כלקח שלישי ליוסף, שהרי כשל כוח מרקחת הסם במקום אשר שם מצויים היו שמו של כריסטוס וחותם הצלב. ואף-על-פי-כן לא נשתכנע להפוך לנוצרי.

[9]

לאחר-מכן הופיע אליו האדון בחלום הלילה ואמר לו: 'אני הנני ישו, אשר אבותיך צלבוהו. האמן בי'. כיוון שאף אז לא נשמע יוסף, הוכה במחלה קשה, עד כי נואשו מחייו. אז נגלה לו האדון בשנית והודיעו, כי אם יאמין בו, יירפא. משהבטיח זאת יוסף, רפא לו, אולם אז חזר והיקשה את עורפו. שוב נפל למשכב, ושוב נואשו מחייו. כיוון שהניחו מקורביו היהודים, כי קרוב מותו, שמע מהם את הדבר הנעשה אצלם תמיד במסותרין ובחשאי. שהרי אחד מתלמידי החכמים ניגש אליו, הכריז באוזנו ואמר: 'האמן בישו, אשר נצלב בימי המושל פונטיס פילאטוס, כי בנו יחידו של האל הוא, וכי נולד מרחם מרים, כי הוא הינו משיח האל, אשר קם מהמתים, וכי הוא עצמו יבוא לשפוט את החיים ואת המתים'. כך שח לי בבהירות יוסף עצמו בסיפורו, וכן שומע על רודף האמת לספרם. ובאשר לי, הרי שמעתי כדברים הללו מאדם אחר, שהיה עדיין יהודי, מפחדם של היהודים, אך שהה לעתים קרובות בקרב נוצרים, וכיבד נוצרים ואהבם. אדם זה ליווה אותי בדרכי, בלכתי במדבר בית-אל ואפרים, במעלה ארץ ההר מיריחו, וכאשר טענתי כנגדו את דבר התגלותו של כריסטוס, לא מחלק עלי. כאשר תמהתי על כך, ושאלתי לסיבת הדבר, שהרי תלמיד חכם היה, והיה לאל ידו לחלוק עלי, ומדוע אין הוא עושה כן, אלא מאמין לי באשר לישו אדוננו. למשמע דברי אלו, נענה וגילה אף הוא, כי כאשר חלה למות, שמע מהניצבים עליו כמטחוי אוזן דברי לחש: 'ישו כריסטוס הצלוב, בן האלוהים, עתיד לשפוט אותך'. דברים אלו עלי להביא בסמוך כאן על אודות עניינים אלה, בהתאם לסיפור זה, שמשמעות אמת נודע לי.

[10]

והנה היה יוסף עדיין על מיטת חוליו, וכאשר שמע מפי הזקן בין יתר דבריו אף זאת, כי ישו כריסטוס עומד לשפוט, הוסיף לעמוד במריו. אולם האדון נוטה החסד אמר אליו בחלום הלילה: 'ראה, הריני מרפא אותך, ואילו אתה בקומך מחוליך, האמן בי'. נרפא יוסף שוב מחוליו, אולם הוסיף לא להאמין. ואז, בהיותו בריא, נגלה לעיניו שוב

אשה חופשית אחת, אשר נצטיינה ביפי תוארה. בשל נדהגיו המופקרים היה העלם כמוכה קסם, ובחצותו את חדר האדים חיכך את צידו בצדה של האשה. אך היא חתמה עצמה בחותמו של כריסטוס, כי נוצריה היתה. אמנם בל היה לה לחטוא, ולרחוץ בחברת גברים, אלא שכך קורה לעתים לאנשים תמימים ונבערים בשל קלות דעתם של מוריהם, שאינם איתנים בדברי תורתם. מכל מקום, למען יגלה האל את נפלאותיו, נכשל הנער, כלומר הנשיא, בנסיונו. שהרי שלח אליה את שליחיו והעניק לה מתנות, ואילו היא לעגה לשליחיו ולא נטתה אחר מעשי ההבל של המופקר.

[8]

לפיכך ביקשו מרעיו, אשר ידעו את הכאב שהיה מחיר תשוקתו לאשה, להכין למענו כישוף גדול יותר, כאשר סיפר לי יוסף עצמו בדייקנות. לאחר שקיעת החמה הובילו את הנער האומלל אל בית-הקברות הקרוב. במולדתו מכנים בתי-קברות מסוגו 'פוליאנדריה' [מילולית: רבי אנשים] והקברים נחצבים בהם כמערות בסלעים. לשם לקחוהו הקוסמים אשר עמו, השמיעו מזמורים והשבעות, ועשו בו מעשי כישוף גדושי חילול שמים למכביר, בכזונם לשם האשה האמורה לעיל. ברצון האל הגיע הדבר לידיעת הזקן האחר, אשר היה עם יוסף. משהבין את המתרחש, הודיע את הדבר ליוסף. את דבריו פתח בדברי חמלה עצמית: 'עלובי נפש אנו, אחי, אמר, וכלים אנו בידי המשחית. הנה, על מי ממונים אנו!' אך יוסף שאל לפשר הדבר, ומייד כאשר שמע את הסיפור בדברים מפורשים, נטל הזקן את ידו והובילו אל המקום שבו נתכנסו הזדים ביחד עם הנער, בין המצבות, על-מנת לקסום את קסמיהם. בעמדם מחוץ לשערים צותתו למתרחש. משיצאו הללו, נסוגו יוסף ובן לווייתו. הערב טרם ירד במלואו, אלא אפשר היה עדיין להבחין במעומעם בראייה בעין. לפיכך נכנסו יוסף והזקן אל בית-הקברות לאחר צאת העולים ממנו, וגילו שם, בין שאר מכשירי ההבל המוטלים על הרצפה, גם את אלו אשר מתוכם רוקנו הללו דם מעורב בשתן, וערבבום באבק, כפי שסיפר יוסף, בטרם צאתם. כיוון שנודע להם דבר התחבולה, ובשל איזו אשה נעשתה הרעה הזאת, ציפו למתרחש, לדעת האמנם יצליחו במזימה. כיוון שבשלו הקוסמים בקסמיהם, שכן נעזרה האשה בחותם אמונתו של כריסטוס, נודע כי שלושה לילות חיכה הבחור לבוא האשה, ולבסוף נפלה מריבה בינו ובין עושי מעשי ההבל,

ועל-כן הדיח רבים מראשי בתי-הכנסיות הרעים שנתמנו עליהם, מהכהנים, מהזקנים ומהחזנים [Aḥavita] (כך מתרגמים אצלם את המונח דיאקונים או משרתי הקודש) והרחיקם ממישרותיהם. לפיכך נטרו לו רבים טינה, והיו בהם כאלה אשר, מתוך רצון להתגונן בפניו, השתדלו עד מאוד להתחקות אחריו ולחשוף את סוד מעשיו, ובהיותם בולשים אחריו מטעם זה פרצו לפתע אל ביתו, ומצאוהו יושב אל מול האח, כשהוא מעלעל באבנגליונים. את הספר חטפו מידיו, ואילו אותו אחזו בחוזקה וגררוהו על הארץ, כשהם צועקים ומטיחים בו עלבונות מעל לכל מידה. אז הובילוהו אל בית-הכנסת בהפליאם בו את מכותיהם, והיה לו הדבר לניסיון הראשון בשם חוק אלוהיו. אלא שבישוף העיר נחלץ לעזרתו ושחררו מידיהם. פעם אחרת תפסו אותו, כפי שסיפר באחונינו, באחד ממסעיו, והשליכוהו אל מימי הקידנוס. כיוון שנשטף בזרמו של הנהר, סבורים היו, כי אין ספק בדבר שטבע, ושמתו על כך שמחה רבה. ואילו הוא נמצא ראוי זמן לא רב לאחר-מכן לטבילה הקדושה, שהרי ניצל ממי הנהר. לאחר-מכן עלה והגיע אל דרגת הקומס, הפך לידיו של הקיסר קונסטאנטינוס, וסיפר לו את כל הקורות אותו, כיצד היה רם ונישא במעלת כבודו בקרב היהודים, וכיצד זכה על כל צעד ושעל בהתגלויות האל, שעה שהאדון קרא לו אל קהלו הקדוש ואל הישועה שבאמונתו ובהכרתו. והקיסר הטוב, עבד כריסטוס באמת ובתמים, ובעל קנאות לאל כאשר פיעמה במלכים דוד, חזקיהו ויאשיהו, חלק לו כבוד ויקר כאמור לעיל, מינה אותו לקומס, וציווה אותו לבקש את אשר יחפץ לבבו. ואילו הוא לא ביקש מאומה, אלא כי יותן לו החסד העליון מטעם הקיסר, להתמנות בצו קיסרי על בניין כנסיות בעריהם ובכפריהם של היהודים. באותם מקומות טרם עלה בידי איש לבנות כנסיות, שהרי לא היה בקרבם לא הלני, לא שומרוני ולא נוצרי. בייחוד אמורים הדברים בטבריה, בדיוקסריה (זו הקרויה צפורי), בנצרת ובכפר-נחום, שם נשמרו מכל משמר לבל ישכון בתוכם בן עם אחר.

[12]

קיבל יוסף מכתב-מינוי וסמכות,¹⁰ וכן את תואר הכבוד, ובא לטבריה, כשהוא נושא גם מכתב-הרשאה להשתמש בכספי האוצר הקיסרי להוצאותיו, ולא זאת בלבד, אלא שאף הוא עצמו זכה בהקצבה מיד הקיסר. כיוון שכך, החל לבנות בטבריה. בעיר היה כבר קיים מקדש גדול עד מאוד

האדון בחלום, והוכיחו על פניו על כי אינו מאמין. אולם הכריז בפניו ואמר: 'אם מבקש אתה לשם חיוזק אמונתך לחולל אות אלוהים כלשהו בשמי, קרא, ואני אעשה כדברך'. היה בה בעיר טבריה מטורף אחד, אשר היה מהלך בעיר עירום ועריה, ולעתים קרובות קרע מעליו בגדים שהלבישוהו בהם, כמנהגם של אלה. יוסף, אשר ביקש לנסות את דבר החלום, הוסיף לפקפק ולהתמהמה מחמת הבושה. לפיכך הוביל את המטורף אל ביתו פנימה, סגר עליו את הדלת, נטל מים בידו, ובהטביעו את חותם הצלב היזה אותם אל עבר מוכה הטירוף, באמרו: 'בשם ישו הנוצרי הצלוב, צא מתוכו, השד, ויהא בריא'! צעק האיש צעקה גדולה, נפל ארצה, העלה קצף על שפתיו והתעוות, ולאחר-מכן נשאר שוכב שעה ארוכה ללא נוע. יוסף כבר חשב כי מת האיש, אולם כחלוף שעה שפשף הלה את פניו וקם על רגליו. בראותו את מערומיו, כיסה אותם ושלח ידיו אל מבושו, שהרי לא יכול היה עוד לשאת את מערומיו. לבש האיש בגד שנתן לו יוסף עצמו מבגדיו, וכיוון ששב אל שפיות דעתו ואל תבונתו, הירבה להודות לאיש ולא, כי הבין, שממנו היתה לו הישועה. הוא פירסם את יוסף בעיר, וכך נודע ליהודים שמו בזכות מעשה הנסים הזה. שמועה גדולה פשטה בעיר מפני המספרים, כי יוסף פתח את הגנוזים, מצא בהם את השם המפורש בכתב, קרא אותו, והריהו מחולל בעזרתו נפלאות גדולות. ואכן דבר אמת היה בפיהם, אך לא כפי שסבורים היו הם. אף-על-פי-כן הוסיף יוסף להקשות את לבו. אולם האל החסד נותן תמיד עילות טובות לישועה לאוהביו, ומושיט אותן לאותם אנשים הראויים לחיים.

[11]

לבסוף, משהגיע הנשיא יהודה לבגרות – זה היה אולי שמו כפי שאמרתי⁹ – העניק כבוד ליוסף כגמולו, את מישרת האפוסטוליה ואת שכרה. אז הפקיד בידיו את אגרותיו ושלחו לארץ קיליקיה. משהגיע לשם, גבה יוסף את המעשרות ואת הביכורים מהיהודים שבערי קיליקיה. באותה עת התגורר בסמוך לכנסייה, ושוב אין אני יכול לומר באיזו עיר. הוא התייד עם בישוף אותה עיר, עד אשר ביקש ממנו בסתר את האבנגליונים, וקרא בהם. במלאו את תפקידו כאפוסטולוס (כך נקרא בפיהם, כפי שאמרתי, כבוד זה) בקפדנות יתירה, היה נקי-כפיים בתקנו תקנות ברוח החוקים הטובים, שהרי נחוש היה בדעתו לעשות כן,

9 ראה נספח א'.

10 לכל הפרשה המתוארת כאן, ראה נספח ב'.

המים לנגד עיני הנקהלים כולם, שכן נאסף במקום קהל יהודים גדול לחזות במראה, כיוון שביקשו לדעת את אשר יתרחש, והאם יצלח מעשה יוסף בידיו. אז נתן האיש את אות הצלב בכלי באצבעו, וקרא בקול גדול בשמו של ישו, באמרו: 'בשם ישו הנוצרי, אשר צלבו אבותי ואבות כל הניצבים כאן, היה תהיה גבורה במים אלה, לשים לאל כוחה של כל מרקחת-קסם אשר רקחו הללו, והיה תהיה עוצמת הגבורה באש למען יישלם בניין בית האלוהים'. וכך לקח את המים בידו והתז מהם לכל כיבשן. גז כוחה של מרקחת הקסם, והאש השתלהבה לנגד עיני הצופים כולם. האספסוף הנוכח במקום קרא בקול גדול: 'אחד הוא האל העוזר לנוצרים', ואז נסוגו משם. ולמרות שאנשים אלה הכשילוהו לעתים קרובות, בנה בכל זאת לאחר-מכן, על חלק בלשהו משטח המקדש אשר בטבריה, הקים שם כנסייה קטנה, עזב את המקום והתיישב בבית-שאן. גם בדיוקיסריה ובמקומות אחרים הביא לידי גמר בנייני-כנסיות. המעשים הללו סופרו כאן על-ידי בשל תרגום ספרי הקודש – כיצד תורגמו האבנגליון של יוחנן ומפעלות השליחים לעברית, וכאן עלי לסיים סיפורה של פרשה זו.

— דומני כי אדריאניאון נקרא שמו — אולם הואיל ואדריאניאון זה נותר בלתי-שלם, ביקשו תושבי העיר להפוך אותו למרחץ. משגילה אותו יוסף, השתמש בו כבעילה, וכיוון שכבר מצאו בנוי אבנים מסותתות ומתנשא לגובה של כארבע אמות, החל שם את מלאכת בניין הכנסייה. היה צורך בסיד שרוף ובחומרי-בניין אחרים. לפיכך ציווה להקים כיבשנים רבים מחוץ לעיר, דומני כי היו שמונה במספרם, ותושבי המקום מכנים אותם בשם פורנאקים.¹¹ אולם היהודים, שממולחים הם ונכונים לכל מעשה, לא נמנעו להשתמש בכישופים המקובלים עליהם. שהרי בזבזו נכבדי היהודים את זמנם לריק בקסמים ובהבלים, אולם בסופו של דבר לא צלחה מזימתם. אמנם לכתחילה בערה האש לשווא, ולא חוללה מאום, כאילו נשלל ממנה טבעה. כאשר ביקשו להטיל לתוכה חומרי-דלק, והוסיפו זרדים וזלזלים, אך ללא הועיל, הודיעו את הדבר ליוסף. נתמלא האיש חמה, ורם לבבו בלהט אמונתו באדון, על-יכן חש אל מחוץ לעיר, וציווה להביא לו מים בכלי, מעין קנקן הקרוי בפיהם קקבא. נטל יוסף את כל

11 שיבוש של המלה הרומית fornax.

נספח א': הלל ויהודה

הזכרת שני האישים המתוארים בסיפור זה כנשיאים מציבה בפני החוקר קשיי תיארוך. מותו והתנצרותו על ערש-דווי של נשיא כשם הלל (Ελλάς) נמסרים בשם הקומס יוסף כאילו התרחשו בימי קונסטאנטינוס, או סמוך להשתלטותו על ארץ-ישראל.¹ בנו ויורשו של הלל זה נושא בסיפורו של אפיפאניוס את השם יהודה.

לאמיתו של דבר, לא ידוע לנו כלל על נשיא כשם הלל, שהלך לעולמו בימי קונסטאנטינוס. מבחינה כרונולוגית מתאים היה למסגרת הסיפור דווקא נשיא בשם יהודה, הרי הוא ר' יהודה נשיאה, הנשיא יהודה השלישי.² נשיא תקיף זה היה בן דורו של הקיסר דיוקלטיאנוס.³ במקורותינו הוא מצטייר כאדם נשוא-פנים, אשר לא היסס להתייצב בקומה זקופה בפני שלטונות רומא,⁴ ובין

1 דיון חדש וטוב בפרשת הנשיא הלל ימצא הקורא אצל: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 563, cf. 582. דיונו של מ' אבי-יונה, בימי רומא וכיזאנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 144-147, הינו דוגמה טובה לקבלת הסיפור כפשוטו, מבלי להתחשב בקשיי התיארוך שמציבה בפנינו בעיית הנשיאים.

2 את מניין הנשיאים לבית הלל עם תיארוך שאינו מתיימר להיות מדויק ניתן למצוא אצל ג' אלון, מחקרים בחולדות ישראל, ב, חל-אביב חשי"ח, עמ' 322, וכן אצל מ' שוובה, 'מכתבי ליבאניוס אל הנשיא בארץ-ישראל', תרכ"ז, א (תר"ץ), עמ' 85-110. מחקרים אחרים אינם סוטים הרבה, לא מתיארוך נשיאותו של זה ולא מתיארוך נשיאות יורשו, הלל השני, ועל-כן נבחרו השניים המצוטטים כאן כמייצגים. תודתי נתונה כאן במיוחד לתלמידי יען ורד שעזרו לי רבות בליקוט החומר על אודות הנשיאים, בניתוחו ובארגונו. כמרבך נתונה תודתי לתלמידתי אפרת פרדקין.

3 ירושלמי, תרומות ח' י, מו ע"ב; בראשית רבא סג ח.

4 שם, שם.

הכיבודים שזכה בהם מידי הקיסרות, ניתנה לו גם הזכות להחזיק מישמר גוטי (מכל מקום ברי שהחזיק מישמר כזה, ואחד מאנשיו, גרמאניוס, אף חרף נפשו למות למען ר' אילא, בהתגוררותו בכלב שוטה שעמד להתקיף את החכם).⁵ חרדתו הרבה לשמירת יוקרתו של מעמד הנשיא סיבכה אותו במחלוקת חמורה עם חכמים.⁶ אילו נקב אפיפאניוס בשמו כשם נשיא שהתנצר ערב מותו, יכולים היו אלו המבקשים לגאול את אמינות הסיפור להיתלות בעדות על מתח בינו ובין חכמים כבעדות נסיבתית מסייעת.

מצד שני, נושא דווקא בנו ויורשו של יהודה זה את השם הלל. אך מעט ידוע לנו על אודותיו. נראה שהוא היה אחראי לפרסום סוד עיבור השנים בשנת תר"ע לשטרות (358-359 לספירה);⁷ והוא זהה עם הפאטריארך יולוס (Iouλος), המוזכר במכתבו של יוליאנוס אל קהילת היהודים.⁸ ואילו מתייחס גם התואר ὁ τῶν ἀρχόντων ἄρχων במכתבו של ליבאניוס אל פריסקיאנוס, נציב פלסטינה (Consularis Palaestinae), בשנת 364, המדבר על המהומות שנחשורו בקרב היהודים בשל דמותו המפוקפקת של אחד הממונים של הנשיא למישרה רמה.

מבין הפתרונות השונים שהוצעו לחידה כרונולוגית זו, הסביר ביותר הוא זה המתבסס על חוסר הוודאות המשתמע מדברי אפיפאניוס עצמו. סמוך לאיזכור שמותיהם של הנשיאים הוא מסייג את דבריו ומזהיר את קוראיו, כי ייתכן שזכרנו מתעתע בו.¹⁰ נראה אפוא שנתחלפו לאפיפאניוס אב בבנו. את הדברים שמייחס הוא להלל, יש לייחס לר' יהודה נשיא, ואילו את הדברים שמייחס הוא ליהודה יש לייחס להלל (הנשיא הלל השני).¹¹

יש להדגיש מייד כי פיתרון כרונולוגי לחידת הנשיאים, מניח את הדעת ככל שיהיה, אין בו אלא כדי להקנות לסיפור המושם על-ידי אפיפאניוס בפי יוסף חזות חיצונית של סבירות ואמינות (Verisimilitude), אולם בשום פנים ואופן לא כדי להוכיח את אמינותו. בנספחים הבאים תועלינה הסתייגויות נוספות, ויעשה ניסיון להוכיח כי דמותו של יוסף עצמו, כפי שתוארה על-ידי אפיפאניוס, היא בלתי-אמינה, ועל-כן יש להטיל ספק גם ברכים מפרטי הסיפור המיוחס לו.

נספח ב': טבריה, בית-שאן והקומס יוסף

שתי הערים החשובות בארץ-ישראל, שסביבן נסבה עלילת סיפורו של יוסף — טבריה ובית-שאן — מעמידות באור תמוה את הפרשה כולה. נפתוליו של יוסף בין השתיים מכשילות את המספר

5 ירושלמי, סנהדרין ב, א, י"ט ע"ד: 'שלח גתן [כלומר גוטי] למיתפוס לריש לקיש'. על אודות גרמאניוס ראה: ירושלמי, יומא ח ה, מה ע"ב; ירושלמי, שבת ו ט, ח ע"ג.

6 ירושלמי, סנהדרין, שם.

7 ר' אברהם בר חייא, ספר העבור (פורסם על-ידי צבי בן יחזקאל פילפאווסקי), לונדון 1851, עמ' 97. כמרכן ראה: שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 563. 'הורוביץ', ערך 'הלל', III. אנציקלופדיה עברית, יד, עמ' 541-542.

8 שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 559, הערה 486.

9 'ארכון של הארכונים'; שם, עמ' 598, הערה 504. והשווה: שם, עמ' 582. 10 ראה בתעודה, סעיפים 7, 4, 12. 11 פיתרון זה הוצע כבר על-ידי צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ב, ווארשא תרנ"ג, עמ' 487-488. מרומז על-ידי שטרן (לעיל, הערה 1), עמ' 563, וביתר בהירות על-ידי הורוביץ (לעיל, הערה 7), המייחס להלל השני את כל הסיפורים הנזקפים על-ידי אפיפאניוס לחובת יהודה. כדוגמה לחזרה על עיקר הסיפור, אגב התעלמות מוחלטת מהקושי הכרונולוגי, ראה: אבל (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 274-275.

12 סיכום כללי על טבריה היהודית והמאבק בין נוצרים ויהודים בחקופה הביזנטית ימצא הקורא אצל: י' צפריר, 'המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה', ח"ז הירשברג ו' אברים (עורכים), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 79-90, ושם ביבליוגרפיה.

בעלילה, שהסבירות הפנימית היא ממנה והלאה; ואחת היא אם האתראי לסיפור זה הוא הקומס יוסף, או בסופו של דבר אפיפאניוס, השם את הדברים בפיו.

טבריה מצטיירת כעיר יהודית, שפעילותו של יוסף המומר בתוכה נתקלת בהתנגדותם היעילה של תושביה, אף כי הוא פועל כשלוח הקיסר קונסטאנטינוס. המשימה שקיבל על עצמו יוסף בטבריה היא להפוך מקדש בלתי־גמור לכבוד הדריאנוס קיסר (Ἀδριάνειον = Hadrianeum), בלשון הכתוב) לבית־כנסת. המקדש האמור מתואר כגדול־ממדים (Ναὸς μέγιστος). לעומת זאת מתוארת הכנסייה, שאת בניינה הצליח להשלים, ככנסייה קטנה בלבד, על חלקו של אותו מקדש. לאחר מעשה הנסים המרשים המיוחס ליוסף בעת בניינה, מצפים היינו לתוצאות מרשימות יותר. לאמיתו של דבר, מרמזת לשונו המתחמקת של אפיפאניוס על כישלון של יוזמת יוסף.

לעובדה זו השלכה נוספת. סביר להניח כי אפיפאניוס לא היה מדבר על כנסייה קטנה בלבד בטבריה, לו ניתן היה להצביע בימיו על מיבנה גדול שעמד במקום. נראה אפוא שטבריה נשארה יהודית ברובה אף בשעה שכתב אפיפאניוס את ה־Panarion שלו.

אם מקובל עלינו שפעילותו של יוסף בטבריה נכשלה, פרישתו לבית־שאן הנוצרית זורה אור נוסף על אישיותו ועל מניעיו. דומה שקצה נפשו בקשיי העימות עם יהודי הגליל, שנבעו מהמשימה שנטל על עצמו בחסות הקיסר, להקים כנסיות בלב לבו של אזור יהודי. יוסף לא קורץ מאותו חומר שממנו קורצו אנשים הנאמנים לעקרונותיהם ומוכנים להילחם למען הגשמתם על־אף כל המכשולים, וגם אגב סיכון מעמדם וחייהם.

דא עקא, בית־שאן היתה אריאנית ברובה, ופאטרופילוס, הבישוף האריאני, ניהל בה את העניינים ביד רמה ורדף באף ובחימה את הנוצרים אשר לא החזיקו באמונתו. יוסף מוצג כאורתודוקסי־ניקיאני, ואפיפאניוס מבקש שנאמין לו כי אך מעלת הקומס סככה על יוסף מפני רדיפותיו של פאטרופילוס.¹³ דברים אלו תמוהים במקצת. אווירת החשדנות ששררה בחצרו של קונסטאנטינוס השני, אשר נכון היה תמיד להטות אוזן להשמעות שווא, הפכה דווקא אדם במעמדו של יוסף פגיע להלשנות, אם התעקש לעורר עליו חמתה של סביבה עוינת. על דרך האסוציאציה בלבד יוזכר כאן כי העיר בית־שאן עצמה שימשה, סמוך לביקורו של אפיפאניוס בה, במה לניהול משפטי בגידה במלכות (Majestas).¹⁴

הולך אפוא ומתחזק החשד שאפיפאניוס עוטר בהילת אידיאליזאציה ראשו של מומר, שמניעיו היו אופורטוניסטיים בתכלית. הוא מציג אותו כלוחם ללא חת נגד היהודים, אך נבצר ממנו להסוות את עריקתו מביצוע משימתו, לנוכח הקשיים שנתקל בהם. את האדם הזה עצמו מציג הוא כאורתודוקסי־ניקיאני, הניצב זקוף קומה אל מול רדיפותיהם של אריאנים בלבה של עיר אריאנית, בניגוד למדיניותו של קיסר אריאני.

אם לא די באלה, נוסף פרט נסיבתי אחד המחשיד ביתר שאת את הסיפור ומסגיר את מניעי המספר. על־פי עדות אפיפאניוס עצמו, נתוודע אל יוסף המומר, שעה שעשה אצלו אוסביוס (Eusebius), בישוף נְרְקֵלָאִי (Vercellae היא Vercelli של ימינו) בעת גלותו. אוסביוס זה הוגלה

13 בתעודה, סעיף 5. על פאטרופילוס כאחד מעמודי התווך של האריאניזם בארץ־ישראל ראה, למשל: סוזומנוס (לעיל, הערה 5 למבוא), II, 20.

14 ראה: Ammianus Marcellinus, XIX, 12, 8, וראה עוד על אודות משפטים אלה, האופייניים לתקופת שלטונו של קונסטאנטינוס, למשל: אבל (לעיל, הערה 6 למבוא), עמ' 276.

מעירו וממושב הבישוף שלו לאחר ועידת מילאנו, ב-355, בשל דבקותו ב'אני מאמין' של ועידת ניקאיה.¹⁵ בעת ההיא היתה ידם של האריאנים על העליונה, והקיסר קונסטאנטינוס השני עצמו דבק בדוקטרינה שלהם ותמך בסיעתם.¹⁶ אין זה פלא אפוא שבישוף ניקיאני כאוסביוס הוגלה דווקא אל עיר שהאריאנים משלו בה בכיפה. חרף מגמתה הברורה של הגליתו, מתבקשים אנו להאמין כי אוסביוס נסתופך בצל קורתו של אורתודוקסי-ניקיאני כמוהו, ומצא מיקלט חם ואוהד בביתו. למרבה המזל, נשתמר בידינו מכתב שכתב אוסביוס ממקום גלותו לאנשי קהילתו, ובמכתב זה לוט עותק של מכתב אחר, אל פאטרופילוס, בישוף בית-שאן בכבודו ובעצמו. שני מכתבים אלה טופחים על פניה של גירסת אפיפאניוס.¹⁷ גם אם נניח כי אוסביוס מגזים בתיאור תלואותיו בעת מאסרו בפני בני עירו, קשה יהיה להפריך את הרושם הברור המצטייר מהמכתבים, כי אף לרגע אחד במהלך גלותו בבית-שאן לא נהנה אוסביוס מיחס אוהד של מארח בן אמונתו. מקום מושבו הקבוע בבית-שאן, שאותו מכנה הוא *hospitium*¹⁸ (לא בלי שמץ של אירוניה, כך נראה, בהתחשב במה שעוללו לו שם האריאנים), הוקצה לו על-ידי פאטרופילוס עצמו ועל-ידי ה-*agentes in rebus*,¹⁹ פקידי רשות שמילאו גם תפקיד אל שוטרי-חרש בממשלה הקיסרית.²⁰ הדבר הטוב היחידי שיכול אוסביוס לומר על 'אכסנייה' זו הוא, כי כל עוד שהה בה, לא נמנעה ממנו חברת פרסביטרים ודיאקונים שגלו יחד עמו, וכן שניתן לאורחים אחרים לבקר.²¹ אם אכן לא נעלם מעינינו פרט כלשהו באשר למקומות שבהם שהה אוסביוס בבית-שאן (מכתבו מתאר פרק-זמן ממושך), הרי שביקורו של אפיפאניוס יכול היה להתרחש רק שעה שהתגורר אוסביוס באכסנייה הנ"ל, ולכן מניחים אנו, בקבלנו את נקודת המוצא של סיפורו, כי הממונה עליה היה יהודי מומר בשם יוסף, בעל דרגת-כבוד של קומס.

אולם אכסנייה זו כלל וכלל לא היתה חסינה מפני רדיפותיהם של קנאי האריאנים. משנתעוררה חמתם, בשל זרם מבקריו של אוסביוס במישכן הזה, הרחיקוהו בכוח מתוכו, ושמו אותו במאסר מבודד. תנאי הבלתי-נסבלים של מאסר זה הם נושא מכתבו של אוסביוס לפאטרופילוס. הוא מאיים כי ירעיב עצמו עד מוות, אם תימנע מחבריו לגלות הגישה אליו, שהרי רק מידם נכון הוא לקבל מזון.²²

ארבעה ימים ישב אוסביוס במעצרו המבודד, ולאחר-מכן החזירוהו לאכסנייתו.²³ נראה שפאטרופילוס, אשר עודד מאחורי הקלעים את השתוללות הקנאים שבצאן מרעיתו, בכל זאת לא אווה לקבל על עצמו אחריות למותו מרעב של בישוף גולה, בעודו שוהה תחת חסותו. אולם בכך

15 על אודות אוסביוס מוֹרְקְלָאי ועל גלותו ראה: Hieronymus, *De Viris Illustribus*, 114 (ed. C.A. Bernoulli, Freiburg 1895, p. 52).

16 במקרה שלפנינו ניכרת היטב תמיכת השלטונות בפאטרופילוס, הן בשיתוף הפעולה שזכה לו מצד ה-*agentes in rebus* (ראה להלן, הערה 19), והן בסמכות שנתנה לו, כך נראה, לתת אנשים במעצר. ראה: Eusebius Vercellensis, *Epistula* II, 8 (PL XII, col. 952): 'dum potestatem in carcere recludendi habent'.

17 שם, שם (טורים 947-954).

18 כך, למשל, שם, 4 (טור 590).

19 שם, שם.

20 על ה-578-582, 128-129, pp. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, Oxford 1973.

21 אוסביוס (לעיל, הערה 5), 2-1 (טורים 948-949).

22 שם, 4-3 (טורים 950-951).

23 שם, 6 (טור 951).

לא תמו התלאות. עשרים וחמישה יום לאחר-מכן התפרצו שוב הקנאים לאותה אכסנייה, שמו אותו במעצר חמור יותר (*Arctior custodio*; האם מרמזים הדברים על כך שגם ב'אכסנייתו' נתון היה אוסביוס במאסר-בית?), גזלו את הממון שהביא עמו לצורך מחייתו ושלחו את עמיתיו לגלות למאסר במקומות אחרים. רק משהכריז אוסביוס שוב על שביתת-רעב, החזירו לו חלק זעום מממונו, והתירו מפעם לפעם לאחד מבני אמונתו את הגישה אליו עם דברי-מאכל.²⁴ וכעדותו, את מכתבו לאנשי קהילתו הוא הגניב ממקום מאסרו.²⁵

כפי שכבר נאמר לעיל, אפשר להניח שאפיפאניוס אכן ביקר את אוסביוס ב'אכסנייתו' הראשונה, שם היו תנאי מאסר נוחים יותר. אולם האם ניתן להסיק מהדברים שאכסנייה זו היתה בביתו של קומס ניקיאני תקיף, אשר היה חסין (כטענת אפיפאניוס) מפני רדיפותיהם של אריאנים בשל עצם יוקרת מעמדו? לא מקום כזה היו פאטרופילוס האריאני וה-*agentes in rebus* מקצים לבישוף ניקיאני גולה. ואכן, פעמיים פרצו אריאנים משולהבים אל תוך אכסנייה זו ועשו בה ככתוך שלהם. אם היתה אמנם האכסנייה הראשונה בביתו הפרטי של אדם כלשהו, לא היה אדם זה תקיף ורס-מעמד עד כדי מניעתם של קנאים אריאנים מלפגוע בפרטיות מעונו, או שלא היה דבק בעקרונות האמונה הניקיאנית, עד כדי רצון למנוע זאת מהם.

לאור המגמה המרומזת בעצם הגלייתו של אוסביוס לבית-שאן, סבירה יותר המסקנה השנייה. אם היא נכונה, עולה היא בקנה אחד עם דמותו של יוסף, כפי שצצה ועולה על רקע פעילותו בגליל. דומה שלפנינו אופורטוניסט, שהמיר דתו מטעמים ארציים לחלוטין, המבקש בכל מאורו לשאת חן וחסד מלפני השלטונות, שאינו דבק בשום 'אני מאמין', אלא שוקד על קידום מעמדו והבטחת עתידו. מהגליל הוא מתרחק לאחר שנסיבותיו לשאת חן בעיני הקיסר, על-ידי קידום הנצרות שם, נהדפו לנוכח חומת התנגדותם של היהודים למפעלי הבניה שלו. בבית-שאן הוא משתף פעולה עם האריאנים, ואין זה פלא שאוסביוס אינו מזכיר, ולו אף ברמז, את קיומו של אדם אוהד בעדת שוביו.

כיצד יש להסביר אפוא את קישוטה ופיאורה של דמות זו על-ידי אפיפאניוס? ההנחה שדווקא אדם מסוגו של הקומס יוסף הניח למעריציו של אוסביוס לבקר אינה נוגדת את תמונת אופיו כאופורטוניסט דתי. המחלוקת בין אריאנים ואורתודוכסים ניקיאנים היתה בעיצומה בשנות החמישים של המאה הרביעית, ואיש לא יכול היה לדעת כיצד תסתיים. קונסטאנטינוס נטה אמנם לצד האריאנים, אך עמדת אביו בוועידת ניקיאה עוד היתה טריה בזיכרון, והמהפך הדתי שעבר קונסטאנטינוס בין ועידה זו (325) ובין ועידות צור וירושלים (335), היה בו אך כדי לחזק את התחושה בלב אדם בעל יצר קיום פוליטי, כי מהפכים נוספים אינם בגדר בלתי-אפשרי. אין זה בלתי מתקבל על הדעת שדווקא איש כיוסף צודד בחלקת לשונו כמה מהניקיאנים התמימים שבאו לבקר את אוסביוס, כמעין השקעה לעתיד, שמא ברבות הימים תגבר ידם על צריהם. בלהט מלאכת האידיאליזציה של אדם זה, יש שמתעורר הרושם שאפיפאניוס רצה להקנות לסיפורו קווי-אופי של האגיוגרפיה (תולדות חיי קדוש). אולם דמותו של יוסף הינה חלשה ומפוקפקת מכדי לשאת נטל נשגב כזה.

24 שם, שם (טורים 951-952).

25 שם, 9 (טורים 952-953).

נספח ג': בישוף העיר טבריה

העדות המוקדמת ביותר על הימצאותו של בישוף בעיר טבריה, פרט לעדותו של אפיפאניוס בסיפור שלפנינו, היא משנת 449. המדובר הוא ברשימת משתתפי הוועידה הכנסייתית השנייה של אָפּוֹסוֹס, אשר בה מופיע שמו של יוחנן (יֹאנָס), בישוף העיר טבריה. בישוף זה השתתף גם בוועידה הכנסייתית של כלקידון ב-451.

כבר במאה הי"ח המלומד לֶה־קִיאָן שם לב לתופעה תמוהה זו.²⁶ מה עניינו של בישוף נוצרי בראשית המאה הרביעית בעיר המתוארת כיהודית רובה ככולה? לֶה־קִיאָן, אשר ביקש דווקא לקבל את דברי אפיפאניוס כאמת צרופה, העלה את הסברה כי בישוף נוצרי ישב במקום כלשהו, סמוך לעיר טבריה. פיתרון זה דחוק הוא. בישופים הינם מנהיגי קהילות נוצריות עירוניות. אם מדובר בבישוף של עיר סמוכה (למשל הִיפּוֹס = סוּסִיטָא, שבה היה מצוי בישוף כבר במחצית הראשונה של המאה הרביעית), חייב היה אפיפאניוס להציגו כבישוף עיר זו, ולו רק כדי לחזק את סבירות סיפורו. מצד שני, אין זה מתקבל על הדעת שקהילה נוצרית היתה קיימת דווקא באזור כפרי ליד טבריה, ושמנהיגה נשא את התואר בישוף. דבר זה נוגד את כל הידוע על מגמות התפתחותה של הנצרות בשלוש-מאות השנים הראשונות לקיומה.

יֶצֶדֶק הטוען כי אין די בשתיקתם של מקורות הכנסייה בדבר קיומם של בישופים בטבריה לפני ועידת אפסוס השנייה כדי לסתור את עצם קיומם. מידע בדבר בישופיהן של ערי ארץ-ישראל, פרט לגדולות ולחשובות שבהן, הינו זעום ובלתי-רצוף. במקרה שלפנינו תשמש אותנו נקודת ראותם של המספר וקהלו המיועד כאמת-מידה. סביר מאוד להניח כי סיפור על אודות בישוף בטבריה היה מוקע מייד כשקר גלוי, אלמלא היה קיים בישוף כזה בימי המספּר.

מסברה זו נובעת שתי הנחות אפשריות אחרות: האחת, כי בישוף כזה היה קיים כבר בימי קונסטאנטינוס; זאת אם מקור הסיפור הוא המומר יוסף עצמו. האחרת, שבישוף כזה היה קיים בשלהי המאה הרביעית, שעה שכתב אפיפאניוס את חיבורו.

הסברה האחת אינה מתקבלת על הדעת, לאור המשתמע מסיפורו של אפיפאניוס עצמו על אופיה היהודי של טבריה ועל כשלון פעולת יוסף לניצורה. אם נקבל אפוא את הסברה האחרת, יתחזק עוד יותר הרושם כי אפיפאניוס השתמש בדמותו המפוקפקת של מומר יהודי, שאותה אפף בהילת-שווא של קדושה נוצרית, כאמצעי לנגח בו יהודים ומינים כאחד. למטרה זו ייחס לו דברים אשר לא אמר, וכדה בשמו סיפורים דמיוניים או, לפחות, הפליג עד מאוד בהערות כלשהן על יוסף על אודות עברו.

בין אם היה זה יוסף אשר מסר לאפיפאניוס פרטים בדבר האבנגליונים העבריים של האביונים, ובין אם לאו — ראויים כל פרטי הסיפור הנמסר בשמו על נשיאי היהודים ליחס של חשדנות מופלגת.

רק פרט אחד הראוי לאמון מבצבץ ועולה מתוך הסיפור, והוא מצטרף והולם את הידוע ממקורות אחרים — אופיו היהודי של הגליל במאה הרביעית לספירה.

פעילותם של נציגי המעצמות הזרות בארץ-ישראל במאבק על העלייה ורכישת קרקעות בסוף המאה הי"ט

מרדכי אליאב

א

נעילת שערי הארץ בפני העלייה היהודית בראשית 1882 היתה בבחינת מפנה חמור בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. בפעם הראשונה, למן כינון השלטון העות'מאני על הארץ, נגזר איסור-כניסה אליה על יהודים, שער אז באו והתיישבו בה באין מפריע וללא הגבלה. מה שהיה נהוג ומקובל במשך למעלה מ-360 שנה נשתנה בבת אחת, והגירה הליברלית נתחלפה במדיניות עוינת, שלא נשתנתה עד קץ השלטון העות'מאני, אלא אף החריפה יותר. אמנם לא היתה זאת מדיניות עקבית, וניכרו בה במרוצת הזמן עליות ומורדות, הקלות והחמרות, הכול פרי לחצים חיצוניים והתערבות גורמים מדיניים, שבפניהם לא היתה תורכיה החלשה והמתפוררת מסוגלת לעמוד. אולם גם אם למשך תקופה מסוימת הומר האיסור הכולל בהגבלות חלקיות, הרי בעיקרו של דבר נשאר הגזירות בתוקפן וסכנת הפעלתן היתה מוחשית. אדרבה, על איסור העלייה נוספו במרוצת הזמן גם הגבלות או איסורים על רכישת קרקעות בידי היהודים, ואף כאלה לא היתה עקביות, מפאת לחץ חיצוני תקיף ונמרץ. אולם ברור היה לכול כי על-אף הוויתורים והנסיגות, גברה העוינות התורכית ליישוב בארץ-ישראל, וכי כל מאמצי הגזירות והמדיניות מכוננים לבלום את גידולו של היישוב ולעצור את התפתחותו.¹

ברם, כל הגזירות החטיאו את מטרתן. בכ"ב שנות העלייה הראשונה הגיעו ארצה כשישים אלף יהודים, למרות שכמחציתם ואף יותר יצאו שוב את הארץ. הן מטעמים כלכליים והן מחמת נגישותיהם של השלטונות. נוסדו גם כ-25 יישובים על קרוב לרבע-מיליון דונאם אדמה ובהם כ-5,000 נפש. על-אף כל ההגבלות, היו האדמות שניקנו כאותה תקופה פרושות על-פני אזורי הארץ השונים, מן החורן והגולן עד לשפלה הדרומית, ומפת היישוב השתרעה ממטולה ועד באר-טוביה. מן הראוי אפוא לבדוק ולהבהיר מדוע לא הצליחה המדיניות העות'מאנית העוינת להשיג את מבוקשה ומה היו הגורמים העיקריים שהכשילו את מזימותיה. ייאמר מראש, כי מן המפורסמות בממלכה העות'מאנית היה הפער בין הלכה למעשה, בין פקודה מקושטת לבין ביצועה על-ידי השלטונות המקומיים. השחיתות בקרב הפקידות התורכית לכל דרגיה איפשרה עקיפת הגזירות

1 ראה סיכומים של מדיניות העלייה העות'מאנית: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1917-1777, ירושלים 1978, עמ' 259-266; א' כרמל, 'היישוב היהודי, השלטון העות'מאני והקונסוליות הזרות', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 97-116 [להלן: ספר העלייה הראשונה]. N.J. Mandel, 'Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908', *Middle Eastern Studies*, X, 3 (1974) pp. 312-332; XI, 1 (1975) pp. 31-46; idem, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley 1976 [להלן: מנדל, הערבים והציונות].

באמצעות שלמונים ודמי לא-יחרץ. לכל עקיפת חוק היה מחיר שלה, ובמקרים אין-ספור של עצירת עולים, מניעת יציאתם לחוץ-לארץ או סכנת גירושם מן הארץ נתבטלה הגזירה עם שקילת הממון לידם הפתוחה של המושלים, הפקידים והמתווכים למיניהם. מעטים היו אנשי הממשל, שעמדו בפני הפיתוי של שלמונים ולא הסכימו לשתף פעולה בעקיפת הגזירות, ואם אמנם נמצא כזה — מושל או פקיד — הרי יצא שמו לשימצה כרשע מרושע וכאויב ישראל. אכן שני מושלים בתקופה הנדונה, מוחמד רע'אוף פחה ואיברהים חאקי פחה, שלרוע המזל כיהנו שנים לא מעטות (הראשון — 12 שנה והשני — 7 שנים), גילו יחס עוין ביותר ליישוב היהודי, ולא עלה כלל על הדעת להניעם להקל בגזירות על-ידי מתן שוחר. אך גם בימי שלטונם נמצאו פקידים רבים, ובעיקר ביפו, שהיו נכונים לעצום עיניים ולעקוף פקודות תמורת מתנת-יד.

זאת ועוד. פקודות רבות נוסחו בקושטא בלשון דר-משמעות, שהותירה מקום רב לפרשנות מקומית. אף בעניין זה השפיעה במידה ניכרת שיטת השלמונים, שבעטיה ניתן פירוש מקל או אף סותר לגזירה מקושטא, כפי שציין בדין אחד הקונסולים, כי לכל פקודה של 'השער העליון' יש גם 'שער אחורי'.

אולם מתן השוחד רק סייע לעקוף את הגזירה ובמקרה מסוים בלבד, אך לא היה בכוחו להשפיע על המדיניות עצמה. התמורות במדיניות העות'מאנית היו בעיקר תוצאה מהתערבותם הנמרצת של נציגי המעצמות הזרות, אשר בתוקף הסכמי הקאפיטולאציות תבעו במפגיע את ביטול מדיניות האפליה כלפי יהודים, ובזכות עמדתם התקיפה ולחצם הבלתי-פוסק הוכתרה פעילותם בהצלחה. בדיקת החומר הארכיוני מלמדת ומאשרת, שכל ביטולי הגזירות וההקלות בענייני עלייה ורכישת קרקעות היו פרי השתדלנות הדיפלומאטית. אם אכן הגיע היישוב להשגים מרשימים מבחינת העלייה ורכישת אדמות בתקופת העלייה הראשונה, הרי חייב הוא תודה בעיקר לשגרירי המעצמות בקושטא ולקונסולים בירושלים, שניהלו את המערכה בתקיפות ואיפשרו את צמיחתו של היישוב, חרף האיבה וההתנכלויות של השלטונות.

מבחינת יעילותה של ההתערבות נודעה בעיקר חשיבות לפעולתם של השגרירים בקושטא, שנעשתה לפי הוראות משרד-החוץ שלהם או בעצה אחת עמהם, והיא אשר חוללה את התמורות בהוראותיו של 'השער העליון'. אולם לקונסולים היה חלק רב בסיכול גזירות מקומיות, בשיחרור בני-חסותם ממעשי-התעללות ומסכנת-גירוש, ובדיווח מתמיד לשגרירויות ולמשרד-החוץ שלהם על התנכלויות התורכים, שהיה בדרך כלל בבחינת אזעקה וקריאה לתגובה נמרצת. מכאן שלעמדת הקונסול ומידת-מעורבתו בנעשה היתה השפעה מרובה על הפעילות הדיפלומאטית בדרג הבכיר. על עמדת הקונסול לא השפיעה רק מדיניות ארצו, אלא היא היתה במידה לא מעטה גם תוצאה של יחסו האישי ליישוב ולבעיותיו. לא הרי יחסו של הנרי גילמן, הקונסול האמריקני אוהב-ישראל, כהרי יחסו של יורשו, סלה מריל העויין. שונה היה יחסו של הקונסול האוסטרי קוריאטקובסקי, שהירבה בתלונות על מעשי-התעללות, מיחס קודמו, שטראץ, שבדק יותר בנוסחאות פורמאליות. אף הקונסול הבריטי דיקסון פעל יותר למען העולים מאשר קודמו, מור.² מאידך לא ניכר כמעט כל הבדל בין הקונסולים הגרמניים השונים, שהסתפקו בדיווח אובייקטיבי ובשמירת האינטרסים של בני-חסותם. אך גם דוגמאות מעטות אלה מבהירות את מידת-חשיבותה של עמדתו הסובייקטיבית

2 פרטים על הקונסולים הנזכרים כאן, ראה להלן.

הקונסולים הזרים ביפו ושומרי-ראשם בסוף המאה הייט

של הקונסול, 'האיש במקום', שבכוח יוזמתו יכול היה להניע את גלגלי הפעילות הדיפלומאטית ולהגביר את הלחץ על 'השער העליון'.

אין עדיין בידינו מלוא הידיעות על הפעילות הדיפלומאטית בקושטא, שכן עד כה נחקר חלק קטן בלבד מארכיוני השגרירויות הזרות שבתורכיה, וידיעותינו על פעילות זו נשענות בעיקר על העתקי מכתבים בארכיונים הקונסולאריים ועל ההתכתבות שבארכיונים של משרד-החוץ. המצב טוב יותר לגבי הקונסוליות בירושלים, אם כי גם בהן רב החומר שטרם נחקר. מכל מקום, על-יסוד החומר הידוע עד כה, ניתן לתאר בקווים כלליים את הפעילות הדיפלומאטית במערכה נגד גזירות הממשל ואת תוצאותיה החיוביות.

ב

נציין את השלבים העיקריים של מערכה זו. כבר בנובמבר 1881, עוד לפני תחילת 'העלייה הראשונה' ממזרח-אירופה בעקבות הפרעות והנגישות המדיניות והכלכליות, החליטה הממשלה העות'מאנית על סגירתה של ארץ-ישראל בפני ההגירה היהודית. לפי החלטה זו, מהגרים יהודים יוכלו להתיישב בכל יתר חלקי הממלכה העות'מאנית, בקבוצות מפורזות בלבד ועם קבלת הנתינות העות'מאנית. החלטת 'השער העליון' על נעילת שערי הארץ, כדי לעצור את התפתחותו של היישוב, לא עוררה תשומת-לב מרובה והתייחסו אליה בזלזול. גם דיווח הקונסול האמריקני בירושלים, ג'

וילסון, על גזירה זו בדצמבר 1881 לא נתקבל בכבוד-ראש.³ אף החזרה הפורמית על האיסור, ב-28 באפריל 1882, בצורת הודעה על שער הקונסוליה הכללית באודסה,⁴ שנועדה לבלום את זרם מבקשי האשרות בקונסוליה זו, והבהירה שאכן זו המדיניות הרשמית של הממשל העות'מאני, לא הניעה את נציגי המעצמות לתגובות רבות, אולי משום שעדיין תהו על מניעי הממשל העות'מאני ומשמעות הגזירות, בהאמינם שאלה מכוונות כלפי יוצאי רוסיה ורומניה בלבד ותעבורנה בקרוב מן העולם, כיתר הגזירות התורכיות.

אמנם היהודים הוכו בתדהמה, ואף הועלו השערות שונות לגבי מניעי 'השער העליון'. היו שהצביעו על רגשות אנטי-יהודיים באוכלוסיה המוסלמית בארץ ואולי אף בקושטא; היו גם שחשדו בעסקני הציבור הספרדי, שבחשו בקדירה כדי למנוע הצפת היישוב בעולים אשכנזים מחוסרי-אמצעים, יען כי 'לא יוכלו לאהוב את האשכנזים באהבה גמורה וחבה יתירה, כי הם – הספרדים – רואים את עצמם תושבים ואת אחיהם האשכנזים כגרים'.⁵ אחרים גוללו את האשמה על מושל ירושלים, מוחמד רע'אוף פחה, שהיה בעל השפעה רבה על השלטונות בקושטא. מכל מקום מסתבר, כי הממשל העות'מאני חשש בעיקר מפני האפשרות של היווצרות בעיה לאומית חדשה בממלכה, וכן ביקש למנוע את גידול מספרם של נתינים זרים, במיוחד אירופאים, בארץ-ישראל שבה מספר זה היה גדול בלא-הכי.⁶

בשלב זה הסתפקו נציגי המעצמות בארץ בדיווח ובמחאות מקומיות, במידה שנפגעו יהודים מביני-חסותם. כן היתה התערבות פעילה ויעילה למען המושבות השונות בשנים 1883-1884, כתוצאה מתלונות נתינים זרים מכין המתיישבים שהזעיקו את עזרת הקונסוליות נוכח התנכלויות הממשל – קונסולי גרמניה ואוסטריה למען פתח-תקוה, והצרפתים למען זכרון-יעקב, כנראה לפי בקשת עוזריו של הבארון רוטשילד.⁷ בראשית 1883 היה גם ניסיון של השלטונות המקומיים למנוע מכירת נכסי-דלא-ניידי ליהודים – עניין שלא היה כלול בהוראות 'השער העליון'. ואכן סייעה עמדתם הנמרצת של הקונסולים למניעת ההתנכלויות למושבות, וכפי שצינו ראשוני פתח-תקוה: 'אילמלא הקונסולים לא היו יכולים היהודים להימצא כאן אפילו יום אחד'.⁸ הקונסולים טענו, במידה רבה של צדק, כי גזירות התורכים על העלייה מנוגדות מכל וכל, על-פי כללי המשפט הבינלאומי, להסכמי הקאפיטולאציות, שהבטיחו לנתינים זרים חופש-תנועה וישיבה

3 ראה: F.E. Manuel, *The Realities of American-Palestine Relations*, Washington 1949, pp. 49-50 [להלן: מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל].

4 הידיעה נחפרסמה לראשונה ב'המליץ', יח, 16 (9.5.1882).

5 מכתבם של 'ריבלין וי"מ פינס אל ד' גורדון מיום כ"ה במרחשוון תרמ"ה, א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, א, אודיסה-חל-אביב תרע"ט-תרצ"ב, עמ' 319.

6 ראה: מנדל, הערכים והציונות, עמ' 3.

7 על ההתערבות למען פתח-תקוה ראה: מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל כראי המדיניות הגרמנית, מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים, 1842-1914, תל-אביב תשל"ג, תעודות מס' 123-126, 132, 138-139 [להלן: אליאב, תעודות], וכן ה"ל, 'הקונסוליה האוסטרית בירושלים והיישוב היהודי', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 101. על התערבות למען זכרון-יעקב ראה: I. Margalith, *Le Baron Edmond de Rothschild et la Colonisation Juive en Palestine (1882-1899)*, Paris 1957, pp. 185-189 [להלן: מרגלית, הבארון רוטשילד].

8 'יערי ומ' חריזמן (עורכים), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקוה תרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט, עמ' רמ"ב.

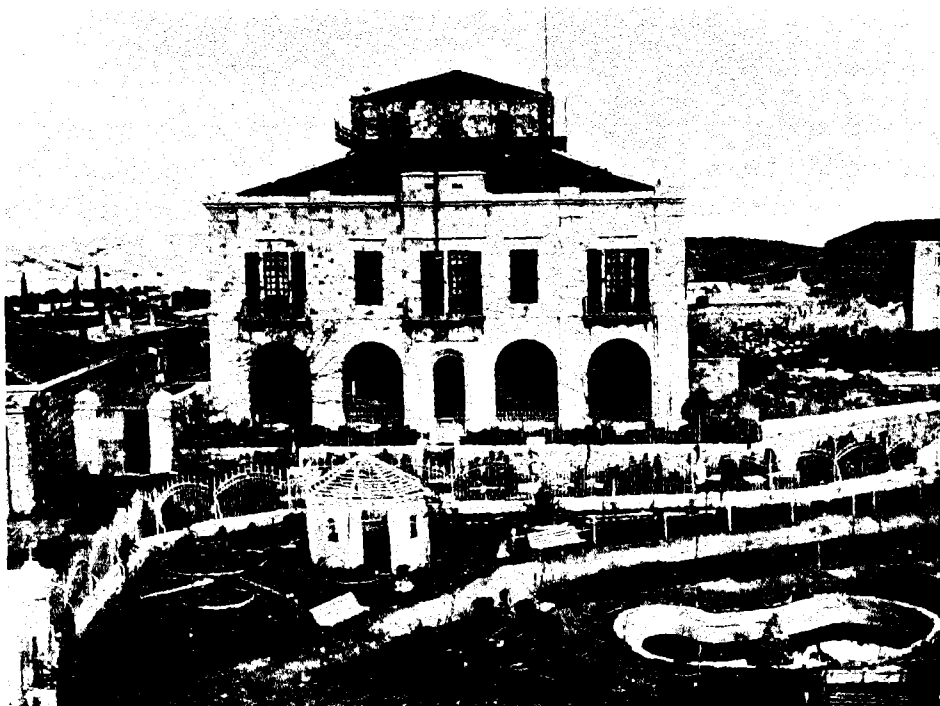
ברחבי האימפריה העות'מאנית ללא הבדל דת, ולמן 1867 אף הותר לנתינים זרים לרכוש נכסי-דלא-ניידי ברחבי הממלכה, ככפיפות לחוק התורכי. אולם השלטונות העות'מאניים דבקו בהחלטתם, בייחוד נוכח גידולה הניכר של העלייה בשנים 1882-1883, במגמה ברורה לעצור את גידולו של היישוב ולמנוע את הרחבתו והתפשטותו. על כך יש להוסיף כי התורכים ראו גם בדאגה גוברת, כי מרבית העולים הם נתיני רוסיה – האויב הראשון במעלה של תורכיה במהלך המאה הי"ט – וחששו שמא מכוונת יד רוסית את ההגירה לארץ-ישראל, כדי לחזק בה את הנוכחות הרוסית והשפעתה.⁹

השלב השני נפתח בפרסום איסור כולל על העלייה ב-8 באפריל 1884, שהשאיר פתח לכניסת עולי-רגל בלבד למשך שלושים יום.¹⁰ לאיסור זה קדם כנראה לחץ מירושלים ודיון נרחב ב'שער העליון' כחודש לפני-כן. בהנמקה טענו השלטונות, שהקאפיטולאציות מבטיחות חופש-תנועה בממלכה בעיקר לצורכי מסחר, ואילו ארץ-ישראל אינה יכולה להחשב אזור מתאים למסחר. לכן יורשו להיכנס עולי-רגל בלבד, ואף זאת בתנאי של הפקדת פיקדון או קבלת אשרת-הכניסה.¹¹ הפעם הורחב האיסור על יהודים בעלי נתינות כלשהי, גזירה מחמירה באופן כולל. התורכים הוסיפו גם נימוקים של המצב הסאניטארי בירושלים ועוניים המוחלט של העולים.

אף כי היה ברור שהאיסור הכולל מהווה הפרה גסה של זכויות הקאפיטולאציות, הסתפקו נציגי המעצמות תחילה במחאות מתונות. בין היתר הושמעה גם הטענה שאין להתרעם על תורכיה בשל הפעלת הגבלות מחמירות על ההגירה, שהרי גם בגרמניה ובארצות-הברית נקטו צעדים נגד הגירתם של מחוסרי-אמצעים. מדוע חייבת דווקא תורכיה להשלים עם הגירת היהודים הנדרפים מרוסיה ולאפשר בממלכתה צמיחתו של מיעוט לאומי, הגדל בקצב מהיר ועלול לנשלה מארץ-ישראל? למעשה, הסכימה כנראה רק רוסיה לשותף פעולה עם השלטונות התורכיים, והקונסול הרוסי פרסם הודעה, לבל יתעכבו הבאים יותר משלושים יום, כתבעו מן העולים לכוא לקונסוליה ולהחתים את דרכוניהם לקראת שובם לרוסיה, שאם לא כן יחפשו אחריהם, כדי להחזירם לרוסיה בעל-כורחם. אף ייתכן שרוסיה פעלה בקושטא, מאחורי הקלעים, כדי להחמיר בגזירות.¹² לעומת זאת דחו ארצות-הברית, אנגליה וצרפת את תביעת התורכים לסייע להם בביצוע הגזירות, ואחריהן נגררו אוסטריה וגרמניה. במצב זה לא חלו שינויים משמעותיים במשך כשלוש שנים.

רק בקיץ 1887, לאחר נסיונות ממושכים לביצוע הגזירות, לעתים ביד קשה ובאכזריות, נקטו הקונסולים והשגרירים צעדים נמרצים יותר כדי ללחוץ על השלטונות העות'מאניים לשנות את מדיניותם ולהניעם לביטול הגזירות. כתוצאה מן הלחץ באה ההסכמה ב-15 בדצמבר 1887 להארכת השוהות המותרת לשלושה חודשים,¹³ ולכסוף נסוג הממשל התורכי באורח משמעותי והודיע ב-4

9 השווה מכתב הקונסול הגרמני רייך לקאנצלר ביסמארק מיום 9 ביולי 1882, אליאב, תעודות, מס' 115.
10 ראה מכתבו של הקונסול האוסטרי פון שטראוץ מיום 2 במאי 1884, ספר העלייה הראשונה, כ, עמ' 79; מנדל, הערבים והציונות, עמ' 6-7; חבצלת, כד, 23, (2.5.1884). בדרכונים נרשם: 'L'immigration des Israélites en Palestine est interdite, leur séjour en pèlerinage ne peut y excéder un mois' (הגירת יהודים לארץ-ישראל אסורה, שהותם שם בעלייה-לרגל אסור שתעלה על חודש).
11 ראה: חבצלת, כד, 23 (2.5.1884).
12 חשדות אלה הועלו במכתבים שונים, ראה: מנדל, הערבים והציונות, עמ' 7-8.
13 ראה: מרגלית, הבארון ריטשילד, עמ' 200-201 (ההודעה הרשמית נמסרה רק בראשית 1888); אליאב, תעודות, מס' 144.

בית הקונסוליה הצרפתית בירושלים, ליד הכניסה למגרש הרוסים

באוקטובר 1888 שהאיסור צומצם ליעולים בהמון' (en nombre; en masse), ואילו לגבי יחידים הוסרו כל ההגבלות.¹⁴ מסתבר שהפעילות הדיפלומאטית במשך שנה בקירוב אכן הניבה פירות והסירה למעשה את ההגבלות על העלייה למשך שנים אחדות.

השלב השלישי החל בחידוש האיסור המוחלט על העלייה ביולי 1891, כתוצאה מן העלייה ההמונית בשנים תר"ץ-תרנ"א (1890-1891), ואילו נוסף גם איסור מוחלט על רכישת קרקעות בידי יהודים בעקבות הגיאות שנוצרה בתחום זה.¹⁵ לשתי הגזירות היו תוצאות חמורות ביותר. למעשה חזרו להוראה מסוף שנת 1887 (רישיון לעולי-רגל בלבד למשך שלושה חודשים), ואכן הפעם הירבו הקונסולים בתלונות ובפניות להתערבות. אך עתה גילה הממשל התורכי הכושל כושר-עמידה ואף החריף את הגזירות, בהרחבת האיסור של רכישת קרקעות על כל היהודים, לרבות יהודים עות'מאנים (26 בנובמבר 1892). כתוצאה מכך נתחדשה פעילות דיפלומאטית נמרצת, שהביאה שוב לויתורים משמעותיים בפקודה מיום 3 באפריל 1893.¹⁶

כשלב רביעי יש לראות את החמרת הגזירות בשל פעילותו של הרצל וייסוד ההסתדרות הציונית.

14 ראה: אליאב, תעודות, מס' 144; מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 202; הורעה רשמית לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 12 בינואר 1889, תיק השגרירות 105, A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine (1838-1914)*, II, London 1939-1941, no. 334 [להלן: חיימסון, הקונסוליה הבריטית].

15 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 347; תיק השגרירות האוסטרית בקושטא מס' 105; אליאב, תעודות, מס' 145.

16 ראה: מנדל, הערבים והציונות, עמ' 9; אליאב, תעודות, מס' 152; תיק השגרירות האוסטרית בקושטא מס' 105; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 368.

ההוראה מ־17 במאי 1898 חוזרת למעשה לאיסור משנת 1884, ולאחר שנים מעטות נתגבשה המדיניות העוינת בפקודה מיום 28 בינואר 1901, שהנהיגה את 'הפתקה האדומה' המפורסמת, ולמעשה העניקה חנינה למרבית העולים הוותיקים.¹⁷ מדיניות זו נשארה בתוקפה עד מלחמת העולם הראשונה, אף כי גם כשנים אלה המשיכו לעקוף את הגזירות בעזרת שלמונים, והחוק היה לעתים קרובות בבחינת הלכה ואין מורין כן.

ג

נדגים את השפעתה המרובה של הפעילות הדיפלומטית במשך תקופת העלייה הראשונה בתיאור מעורבותה והצלחתה בשנים 1887-1889 ובשנים 1892-1893, שבהן אכן השיגה תוצאות רבות-רושם.

ארבעת 'הגיבורים' העיקריים של המערכה בשנים 1887-1889 הם אוסקר שטראוס — ציר ארצות-הברית בקושטא,¹⁸ סיר ויליאם וייט — שגריר בריטניה שם,¹⁹ הרוזן דה-מונטבלו — שגריר צרפת שם,²⁰ והנרי גילמן — הקונסול האמריקני בירושלים.²¹ שלושת השגרירים פעלו בתיאום ובמלוכד, ואפשר היה להגביר את הלחץ על 'השער העליון' על-ידי צירופם של שגרירי גרמניה, אוסטריה ואיטליה, שהיו מצטרפים בתפץ לב לחזית המשותפת, לולא חזקה עליהם הנחיתת שר-החוץ הבריטי לורד סאליסבורי שלא לשחפם, כדי שלא להפוך את המערכה על עליית יהודים לארץ-ישראל לשאלה אירופית-מדינית, ואולי בדרך זו לגרור את תורכיה לעימות חריף יותר. נראה עתה את השתלשלות הדברים: באביב 1887 הופסקה העלייה כמעט לחלוטין, ומושל ירושלים, רע'אוף פחה, ביקש את עזרת הקונסולים בגירוש בני-חסותם, שנכנסו לארץ שלא כחוק או שבאו כעולי-רגל ולא עזבו כעבור חודש ימים, כנדרש. בקשה זו נומקה בטעמים הומאניטאריים כביכול (לעולים הכלתי-חוקיים אין אמצעי-קיום ונופלים למעמסה על הציבור, ויש למנוע החמרה נוספת במצבם של האומללים) וכן מטעמים סאניטאריים (מוסיפים על צפיפות-הדיור החמורה ברובע היהודי של העיר העתיקה ומסכנים בכך את בריאות הציבור).²² תחילה הסכים רק הקונסול

17 ראה: מנדל, הערכים והצינונות, עמ' 13-15; א' כרמל (לעיל, הערה 1), עמ' 110-116.

18 שטראוס (Oscar S. Straus, 1850-1926), היהודי האמריקני הראשון בתפקיד דיפלומטי בכיר נתמנה ב־1887 לציר בקושטא. שטראוס כיהן בתפקיד זה עד 1890, נתמנה שנית לכהונה זו ב־1898 והפעם למשך שנתיים, ובשלישית כיהן כשגריר בקושטא בשנים 1909-1910. בשנת 1906 נתמנה לשר המסחר בממשלתו של תיאודור רוזבלט והיה השר היהודי הראשון בממשלה הפדראלית של ארצות-הברית. ספרו האוטוביוגרפי: *Under Four Administrations — From Cleveland to Taft*, Boston 1922. כמרכן ראה: מ' נאור, 'פעילותו של אוסקר שטראוס למען העלייה לארץ-ישראל', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 130-155 [להלן: נאור, שטראוס].

19 וייט (Sir William Arthur White) כיהן כשגריר בריטניה בקושטא בשנים 1885-1891. לפני כן שירת כציר בבוקארשט בשנים 1879-1885.

20 הרוזן דה-מונטבלו (Gustav Louis Lannes, Marquis de Montebello) כיהן כשגריר צרפת בקושטא בשנים 1886-1891.

21 גילמן (Henry Gillman) כיהן כקונסול ארצות-הברית בירושלים בשנים 1886-1891. הושיט עזרה רבה ליישוב במאבק נגד ההגבלות על העלייה, נקט עמדה חקיפה ובלתי-מתפשרת, שאף זכתה לגיבוי משרד-החוץ האמריקני, כפי שיובהר להלן.

22 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 316-317.

הרוסי לשותף פעולה,²³ בעוד שהקונסולים של יתר המעצמות היססו וביקשו הנחיות מאת ממשלותיהם. הראשון שכנראה גילה התנגדות תקיפה היה דווקא הקונסול הצרפתי, כפי שדיווח הקונסול האוסטרי לקושטא: 'הקונסוליה הצרפתית טוענת, שמעולם לא הכירה בהגבלה זו', וזאת על-אף מספרם הדל של נתינים יהודים-צרפתים בארץ.²⁴ עם זאת הביעו הקונסולים השונים מורת-רוח על עצם הגזירות, פרי התעלמות שרירותית של תורכיה מעקרון החסינות של בני-חסותם ומן ההתחייבויות הבינלאומיות שבהסכמי הקאפיטולאציות, ובוודאי לא היתה דעתם נוחה משיחוף-פעולה של ממש עם הממשל התורכי לאכיפת האיסור.

משלא נענו הקונסולים לבקשת המושל, שיגר הלה ב-29 באוגוסט 1887 מכתב חדש לקונסולים, שבו התריע על שאין מושיטים את העזרה הדרושה להחזרת היהודים לארצותיהם.²⁵ הקונסול האמריקני גילמן ביקש עתה את חוות-דעתו של מזכיר המדינה, ביארד (Bayard), ובמקביל לכך הודיע למושל על סירובו המוחלט לשיחוף-פעולה. גילמן נימק את התנגדותו בטענה עקרונית, שהפכה מייד לאבן-יסוד בטיעון הדיפלומאטי, לראשונה של ארצות-הברית ולאחר מכן של מעצמות אחרות: 'אין ארצות-הברית יכולה להסכים לגירוש כל נתין אמריקני מפלשתינה, שכן מעורב בכך עקרון-יסוד של ממשלתנו, האוסר אפליה בין אזרחים אמריקניים מטעמי גזע או דת'.²⁶ האיסור התורכי על העלייה יוצר אפליה דתית, בהפרידו בין יהודים ולא-יהודים, ואפליה כזאת נוגדת את הסכמי הקאפיטולאציות.

טיעונו של גילמן נתקבל על דעתם של ביארד ושל שטראוס, שהחל לכהן בתפקידו כשגריר ביולי 1887, ואכן התריע בפני ממשלת תורכיה על הפגיעה ביסוד של חוקת ארצות-הברית, שהינו עיקרון מנחה בכל מהות הממשל האמריקני. לפי הנחיות מושינגטון, נפגש שטראוס עם הוזהר הגדול ותבע ממנו רכיזה בהגבלות.²⁷

גם ממלא-מקום הקונסול הצרפתי בירושלים, מ' גילוֹאֶ (Guillois), דיווח ב-17 בספטמבר 1887 לשר-החוץ הצרפתי, פלוראנס (Flourens), על מכתבו של מושל ירושלים, שהגיע אליו בעת גירושם של שני יהודים צרפתים בחוף יפו. מיופה-הכוח מזה על גירוש זה והוסיף במכתבו למושל שהוא מסרב לבצע 'תקנה המחייבת סטיה מפורשת מן ההסכמים הבינלאומיים, המבטיחים חופש שהייה על אדמה עות'מאנית לכל הצרפתים בלא הבדל דת'. גילוֹאֶ הוסיף בדיווחו, שכנראה נכונות הקונסוליות של רוסיה ויוון לקבל את הגבלת שהייתם של יהודים בארץ-ישראל, בעוד שקונסולי אוסטריה, גרמניה ואיטליה ביקשו הוראות מן השגרירויות שלהם.²⁸ אף הקונסול הבריטי ביקש הנחיות משגרירו בקושטא.

23 'הקונסוליה הרוסית המקומית, לא רק שאינה מתנגדת לגירוש נתיניה היהודים, אלא כנראה אף תומכת בו'. מתוך מכתב הקונסול האוסטרי שטראוס לקושטא מיום 9 בדצמבר 1886, ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, תיק מס' 105.

24 שם, שם.

25 ראה מכתב המושל לקונסול הבריטי מור בנספח למכתב הקונסול לשגריר בקושטא, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 322; מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 190-191; אליאב, תעודות, מס' 144, וכן מכתב הקונסול הגרמני טישנדרוף לשגריר בקושטא מיום 11 בנובמבר 1887, תיק A XXII/16 בארכיון הקונסוליה הגרמנית.

26 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 137; מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל, עמ' 62, מכתב מתאריך 28 בספטמבר 1887.

27 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 137-139.

28 ראה: מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 190-191. העתק המכתב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 142-143.

עתה גבר לחץ השגרירים בקושטא. לא רק שהם לא הסכימו לשיתוף-פעולה עם המשטרה כמעשי-גירוש, אלא אף תבעו לבדוק מחדש את האיסור הכולל, לבטלו או למתנו. לחץ זה היה גם תוצאה מהחמרה נוספת מיום 6 באוקטובר 1887 לגבי חובת אשרה תורכית בצירוף רישום של הגבלת השהות בדרכון, ופקודה לגרש את כל אלה שיימצאו ללא דרכון או ללא אשרה בת-תוקף.²⁹ שגריר בריטניה הורה מייד לקונסול בירושלים להתעלם לחלוטין מהוראה זו, שיש לראותה כבטלה ומבוטלת לגבי בני-חסות בריטים, וכי אין להחזיר בשום פנים אפליה כלשהי מטעמי אמונה או כל הבחנה אחרת.³⁰ יתירה מזו, יש להודיע לכל בני-החסות הבריטים שאין הם חייבים כלל לעזוב את הארץ רק בשל דתם ואל להם להיכנע לפקודה כזאת.

נוכח הלחץ הדיפלומאטי המאסיבי נסוג הממשל התורכי קמעה והסכים ב-15 בדצמבר 1887 להאריך את השהות המותרת בארץ לשלושה חודשים. אולם ארצות-הברית, אנגליה וצרפת דחו ויחזרו זה בתוקף ותבעו במפגיע לבטל את האיסור הכללי.³¹ נראה שלעומת זאת קיבלו אוסטריה, גרמניה ורוסיה הקלה זו בשתיקה של הסכמה.³² עתה ניסו התורכים לטעון שאין אפשרות לבטל את האיסור הכולל, משום שמשאבי-הארץ אינם מספיקים לאוכלוסיה גדלה והולכת,³³ וכי העולים ממזרח-אירופה, בשל קנאותם הדתית, מהווים סכנה לבטחון הציבור ומטרד להיגיינה הציבורית. טענות אלה נידחו מייד על-ידי שגרירי ארצות-הברית, אנגליה וצרפת, שהמשיכו לתבוע את ביטול האיסור.

ב-31 בדצמבר 1887 דיווח גילמן לשטראוס שאמנם לא גורשו אזרחים אמריקנים, בעוד שנתינים זרים אחרים אכן גורשו. שוב חזר והדגיש גילמן שאין ארצות-הברית יכולה להסכים לפגיעה בעקרון-יסוד של חוקתה, אך ציין שהוא למעשה היחיד בעמדתו הבלתי-פשרנית, בעוד שהקונסולים של רוסיה, גרמניה ואוסטריה נוטים להשלים עם ההקלה שניתנה. אף יהודים מקומיים אינם רואים בעין יפה את ריבוי העולים, שגורם לעליית יוקר-המחייה ולהחמרת המצב הכלכלי.³⁴ שטראוס נפגש שוב עם הוויזר הגדול, וכאשר הלה ניסה להצדיק את האיסור בקנאותם הדתית של העולים העשויה לגרום לתקריות אלימות ובשמועות על שאיפת היהודים לחידוש ממלכתיותם, השיב שטראוס כי כאשר לחשש הראשון, יספיק כוח-משטרה מתאים כדי לשמור על הסדר, ואילו

29 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 323.

30 'The special regulation above referred to is therefore ipso facto null and void as far as it regards persons enjoying British protection... and no freed or other distinction can be admitted' הקונסוליה הבריטית, מס' 324.

31 'I am now about to make further representations to the Porte with my colleagues of France and of the United States, the above restriction being unacceptable to Her Majesty's Government' מכתב השגריר וייט אל הקונסול מור בירושלים מיום 3 במאי 1888, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 326. ראה גם מכתבו של מזכיר המדינה האמריקני בייארד לשטראוס מיום 5 במארס 1888, נאור, שטראוס, עמ' 139-140.

32 ראה: אליאב, חצרות מס' 144/2; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 329. במסמכי הקונסוליה האוסטרית אין כל תגובה לעניין זה.

33 'dans une contrée dont les ressources actuelles ne suffiraient pas aux besoins d'une population plus nombreuse' (בחבל-ארץ שבו המשאבים הטבעיים אינם מספיקים לצורכי אוכלוסיה רבה יותר).

34 ראה: C. Adler, 'Jews in American Diplomatic Correspondence', *Publications of the American Jewish Historical Society*, 15 (1906), p. 9. [להלן: התכתבות דיפלומאטית]; נאור, שטראוס, עמ' 137-138.

Sublime Porte

Le 19 Octobre 1891.

Ministère des Affaires Etrangères

pl. 20/X. 91

N. G. 101718

Projekt in der Sitzung vom
13. 11. 1891 vorgelegt.

N. S. 82

Wird gedruckt. zu

1244

JIV

Circulaire.
Vote verbale.

Vorläufig mit Maximof
zu besprechen um wiederum
bei der nächsten Sitzung
ein Projekt de vote verbal
vorzulegen.

C. S. 11. 91 oto

Afin de prévenir les dangers
qu'offre pour la santé publique l'agglomération des émigrés israélites, la
Sublime-Porte a dû, par mesure prophylactique, leur interdire l'accès du territoire ottoman.

Le Ministère des Affaires —
Etrangères vient par conséquent prier
l'Ambassade de Sa Majesté Impériale
& Royale Apostolique de vouloir bien
inviter les Compagnies de navigation
austro-hongroises à ne plus leur
délivrer passage à destination de
l'Empire, les autorités maritimes
ayant l'ordre de ne point les
laisser débarquer.

קטע מהדעת משד"הח"ץ העות'מאני לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 19 באוקטובר 1891.
'המבירה' את הסכנה לבריאות הציבור בארץ ישראל בשל ריבוי המהגרים היהודים, ומבקשת מן
השגרירות לדאוג שחברות האוניות האוסטריות לא תסענה מהגרים יהודים לממלכה העות'מאנית

את הטענה השנייה הכחיש מכל וכל. כן דיווח שטראוס על הידברות עם וייט, השגריר הבריטי, שהציע שיתוף-פעולה לביטול האפליה.³⁵

ב-5 במרס 1888 הורה שוב מזכיר המדינה האמריקני לשטראוס להבהיר ל'שער העליון', שאין להסכים לשום אפליה של בני-חסות יהודים. מזכיר המדינה לא הותיר ספק שממשלת ארצות-הברית מתנגדת עקרונית לאפליה זו, אף אם אין מדובר באזרחים אמריקנים. שטראוס מילא את הוראות אלה והדגיש במכתב אל הוודיר הגדול, שממשלתו לא תשלים בשום פנים עם האפליה מטעמי דת, וכי מגיעות אליו ידיעות על ביצוע אכזרי של האיסורים, לא רק בארץ-ישראל, אלא גם בגמלים אחרים בחוף הסורי. לכן תבע רביזיה של ההוראות, בהתאם לעקרונות הסובלנות המבטיחים לכל בני הגזעים ובעלי האמונות ביטחון מלא; עקרונות שהוכרזו בצווים הקיסריים (ח'טי שריף וח'טי חומאייין) ברחבי האימפריה, כראשונה בין אומות אירופה והעולם הישן.³⁶ בינתיים החליט שטראוס לצאת לארץ-ישראל כדי לפעול במקום להקלת המצב, וביקור זה הוכתר, כידוע, בהצלחה מרובה.³⁷ בשוכו לקושטא, המשיך בלחץ הדיפלומאטי, לפי הוראות מושינגטון, בוודאי גם בהשפעת עמדתו של גילמן, שהיה הקיצוני והתקיף בסגל הקונסולים שבירושלים. שטראוס פתח במגעים עם עמיתיו הצרפתי והאנגלי לשם תיאום הפעולות ונתברר לו שאף בדעתם להגיש מחאות נמרצות ושלא להסכים לשום אפליה כחופש התנועה ברחבי האימפריה העות'מאנית, מטעמי גזע או אמונה.³⁸

שגריר צרפת, הרוזן מונטבלו, פתח עתה בפעולה נמרצת, לפי הוראות שר-החוץ שלו. כאשר שאל השגריר, ב-27 בפברואר 1888, אם יש מקום לשיתוף-פעולה עם שגריר בריטניה בנידון, השיב שר-החוץ, פלוראנס, בחיוב בהדגישו שיש לפעול לא רק למען בני-החסות הצרפתים, אלא שזו שאלה עקרונית של הומאניות, 'הראויה להתעניינותנו ולפעולתנו'.³⁹ השגריר הצרפתי בלונדון בא בדברים עם שר-החוץ הבריטי, לורד סאליסבורי, שמסר לו על הארכת ההשגות המותרות ליהודים זרים בארץ-ישראל לשלושה חדשים. שר החוץ הטעים שאף כי ההגבלות מכוונות לעצירת ההגירה היהודית ממזרח-אירופה ולא פגעו עד עתה כבני-חסות בריטים, הרי אין ספק שהן נוגדות את ההסכמים עם 'השער העליון', ואין בדעת ממשלת בריטניה להשלים עמהן.⁴⁰ ואכן תבע שגריר בריטניה מן 'השער העליון' את ביטול האיסור והודיע על התנגדותו לאפליה כלשהי.⁴¹ וייט תיאם את צעדיו עם שטראוס ומונטבלו, כדי לפעול במשותף לביטול הגזירות. עוד קודם-לכן הציע שר החוץ הצרפתי לעמיתו הבריטי לשתף במערכה המשותפת גם את שגרירי אוסטריה, גרמניה ואיטליה, אך, כאמור, השיב סאליסבורי בשלילה משום שלא רצה להפוך את המאבק לפעולה

35 ראה דיווח מיום 28 בינואר 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 9-11. וכן קטעים ממנו אצל נאור, שטראוס, עמ' 139-138.

36 ראה: התכתבות דיפלומאטית, עמ' 13-14. מכתבו של שטראוס נשלח רק ב-17 במאי 1888, לאחר שובו מן הביקור בארץ-ישראל. ראה גם ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 166-167.

37 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 142-144.

38 דיווחו של שטראוס אל בייארד מיום 19 במאי 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 14-15.

39 'Nous considérons les mesures dont il s'agit seulement comme une question d'humanité digne de notre intérêt et des nos demarches'. מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 193.

40 ראה: מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 195-196.

41 ראה מכתבו מיום 3 במאי 1888, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 326.

קולקטיבית של הממשלות האירופיות.⁴² אולם, סבר סאליסבורי, אפשר בהחלט לפעול במשותף עם ציר ארצות-הברית בקושטא, שתקיף בדעתו להתנגד לכל אפליה מטעמי דת.⁴³ בלחצם של שלושת השגרירים הודיע הווזיר הגדול על העברת השאלה ליועצים המשפטיים לבדיקה מחודשת. בתגובה לכך הציע שטראוס לנצל את שעת-הכושר של דיון מחודש ולהגביר את הלחץ הדיפלומאטי, כל עוד לא נפלה ההכרעה.⁴⁴ באוגוסט 1888 אירעה גם תקרית עם שלושה אזרחים אמריקנים שנעצרו ביפו ללא אשרות כניסה. משנודע הדבר לגילמן, מיהר למחות על הגירוש הצפוי. אחד מן הנעצרים הצליח להימלט מיפו ולהגיע לירושלים, ושם ביקש מקלט בבניין הקונסוליה האמריקנית. גילמן סירב בתוקף להסגירו וגרם לסכסוך גלוי. משרד-החוץ בווינגטון והצירות בקושטא סמכו את ידיהם על פעולת גילמן והגישו מחאות נמרצות.⁴⁵ תקיפותם של שלושת השגרירים אכן נשאה פרי. 'השער העליון' נכנע ללחץ ונאחז בניסוח שהופיע לראשונה בפניית השגריר הצרפתי. מונטבלו הדגיש שצרפת העניקה שוויון דתי ומשפטי ליהודים, וכי אין להעלות על הדעת שיהודים צרפתים יעלו במספר ניכר (en nombre) לארץ-ישראל.⁴⁶ התורכים החליטו לאמץ נוסח זה ולהעזר בו כדי להחליץ מן המיצר. בהודעה רשמית מיום 4 באוקטובר 1888 'הסבירה' כביכול תורכיה, שכוונת איסור העלייה היא למנוע עליית המונים (en nombre הפך במרוצת הזמן ל-en masse), אך הוא לא יחול על עולים בודדים.⁴⁷ הודעה זו השמיטה למעשה את ההגבלה מכניסת צליינים בלבד, והכירה בזכות כניסתם ושהותם הבלתי-מוגבלת של נתינים זרים, אם הם באים כבודדים. ניסוח זה השאיר כמובן מקום לפרשנות נרחבת, כשלמעשה הופקדה הסמכות בידי פקידי הנמלים והשלטונות המקומיים לקבוע מהי 'הגירה המונית'. היה בכך השג ברור ללחץ הדיפלומאטי, והעלייה היתה יכולה להתחדש. רוב המעצמות קיוו כי מעתה יניחו התורכים לעולים המעטים מארצות המערב, וכך באו ברובן על סיפוקן, ואילו רוסיה היתה בין כך שוות-נפש לגורל המהגרים. אולם רע'אוף פחה התעלם לפי שעה מן ההוראות החדשות וגרם שוב לתלונות מצד הקונסולים. המפנה בא עם החלפת המושל, באפריל 1889, והמושל החדש, רשאד פחה הנוח והמתון, הסיר את המכשולים עם כניסתו לתפקיד. שוב נפתחו שערי הארץ, תחילה לעלייה מבוקרת ולמן שנת 1890 לעלייה המונית — 'העלייה המבוהלת' — עד שממדיה ההולכים וגדלים הבהילו גם את התורכים, וכיוני 1891 נתחדש האיסור על יהודי רוסיה בכל חומרתו, והשהות המותרת בארץ לאחרים שוב נצטמצמה לשלושה חודשים, ולעולי-רגל בלבד.⁴⁸

42 ראה: מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 196-199. מחילופי המכתבים שבתיק השגרירות האוסטרית בקושטא, מס' 105 מסתבר שגם האוסטרים התנגדו נמרצות לאפליית היהודים, והשגרירות הורתה לקונסוליה לדחות כל פנייה מטעם השלטונות לשיתוף-פעולה.

43 ראה מכתבו של סאליסבורי לשגריר צרפת בלונדון מיום 20 במארס 1888, מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 200.

44 ראה מכתבו של שטראוס אל בייארד מיום 19 במאי 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 14-15. באותו מכתב דיווח שטראוס גם על שיחותיו עם שגרירי אנגליה וצרפת, שהביעו את רצונם בפעולה משותפת לביטול האפליית.

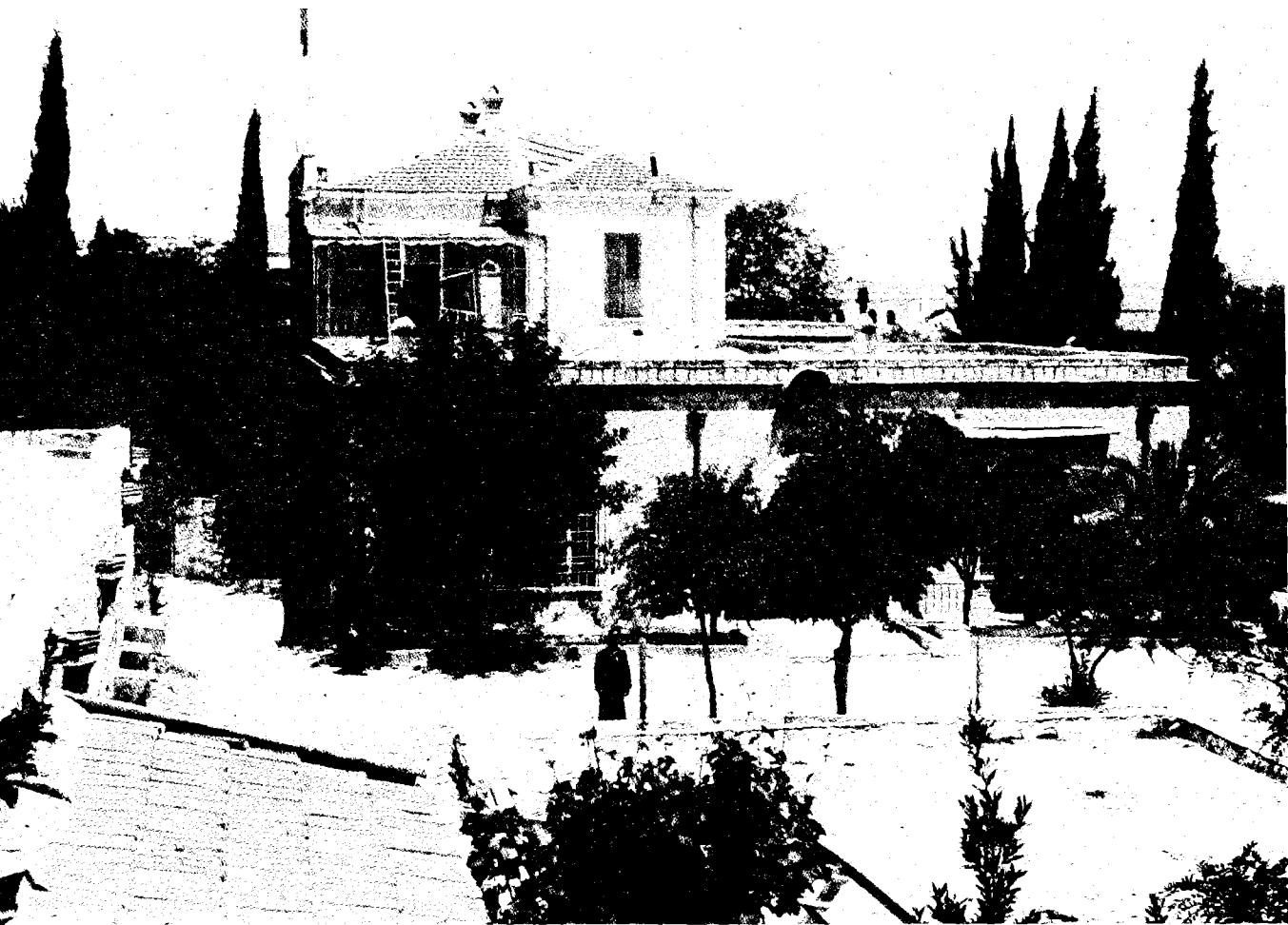
45 ראה: מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל, עמ' 65-66; נאור, שטראוס, עמ' 151; מכתב של ממלא-מקום מזכיר המדינה מיום 12 באוקטובר 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 16-18.

46 העתק של מחאת מונטבלו מצורף למכתבו של שטראוס אל מזכיר המדינה מיום 26 במאי 1888, שם, עמ' 53.

47 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 331; אליאב, תעודות, מס' 144/3.

48 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 347.

בית השגרירות הרוסית במגרש הרוסים בירושלים, 1910

מבדיקת הדברים עולה כי יש לזקוף את ביטולן ההדרגתי של הגזירות בשנים 1887-1888 ואת חידוש העלייה לזכותם של שגרירי ארצות-הברית, בריטניה וצרפת בקושטא.

ד

נציין יעתה בקורים עיקריים את הפעילות הדיפלומטית בשנים 1892-1893, אשר היתה שונה בתכלית מזו שתוארה לעיל.

כבר באיסור המחודש על העלייה בקיץ 1891 הוסיפה תורכיה איסור מפורש על נתינים זרים יהודים לרכוש קרקעות.⁴⁹ איסור זה הורחב ב-26 בנובמבר 1892 על כל היהודים, לרבות נתינים עות'מאנים, ואף נאסר על העברת קרקעות מיהודי ליהודי. גזירה זו היכתה את היהודים בתדהמה וגררה אחריה משבר כלכלי חמור. עסקות קרקעות רבות שהיו בעיצומן בוטלו, והכספים המופקדים ירדו לטמיון. בידי סוחריה הקרקעות רוכזו שטחים נרחבים, שאי-אפשר היה למכרם. בין הנפגעים

49 ראה: אליאב, תעודות, מס' 145.

Copie

d'une note verbale de la Sublime-Porte adressée à l'Ambassade de S. M. R. en date de Constantinople, le 26 Octobre 1899 N°. 34.910 — 74.

Le Ministère des Affaires Étrangères a eu l'honneur de recevoir la note verbale que l'Ambassade de S. M. R. à R. Ap^{me} a bien voulu lui adresser le 2 courant, N°. 1403 - 99, relativement aux israélites sujets austro-hongrois désirant se rendre en Palestine.

En réponse, le Ministère R. fait observer à l'Ambassade de S. M. R. à R. Ap^{me} que si le bureau des passeports à Constantinople refuse de délivrer des feuilles de route aux dits sujets austro-hongrois c'est parce qu'en vertu d'une décision prise par le Gouvernement Imp^l et communiquée dans le temps à l'Ambassade R. à R., l'accès de la Palestine est formellement interdit aux juifs qui voudraient s'y rendre dans le but d'y exercer le commerce ou d'y s'établir. Cette mesure ne s'étend cependant pas aux Israélites désirant aller dans l'adite contrée pour y faire leur pèlerinage à condition toutefois que leur séjour dans ces parages ne puisse en aucun cas excéder l'espace de trois mois.

En portant ce qui précède à la connaissance de l'Ambassade de S. M. R. à R. Ap^{me}, le Ministère Imp^l la prie de vouloir bien donner à qui de droit des instructions en conséquence.

הודעת 'השער העלין' לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 26 באוקטובר 1899, החזרת וקובעת כי אסור ליהודים להשקע בארץ-ישראל; מותר להם רק לעלות-לרגל ולשהות בארץ שלושה חודשים לכל היותר.

העיקריים היה הבנקאי והסוחר מירושלים, פרוטיגר, יליד שווייץ ובן-חסות הקונסוליה הגרמנית, שעסק במכירת אדמות רבות לשכונות היהודיות.⁵⁰ למעשה הושקע כל רכושו בקרקעות, ואין חימה שהקונסוליה הגרמנית היתה הראשונה שיצאה במחאה חריפה נגד האיסור, מחמת הנוק העצום שנגרם לפרוטיגר ולאינטרסים של בני-חסות גרמנים רבים. ב-17 בדצמבר 1892 דיווח הקונסול

50 ראה תלונות ודיווחים: אליאב, תעודות, מס' 148-151; מגדל, הערכים והציונות, עמ' 8-9; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 357, 366; ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, תיק מס' 105.

טישנדרוף לשגרירות ותבע את התערבותה הנמרצת לכיטול הגזירה. על מכתב זה השיב השגריר הגרמני בקושטא כי רכישת נכס־דלא־ניידי נאסרה על עולים בלבד וביקש מן הקונסול את נוסח הפקודה. טישנדרוף השיב שהמושל סירב למסור לו העתק מן הפקודה, אך נראה לו שלכתחילה התכוון 'השער העליון' לעולים מרוסיה בלבד, אך כשל הנוסח הבלתי־ברור 'הרחיב' המושל את האיסור על כל היהודים. אפילו בקשת שני גרמנים ממסדר הטמפלרים בירושלים להקים בניינים על אדמת מירי הוחזרה על־ידי 'השער העליון' עם ההערה, שההכרעה על בקשה זו תיפול רק לאחר הודעת המושל בדבר דת המבקשים, מאחר ששמותיהם דומים לשמות יהודיים. במכתב נוסף ציין טישנדרוף שאפילו הפאטריארך הלאטיני של ירושלים, שראה בגזירה זו סכנה לאינטרסים של קהילתו, ביקשו לעשות הכול למען ביטול האיסור.⁵¹

גם הקונסול האוסטרי, קוויאטקובסקי,⁵² פנה לשגרירות שלו בקושטא וביקש את התערבותה, בציינו כי 'בזמן האחרון מסרב משרד הקושאנים כאן וגם ביפו להוציא קושאן לקונים יהודים, בהסתמך על הצו האחרון של שר הפנים, בהנמקה שמעתה אסורה העברתם של נכס־דלא־ניידי ליהודים ככלל'.⁵³ בנספח למכתב זה תיאר הדראגומן בקונסוליה, א' טארוסיאן, את המצב החמור שנוצר עקב האיסור: 'אם צו זה לא יבוטל, יסבלו הרבה אנשים נזקים חמורים ביותר, היות שישנן כמה חכרות הבונות בתים ומוכרות אותם, בתנאי שהתשלום יבוצע כשיעורים במרוצת שנים אחדות, ואילו הקניה נעשית בת־תוקף רק לאחר העברת התשלום האחרון. האנשים שקנו בתשלומים נמצאים כמצב מסוכן מאוד ואינם יודעים מה לעשות... הם מאבדים את זכויותיהם לבעלות, ובעלי הנכסים שקיבלו עד עכשיו את התשלומים, אינם מסוגלים כנראה להחזיר את מלוא הסכום שכבר קיבלו'. מסתבר שגם בני־חסות אוסטרים רבים נפגעו מחמת האיסור.

שני הקונסולים האלה היו הפעילים העיקריים במערכה. הם לא נתנו מנוח לשגריריהם בקושטא, שהיו בעלי השפעה רבה, והחלו להפעיל לחץ כבד על 'השער העליון' לכיטול הגזירה. אליהם הצטרף גם השגריר הבריטי, לפי בקשת הקונסול ג'ון דיקסון,⁵⁴ שאף הוא העביר תלונות רבות של בני־חסות על מניעת עסקי־קרקעות.⁵⁵ השגרירים מיאנו להשלים עם התוקפנות היתירה שבה נהגו השלטונות המקומיים בכיצוע האיסור, שכן למעשה הגיעה 'העלייה המבוהלת' לקיצה, ועיקר המערכה התרכזת עתה באיסור לרכוש קרקעות.

במערכה זו כולט העדרן של ארצות־הברית וצרפת. כאשר לראשונה, מסתבר כי הקונסול דאז, סלה מריל,⁵⁶ שנודע לשימצה ביחסו העויין ליישוב, לא רק שלא נלחם באיסור, אלא אף הצדיקו במכתבו לשגרירות, ומובן שזו לא ראתה צורך להתערב. על העמדה הצרפתית למדים אנו מדיווחו של הקונסול הגרמני, שכנראה לא היו הצרפתים בלתי־מרוצים מהטלת האיסור, שסילק מן העסקים את המתחרים העיקריים ברכישת אדמות, שבהן היו מעוניינים הצרפתים עצמם.⁵⁷ בדומה לכך נהגו

51 ראה: אליאב, תעודות, מס' 148-149.

52 קוויאטקובסקי (Carl Graf v. Kwiatkowski) כיהן בירושלים בשנים 1891-1893. פרטים עליו ראה במאמרי 'הקונסוליה האוסטרית בירושלים והיישוב היהודי', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 73-110.

53 מכתב מתאריך 18 בדצמבר 1892, ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, חיק מס' 105.

54 דיקסון (John Dickson) שירת בירושלים בשנים 1891-1906 ונפטר שם.

55 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 366-368, 379.

56 מריל (Selah Merrill) שירת שלוש פעמים כקונסול בירושלים, בשנים 1882-1886, 1891-1894, 1898-1901.

57 ראה: אליאב, תעודות, מס' 163.

גם הרוסים, אולם גם נציגי שתי מעצמות אלה – צרפת ורוסיה – הצטרפו בשלב מאוחר יותר לשורת המחאות הדיפלומאטיות.

גם אם אמנם לא היתה הפעם פעולה משותפת, הרי הביא לחצם של נציגי גרמניה, בריטניה ואוסטריה לנסיגת הממשל התורכי. ב-3 באפריל 1893 פורסמה הודעת-הבהרה מטעם מיניסטריין-החוץ, שהיא למעשה הודעה על ויתור משמעותי.⁵⁸ תכלית האיסור על רכישת הקרקעות – הסביר המיניסטריין – היא למנוע התיישבות-קבע של יהודים בארץ-ישראל, 'לאחר שהצליחו או יצליחו, בניגוד לאיסור הקיים, להיכנס לארץ'.⁵⁹ הפעם הובא אפוא המניע הפוליטי המובהק באורח רשמי. נוסף לכך, 'כיוון שהאיסור לרכישת נכס-דלא-ניידי בארץ-ישראל פוגע ביהודים מקומיים באותה מידה כמו בבני-דתם מחוץ-לארץ, אין גם מקום לתלונתם של האחרונים על אפליה'. איסור זה בוטל בשל החשש שיהודים מקומיים ירכשו קרקעות בשם אחיהם מאירופה ולמענם. עם זאת נותרך האיסור ונוסח כמעין פשרה: יהודים זרים יורשו לרכוש אדמות עירוניות וכפריות, אם ימציאו אישור הקונסוליה שאינם נימנים עם סוג 'העולים שכניסתם נאסרה' (קרי: לא באו ב'עלייה המונית' מרוסיה ומרומניה), וכי הם יושבים בארץ 'ג' שנים. כן יתחייבו שלא להשכין עולים בלתי-חוקיים בנכסיהם, ואם מדובר באדמה חקלאית, שלא להקים מושבות יהודיות עליהן. 'מובן מאליו, שהצווים האלה יבוצעו כלפי אנשים שיפעלו בניגוד להצהרותיהם'.

הקונסולים בירושלים קיבלו כסיפוק את הודעות שגרירותיהם על ההסדר החדש, שכן הם היו מעוניינים בעיקר בהיתר לעסקות בקרקעות עירוניות ולא נתנו דעתם על הרחבת ההתיישבות החקלאית היהודית. אך כאן אירעו דברים מוזרים. המושל איברהים חאקי פחה, שכנראה לא רצה להשלים עם הביטול החלקי של הגזירות, המשיך להערים קשיים ואף טען שלא קיבל הוראות חדשות, ועוד במשך כמה חודשים דיווחו הקונסולים של בריטניה, גרמניה ואוסטריה על המשך ההתנכלויות והתעלמות השלטונות המקומיים מן ההוראה החדשה.⁶⁰ נתברר שהתורכים דיברו בשני קולות, וכי הבטחות 'השער העליון' – ואף הודעה רשמית מפורשת שלו – אינן תואמות את דרך-הפעולה של הממשל המקומי. עוד חלפו חודשים רבים עד שפסקו התלונות על קשיים בעסקי-קרקעות שבערים, ואילו לגבי אדמות מירי החקלאיות הוסיפו השלטונות המקומיים להתעלם מן ההיתר והשתדלו למנוע בכל מחיר את הרחבת ההתיישבות היהודית.⁶¹ על מכשול זה התגברו היהודים בעזרת שלמונים, כפי שהיה נהוג כלפי כל דבר בממלכה התורכית. אף מערכה קצרה זו הוכיחה שוב כי עמדת-הכוח של נציגי המעצמות הזרות היתה רבת-משקל והממשל העות'מאני נאלץ להיכנע לחץ.

שתי הפרשיות יצאו ללמד על הכלל כולו. התמורות השונות במדיניות העות'מאנית בתקופת העלייה הראשונה היו פרי התערבותם של נציגי המעצמות הזרות, ושוב הוכחו לעיני-כול עצמתן וכוח-השפעתן בממלכה העות'מאנית השוקעת.

58 מכתב 'השער העליון' מתאריך 3 באפריל 1893, תיק 105 בארכיון השגרירות האוסטרית.

59 '... d'empêcher l'établissement définitif en Palestine d'émigrés Israélites qui malgré la défense existante ont réussi ou réussiraient à pénétrer dans ce pays'

60 ראה: אליאב, תעודות, מס' 152-160; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 368-373; תיק 105 בארכיון השגרירות האוסטרית.

61 ראה מכתבו של טישנדרוף מתאריך 20 באפריל 1894, אליאב, תעודות, מס' 156.

המשא-ומתן להשגת זיכיון לחברת-החשמל

מיכאל ארן

כינונו של הממשל האזרחי הבריטי בארץ-ישראל ביולי 1920 שימש נקודת-זינוק להקמת הבית הלאומי היהודי. ההסתדרות הציונית נחשבה לנציגות היהודית המוסמכת שתפקידה היה להפוך את הצהרת בלפור למציאות פוליטית. כדי להשיג מטרה זאת, ריכזו וייצמן והמנהיגים היהודים האחרים את מאמצייהם בעיקר בחזית המדינית, כשהם מקיימים מגעים שוטפים עם הדרגים העליונים בלונדון ובירושלים. הנושאים המרכזיים שעמדו לדיון היו עלייה, קרקעות והתיישבות וכן מפעלי-תשתית, כמו חשמל, נמלים ורכבות. במישור הרעיוני היה ברור, שתנאי מוקדם לעלייה גדולה לארץ וכיסוסה יהיה הקמת תשתית כלכלית מתאימה. לצורך זה אף הוקמה המועצה הכלכלית, שבה השתתפו כמה מאילי-הממון היהודים החשובים בבריטניה, ותפקידה היה לשמש הזרוע הכלכלית של ההסתדרות הציונית ולגייס גם גורמים יהודיים לא-ציוניים למאמץ של בניית מפעל ההתיישבות.

ארץ-ישראל היתה עניה במחצבים ואוצרות-טבע וכמעט לא עוררה עניין בקרב חברות כלכליות בינלאומיות, אם כי היו מספר גישושים נסיוניים בשטח של חיפושי נפט וזריית אשלג. פיתוח המקורות הכלכליים של הארץ לא היה נושא יהודי בלעדי וגם לערבים היה בו עניין רב. האחריות הממלכתית להקמת מפעלי-תשתית היתה של הממשל הבריטי, ובשיקוליו ופעולותיו היה עליו לקחת בחשבון את הצרכים האובייקטיביים של הארץ והצורך לאזן את חלוקת המשאבים בין יהודים לערבים.

ההסתדרות הציונית הקדישה את משאביה הדלים בעיקר לרכישת קרקע והקמת יישובים. הקמת מפעלי-תשתית, ובעיקר נושא החשמל, מופיעה בכל תכניות-הפעולה הציונית ונדונה הן בפורומים פנימיים והן בשיחות עם הבריטים, אולם אפשר לומר שהטיפול של ההנהגה הציונית היה במישור הרעיוני-מדיני, אך היא לא פעלה בדחיפות מספקת להכנת הכלים המעשיים לשם כך. התעשייה והמסחר בארץ-ישראל בשנות העשרים התפתחו בעיקר על-ידי היוזמה הפרטית. שני המפעלים הכלכליים הגדולים, החשמל וים-המלח, בעלי מעמד הבכורה הן מבחינת ההון שהושקע בהם והן מבחינת מספר מקומות העבודה שפתחו בפני יהודים, אמנם עמדו תחת חסות רשמית של ההסתדרות הציונית, אך בעצם היו פרי-יצירתם של היוזמים רוטנברג ונובומוייסקי. פנחס רוטנברג הוא זה שהביא את נושא החשמל לתחום המעשה והביצוע. ניתן לאפיין ולסכם את פעילותו בתחום זה בכמה נקודות:

(א) יוזמתו לפעול בתחום שחשיבותו הלאומית רבה ביותר הביאה להשגת מקורות המימון והאישור המדיני.

פנחס רוטנברג

- ב) בתוך ההסתדרות הציונית היה זה וייצמן שפעל להשגת הגיבוי המדיני והפינאנסי לפעילותו של רוטנברג, שכן זה האחרון לא פעל באמצעות זרועות הביצוע של ההסתדרות הציונית המופקדות על הנושאים הכלכליים.
- ג) רוטנברג פיתח דרכי-גישה ישירות לדרגים העליונים בלונדון וירושלים. ההד הרב לפעולות והחשיבות הרבה שייחסו לה גרם לכך שהזיכיון שהשיג רוטנברג נדון בהרחבה בפרלמנט בלונדון וזכה לכיסוי רב בעיתונות הבריטית.
- ד) לפועלו היתה השפעה על קביעת גבולות ארץ-ישראל בצפון ועל השליטה היהודית במקורות המים.

תכניות כלכליות ותכניות להפקת חשמל בשנים 1919-1920

סיום מלחמת-העולם הראשונה ופתיחת ועידת השלום בוורסאי נתנו תנופה נוספת לפעילות הציונית. במקביל לדאגה לעתידה המדיני של ארץ-ישראל ולמעמדם וזכויותיהם של היהודים שם, החלה ההסתדרות הציונית בהתוויית התכניות המעשיות ליישוב הארץ. בנובמבר 1918 הוקמה המועצה הכלכלית המייעצת בראשותו של הרברט סמואל, ועם חבריה נמנו אלפרד מונר וג'יימס דה-רוטשילד,¹ וכן הוקמה ועדה לענייני ממון, שבנוסף לסמואל היו חברים בה הכלכלן הנודע קיינס (Keynes), יוליוס סימון (Julius Simon) ואחרים.²

1 ראה: א' פריזל, ראשית דרכו של וייצמן בהנהגת התנועה הציונית, 1917-1928, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 43 [להלן: פריזל, וייצמן]. המועצה החלה בפעולותיה רק באביב 1919.

2 ראה: A. Bühm, *Die Zionistische Bewegung*, II, Jerusalem 1937.

הלורד קרוזן, שר-החוץ
הבריטי 1923-1919

באמצע יוני 1919 שלח וייצמן תזכיר למאלט (Mallet), מזכירו של בלפור, וחבר משלחת השלום הבריטית לפאריז, ובו הוא פירט את תכנית העבודה הכלכלית של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל וציין:

- א. כל פעולה של הממשלה תהיה לה השפעה מוראלית חשובה על היהודים ברחבי העולם, הנמצאים כיום במצוקה קשה.
- ב. ביצוע התכנית יגביר את זרם העולים ויפתח אפשרויות בפני משקיעים בעלי-הון.
- ג. יביא לשיפור היחסים עם הערבים.

בין התכניות הרחופות מנה וייצמן את רכישת קו הרכבת יפו-ירושלים, ייסוד חברת-אניות, יישוב אדמות שוממות ומתן זכויות שונים, כמו להפעלת טלפון וטלגרף וזיכיון להפקת חשמל ממי העוג'ה. לדעתו, הענקת הזכויות האלה לא תעורר רגשות אנטי-ציוניים אצל הערבים.³ הזיכיון להפקת חשמל נדון כבר באחת משיבותיה הראשונות של המועצה הכלכלית המייעצת,⁴ וכן הועלה בשיחות בין נציגי המועצה ונציגי הממשלה באביב 1919.⁵

מאלט הודיע לווייצמן שאין כל אפשרות לטפל בעניין הרכבת; לשלטונות הצבאיים אין כל סמכות משפטית לתת זכויות עד לאישור המנדט על-ידי ועידת השלום, והם ינקטו בכל האמצעים כדי למנוע מגורמים בריטיים וזרים כאחד דריסת-רגל בארץ-ישראל.⁶ באותו זמן פנה הרברט סמואל, כיושב-ראש המועצה המייעצת, אל משרד-החוץ בבקשה לאפשר שיגור מספר מומחים לבדוק את תכניות החשמל והמים.⁷ קרוזן השיב לסמואל שהוא מעדיף לא לשלוח מומחים ציונים, כל זמן שעתידה של ארץ-ישראל לא הוסדר, וזאת כדי לא לעורר רגשות אנטי-ציוניים.⁸ בינתיים נפגש וייצמן עם בלפור בפאריז, שם שהו לרגל הדיונים בוועידת השלום, וביקש את אישורו לשלוח מומחים ציונים לארץ-ישראל.⁹ רק בסוף אוגוסט קיבל וייצמן אישור לשיגור משלחת קטנה לארץ-

3. מכתב וייצמן למאלט מיום 18 ביוני 1919, FO 608/100, בסיום המכתב מביע וייצמן את המשאלה שיינתן לו ולברנדייס לנסוע לארץ-ישראל, וברנדייס אכן נסע לביקור חטוף ביולי 1919.
4. באותה עת נתבקש וילבושביץ, מנהל המחלקה המסחרית, להכין דין-וחשבון בקשר להפקת חשמל באמצעות כוח המים. ראה מכתב יוליוס סימון לוועד הצירים מיום 29 באפריל 1919, אצ"מ, Z4/1637.
5. ראה מכתב אידר לסמואל מיום 9 במאי 1919, שם, Z4/1548, מאותו תאריך, שבו הוצע לציונים לפנות לממשלה כהקדם ולבקש זכויות, FO 608/100, p. 304.
6. מכתב מאלט לווייצמן מיום 1 ביולי 1919, FO 608/100.
7. מכתב סמואל למאלט מיום 1 ביולי 1919, שם, עמ' 422-426. ונסיטארט העיר על-גבי המכתב שבקשתו של וייצמן לשלוח שני מומחים אמריקנים בשם פוס ופוסטר לנסוע לארץ-ישראל, בתנאי שיגישו ממצאים לשלטונות — אושרה קודם-לכן.
8. מכתב קרוזן לסמואל מיום 1 ביולי 1919, שם. קרוזן התנגד למסירת מידע כלכלי לציונים (הכוונה היתה לדין-וחשבון על ניצול הכוח ההידרואלקטרי של הירדן וכן לתכניתיו של טאלוק לניצול ים-המלח). הוא סבר שכל זמן שהמנדט טרם נמסר לבריטניה, אין זה עניינה של בריטניה לתמוך בציונים, כדי לא לפגוע בערבים ובמוסלמים. בלפור העיר בשולי המכתב של קרוזן שלמרות היותו ציוני נלהב, אין הוא בטוח שיהיה זה כדאי כי בריטניה תקבל את המנדט על ארץ-ישראל (כנראה בשל חשש לחיכוכים עם המוסלמים). ראה מכתב קרוזן לבלפור מיום 5 באוגוסט 1919, שם, עמ' 439-440. בתזכיר ששלח הקולונל ווטס-טיילור, שנודע כפרו-ערבי, הוא התנגד לרוב דרישותיו של וייצמן וטען שווייצמן מקל ראש ברגשות האנטי-ציוניים המפעמים בלבות הערבים. ווטס-טיילור התנגד למסירת זיכיון הרכבת לציונים ולא ראה בזכויות הטלפון והטלגרף זכויות קטנים, כדבריו של וייצמן. יחד עם זאת הוא המליץ על פיתוח התכנית לניצול מי העוג'ה, בתנאי שיהיה זה לטובת כל התושבים. התזכיר של ווטס-טיילור מארץ-ישראל מיום 12 באוגוסט 1919, שם, עמ' 458.
9. ראה מכתב וייצמן לבלפור מיום 23 ביולי 1919, שם.

ישראל, אשר לא חישא אופי רשמי.¹⁰ בספטמבר 1919 נשלחו לארץ-ישראל המומחים הבריטים לענייני חשמל, מטקלף (Charles Metcalf) ופרימן (John Friman).¹¹ לציונים היה ברור שפיתוחה הכלכלי של ארץ-ישראל תיב להיעשות במהירות ועל-ידי יהודים. בדיון-וחשבון פנימי נאמר שיש להפוך את ארץ-ישראל למרכז מסחרי ותעשייתי שיקדם את הארץ לעצמאות כלכלית במהירות האפשרית. פתרון הבעיות הפוליטיות היה תלוי באיתנותו של הבסיס הכלכלי של יהודי ארץ-ישראל. היה נחוץ הון יהודי למימון עבודות-ציבור החיוניות לייסוד תעשיות אשר יפתחו מקורות-תעסוקה לפועלים יהודים ולפעילות יהודית כלכלית בכלל.¹² על הקשיים מבחוץ נוספו גם קשיים מבפנים. בקיץ 1919 בכינוס הוועד הפועל הציוני החלו להתגלות ניצני המחלוקת בין ברנדייס ווייצמן, חילוקי-דעות שהביאו להאטה ראשונית בתכניות המדיניות של ההסתדרות הציונית.¹³

בסתיו 1919 נסע וייצמן לביקור בארץ-ישראל,¹⁴ ונראה שגם הגנרל אלנבי וגם הגנרל בולס, מושלה הצבאי של ארץ-ישראל, התייחסו בהערכה אל פועלו.¹⁵ וייצמן הגיש בפברואר 1920 דין-וחשבון על ביקורו ללורד קרזון, ובו הקדיש מקום מיוחד לתכניות-השקאה והפקת כוח חשמלי. לדעתו לא היה כדאי להיכנס לתכניות-השקאה גדולות, אלא אם תזכה ארץ-ישראל בגבולות 'המתאימים'. אז אפשר יהיה להפיק כוח חשמלי, שישימש בסיס להקמתה של תעשייה, מהירדן, הליטאני והירמוך.¹⁶

בעקבות וייצמן יצא לארץ הרברט סמואל, על-פי בקשת בולס, כדי ליעץ לשלטונות הצבאיים בעניינים כלכליים ואדמיניסטרטיביים, שכן באותה עת היה סמואל נתון בעיצומם של מגעים עם הממשלה בלונדון בניסיון לגבש תכנית כלכלית לארץ-ישראל.¹⁷ קודם צאתו לארץ הכריז סמואל, ביום השנה השני להצהרת בלפור, שמטרת המדיניות הציונית איננה השתלטות על הארץ, אלא 'פיתוחה תוך כדי עידוד עלייה, התיישבות ומסירת זכויות על חלק מהעבודות הציבוריות הגדולות למוסדות יהודיים, כדי שהארץ תעמוד ברשות עצמה בחסותו של רוב יהודי מבוסס' (ההדגשה

- 10 ראה מכתב משרד-החץ לווייצמן מיום 27 באוגוסט 1919, שם, עמ' 451.
- 11 ראה מכתבו של מזכיר הוועדה המייעצת ללואיס דייין (Dane) מיום 31 באוקטובר 1919, אצ"מ, Z4/25102 על דיון ראה להלן.
- 12 ראה דין-וחשבון כלכלי של המחלקה למסחר ותעשייה בלונדון מסוף שנת 1919, A7/23/4.
- 13 ראה: פריזל, וייצמן, עמ' 78.
- 14 על ביקור זה ראה: Ch. Weizman, *Trial and Error*, London 1949, pp. 315-316.
- 15 ראה מכתב אלנבי ללורד ג'ורג' מיום 24 בדצמבר 1919, אצ"מ, Z4/305/4 ומכתב בולס לאלנבי מיום 21 בדצמבר 1919, שם. בולס גם הדגיש את חשיבות מי הליטאני והירדן לעתידה של ארץ-ישראל. תמיכה בלתי-מסויגת בציונים הביע הקצין הפוליטי הראשי של המפקדה בקאהיר, הקולונל מיינרצהגן. במכתב לקרזון מיום 10 בנובמבר 1919 הוא מתאר את הציונים כארגון היחיד אשר יש לו האמצעים האנושיים, הטכניים והכספיים לשיפור המצב הכלכלי הקשה בארץ-ישראל. ראה: ר' מיינרצהגן, יומן מזרח תיכוני (תרגום א' אמיר), חיפה 1973, עמ' 59.
- 16 מכתבו של וייצמן לקרזון מיום 4 בפברואר 1920, אצ"מ, Z4/305/4 בסיום מכתבו מציין וייצמן שיש להתחיל בפיתוח הדרגתי של נמל חיפה ולהרחיב את רשת הרכבות והדרכים. ביצוע מיידי של התכנית יביא להפגת המתח בין הערבים והיהודים ולחזיון תביעתה של בריטניה לקבלת המנדט על ארץ-ישראל.
- 17 סמואל ביקש ממשרד-החץ מידע כלכלי על ארץ-ישראל, אך שוב נתקל בסירוב. ראה פרוטוקול ישיבת הוועדה המייעצת מיום 8 בדצמבר 1919, אצ"מ, Z4/25101 באותה ישיבה הוחלט לדחות סופית את תכניתו של דייין לייצור חשמל.

שלי, מ"א).¹⁸ סיורו של סמואל נמשך כחודשיים, וכמהלכו נפגש עם נציגי השלטונות, היהודים והערבים. בתום ביקורו פרסם סמואל הודעה ובה סיכם את רשמיו. ארץ-ישראל, לדבריו, היא ארץ עניה במשאבים ותושבים וזקוקה לרשת-דרכים, רכבות, נמלים ושיטות חדישות של השקאה לפתרון בעיית המים. הוא הרחיב את הדיבור על חשיבות פיתוחה של אנרגיה הידרו-אלקטרית. בניגוד לדעת קציני השלטון הצבאי, האמין שיש אפשרות לדו-קיום בשלום בין העדות השונות וציין שאפילו אם היו הציונים מנסים לנשל את הערבים, היו הבריטים מתנגדים לכך.¹⁹ סמואל הגיש בעקבות ביקורו שני תזכירים ללורד קרזון ולאלנבי. התזכיר לקרזון היה בעיקרו פוליטי ודן בסיכויים של שיתוף-פעולה בין יהודים וערבים, שסמואל ראה אותם כסבירים.²⁰ בתזכירו לאלנבי עמד סמואל ביתר פירוט על הבעיות הכלכליות של הארץ. לדעתו, הוכיחה ההתיישבות היהודית והגרמנית שבארץ-ישראל קיים פוטנציאל כלכלי ניכר. חוסר הבהירות לגבי עתידה המדיני של הארץ גורם לכך שלא נעשים כל צעדים מעשיים לפיתוחה. יש להכשיר קרקעות ממשלתיים, כדי שיהיה אפשר לגשת מיד להקמת מפעלים חיוניים, כמו רשת-רכבות, נמל חיפה ותחנה הידרו-אלקטרית.²¹

לקראת כינון הממשל האזרחי בארץ-ישראל ניסחו הציונים את הצעותיהם. ברור היה למציעים שגיבושן הסופי של ההצעות תלוי בנוסח המנדט. לדעתם, על כל המחצבים ואוצרות-הטבע להיות רכושה של המדינה, וזכויות שניתנו על-ידי התורכים יש לבטל. הממשלה תעבד יחד עם הסוכנות היהודית תכנית לביצוע עבודות ציבוריות, בעיקר בשטחי ההתיישבות העתידה של היהודים.²² הכול הסכימו שיש לפתח את ארץ-ישראל במהירות האפשרית ולשם כך דרושים אמצעים רבים. באנגליה דרשה דעת-הקהל קיצוצים בתקציב-הגנה, והיה ברור שכספים רבים לא יועמדו לרשותה של ממשלת ארץ-ישראל.²³ ערב מינויו למשרת הנציב העליון לארץ-ישראל העריך סמואל שיש לגייס מיד כ-2 מיליון ליש"ט לרכבות ו-300 אלף ליש"ט לעבודות ציבוריות, והודיע לווייצמן שלדעת ראש הממשלה, לוי ג'ורג', חייב הכסף לבוא ממקורות יהודיים.²⁴ גיוס הכספים חשוב לבניית תשתית איתנה לקיומו של הבית הלאומי, והיה זה אך טבעי, לדעת סמואל, שהממשלה הבריטית, שעשתה כה רבות למען ארץ-ישראל מבחינה צבאית וכלכלית, תצפה מהיהודים שהם יספקו את המקורות הכספיים לפיתוח הארץ.²⁵ הממשלה בלונדון רצתה לגייס את הכספים באמצעות מלווה מיוחד לארץ-ישראל שיירכש בעיקר על-ידי יהודים, אולם התכנית נתקלה בקשיים פוליטיים ואף הגיעה לדיון בפרלמנט. ביולי 1920 הודיע קרזון בפרלמנט שהקמת בית לאומי בארץ-ישראל תהיה

18 ראה: מ' מדוני, עשר שנים של מדיניות ארצישראלית, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 136-137.

19 הודעה לעיתונות מיום 25 במארס 1920, אצ"מ, Z4/25013.

20 ראה תזכיר סמואל לקרזון מיום 2 באפריל 1920, pp. 10-12, E3109/131/44, FO 371/5139.

21 תזכירו של סמואל לגנרל אלנבי מיום 31 במארס 1920, E3594/131/44, FO 371/5/139, סמואל מזכיר גם את רוטנברג, שמונה על-ידי ועד הצירים לאסוף את כל הממצאים הנוגעים להקמת תחנה הידרו-אלקטרית.

22 מתוך תזכיר של 'הממשלה העתידה של ארץ-ישראל' מיום 11 במאי 1920, אצ"מ, Z4/25015 התזכיר מדבר גם על המעמד המיוחד שיש להקנות לסוכנות בביצוע עבודות ציבוריות.

23 לקראת סוף שנת 1920 גברו הלחצים לקימוצים, ואחת ממטרותיו של צ'רצ'יל בוועידת קאהיר הייתה להביא לחסכונות כספיים באמצעות הסדרים פוליטיים. ראה: A. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arab World*, London 1970, pp. 85-86, 129-130.

24 מכתב סמואל לווייצמן מיום 20 ביוני 1920, אצ"מ, Z4/25016.

25 ראה מכתב סמואל למזכיר הכספי של ההסתדרות הציונית מיום 13 בספטמבר 1920, אצ"מ, Z4/1163/1.

במימון יהודי בלבד, מכיוון ששום גורם אחר לא יהיה מוכן להשתתף במימון התכנית.²⁶ החשש במשרד-החוץ היה שמתנגדי הציונים יאמרו שקבלת מלווה מידי היהודים עלולה להגביל את חופש הפעולה של ממשלת ארץ-ישראל. המגעים לעריכת המלווה נמשכו והבריטים רמזו 'שאם בנקאים יהודים יהיו מוכנים להושיט עזרה כספית בתנאים נוחים (ריבית נמוכה) לבית הלאומי, יש לצפות שההשפעה המוראלית על האוכלוסיה הלא-יהודית בארץ-ישראל ועל דעת-הקהל בבריטניה ובעולם תהיה רבה מאוד'.²⁷

כמתנה הציוני הלכו והעמיקו חילוקי-הדעות בין ברנדייס ווייצמן והגיעו לשיאם בוועידה הציונית השנתית ביולי 1920. מארגני הוועידה הזו קיוו שתנוסח בה תכנית-עבודה כלכלית ברורה, אך הם אוכזבו.²⁸ למרות זאת קיבלה הוועידה שורה של החלטות מעשיות, ובין השאר החליטה על הקמת 'המועצה הכלכלית לארץ-ישראל'.²⁹ במועצה תלו תקוות רבות שתשמש המנוף הפיננסי לפיתוח הכלכלי של הארץ.³⁰ אלפרד מונד, שהיה יושב-הראש הראשון שלה, רצה שהמועצה הכלכלית תהיה גוף עצמאי אשר יפעל בשיתוף-פעולה עם ההסתדרות הציונית ויהיה מעין מוסד-גג לכל הארגונים הכלכליים היהודים הפועלים בארץ-ישראל.³¹ במועצה היו חברים גם אנשי-כספים יהודים לא-ציוניים, כמונד, ג'יימס דה-רוטשילד ורוברט ואל-כהן. וייצמן לא קיבל בעין יפה את הקמתה, ובעיקר את תביעתו של סר רוברט ואל-כהן שההסתדרות הציונית תעביר את כל האמצעים הכספיים והחומריים (ציוד ומכונות) לידי המועצה.³²

הנסינות של שיתוף-פעולה בין המועצה הכלכלית לבין ההסתדרות הציונית וקצן היסוד לא עלו יפה, בעיקר בשל התנגדותו של רוברט ואל-כהן. מאוחר יותר גם התקררו היחסים בין וייצמן לבין מונד וג'יימס דה-רוטשילד. המועצה נרשמה בסוף 1921 כ-Economic Board For Palestine וניהלה פרויקטים עצמאיים משלה.³³ היא התכנסה לראשונה ב-21 לאוקטובר 1920 ועל סדר-יומה הונח תזכיר שדיבר על הצורך בהקמת חברה יהודית יצרנית שתביא לפיתוח כלכלי ולקליטה מירבית

26 ראה הערות פקדי משרד-החוץ, טילי (Tilley) ופורבס-אדם (Forbes-Adam), מיום 22 באוקטובר 1920, FO371/5286, E2970/1944/44, pp. 101-103. היה ברור גם שלא יהיה אפשר לגייס כספים לפיתוח ארץ-ישראל אצל הערבים, כיוון (לדברי טילי) שהדבר נוגד את דתם. אותם פקידים ציינו שאלפרד מונד הטיל ספק ביכולתם של הציונים לגייס כספים, מפני שרוב הקפיטאליסטים היהודים אינם ציונים.

27 מכתבו של טילי להסתדרות הציונית מיום 26 באוקטובר 1920, אצ"מ, Z4/25016, אך ההיסוסים במשרד-החוץ לא פסקו. ב-30 בנובמבר 1920 כתב טילי למשרד-האוצר שקבלת מלווה בתנאים נוחים מידי בנקאים יהודים עלולה להגביל מאוד את ממשלת המנדט. משרד-האוצר השיב שקבלת המלווה תטיל התחייבות מוסרית כבדה על בריטניה ועל חברה-הלאומים. ראה: FO 371/5286, E13493/11944/44. סמואל המשיך בלחצו לגייס כספים ועל-פי דרישתו, אף הוכנס תיקון בסעיף 27 של כתב המנדט, שבו נאמר שבריטניה תכבד את כל התחייבויותיה במשך תקופת המנדט (בכתב המנדט, כפי שפורסם, מופיעים הדברים בסעיף 28). ראה מכתבו של טילי לסמואל מיום 11 בדצמבר 1920, שם. מלווה-ארץ-ישראל אושר רק ב-1927 בסכום של 4.5 מיליון ליש"ט. ראה דין-וחשבון שנתי של ממשלת ארץ-ישראל משנת 1927, עמ' 94.

28 ראה: פריזל, וייצמן, עמ' 141-144. חילוקי-הדעות התמקדו באופי ארגונה של ההסתדרות הציונית והיקף ההון שיש לגייס למען הקמתו של הבית הלאומי.

29 ראה: פריזל, וייצמן, עמ' 184.

30 ראה, למשל, סמואל לווייצמן מיום 5 בספטמבר 1920, אצ"מ, Z4/1188.

31 ראה מכתבו של אלפרד מונד לסמואל מיום 18 בנובמבר 1920, אצ"מ, Z4/1163/2.

32 ראה מכתבו של וייצמן למונד מיום 21 בנובמבר 1920, שם. וייצמן רצה שהמועצה תתרכז בפרויקטים מסוימים. כמו חברת יק"א.

33 ראה: פריזל, וייצמן, עמ' 185-191.

קבלת-פנים לאלפרד מונד (הלורד מלצ'ט) ב־1921
משמאל לימין: חיים וייצמן, אלפרד מונד, בתו – אווה, מאיר דיזנגוף ואברהם שפירא

של עולים. התכנית המעשית הראשונה היתה זו ליצירת כוח הידרו־אלקטרי, ועל המועצה היה לגייס את האמצעים הדרושים מיהדות העולם.³⁴

המשא-ומתן להשגת זיכיון להפקת ואספקת חשמל משנת 1921

פנחס רוטנברג הגיע לארץ־ישראל מרוסיה בסוף 1919 בעקבות מפלתם של הכוחות הלבנים ונסיגתם של הצרפתים. עוד ב־1905 הוא התפרסם כחבר פעיל בתנועת הסוציאל־דבולוציונרית, והיה אחראי להריגתו של האב גאפון. מאוחר יותר נודע בשל חלקו במהפכת 1917. בין השנים 1905-1917 עבד באיטליה כהקמת מפעלים הידרו־אלקטריים ובזמן מלחמת־העולם הראשונה היה פעיל בתנועה הציונית באמריקה.³⁵ הוא השתתף בהקמת הגרודים העבריים והתוודע אל אישים ציוניים, כווייצמן, בן־גוריון ובן־צבי (שסיפר עליו כי כבר באמריקה עבד על תכניות הנדסיות ובא במגע עם אגודת המהנדסים הציוניים באמריקה, אך לא זכה להצלחה רבה).³⁶ בדרכו מרוסיה, ב־

34 תזכיר למועצה הכלכלית מיום 19 באוקטובר 1920, אצ"מ, Z4/1163/2.

35 ראה: "יערי־פולסקין, פנחס רוטנברג, האיש ופעלו, תל־אביב תרצ"ט. [להלן: יערי, רוטנברג].

36 ראה שם, עמ' 144-145.

1919, נפגש בפאריז עם הבארון אדמונד דה-רוטשילד, וזה נתן לו סכום ראשוני, כדי שיתחיל בפעילותו לקבלת הזיכיון וכן המלצה חמה לבנו, ג'יימס דה-רוטשילד.³⁷ עם בואו לארץ עמד רוטנברג במרכז של פעילות ציבורית אינטנסיבית. הוא זכה במכרז לסלילת כביש צמח-טבריה,³⁸ והתווה יחד עם המהנדס אטינגר תכנית לניצול החולה למטרות חקלאיות.³⁹ וכן אירגן יחד עם ז'בוטינסקי את ההגנה בירושלים בזמן מאורעות 1920.⁴⁰

בתחילת 1920 נפגש רוטנברג עם הרברט סמואל והגנרל בולס ופרס לפניהם את תכניתו להקמת מפעל הידרו-אלקטרי לאספקת חשמל. הוא הודיע להם שהוא מוכן להתחיל בתכנון מידי של המפעל ולהקים תוך שנה תחנת-כוח חשמלית שתספק כ-20 עד 30 אלף כוח-סוס בשנה. למרות שסמואל היה ספקני לגבי התכניות הכלכליות הציוניות, הרי במפעל החשמל תלה תקוות רבות.⁴¹ בקיץ 1920 הגיש רוטנברג את תכניתו לחישמואל ארץ-ישראל לאישור ההסתדרות הציונית.⁴² הוא ראה בתכניתו את נושא הדגל לפיתוח הכלכלי של הארץ, תכנית שתבצע באמצעות כוח יהודי-לאומי, תביא לחיזוק היישוב היהודי בארץ ותשמש מכשיר לשיתוף-פעולה בין יהדות העולם והיישוב למען פיתוחה של ארץ-ישראל. בשלב ראשון הציע להקים תחנה בכית-שאן, שתספק כ-50 אלף כוח-סוס באמצעות קו-מתח גבוה לחיפה, יפו וירושלים. המפעל, אשר יתבסס על כוח המים של הירדן ושל הליטאני, יגדיל את תפוקתו פי עשרה כאשר יגיע לשלבו הסופי.⁴³

התכניות נבדקו על-ידי חברת היועצים של מטקלף, שביצעה עבור ההסתדרות הציונית סקר מוקדם שנה קודם-לכן. בהמלצותיהם הדגישו היועצים פעם נוספת את חשיבות פיתוחם של מקורות-אנרגיה הידרו-אלקטריים, בהעדר כל מקורות-אנרגיה אחרים. לדעתם, יש ביכולתו של רוטנברג לספק חשמל במחירים סבירים, ותכניתו תשמש בסיס להקמת תעשיות אשר יתנו עבודה לאלפי אנשים.⁴⁴

בעקבות ההמלצות החיוביות הגישה ההסתדרות הציונית את התכנית לאישורו של הנציב העליון. בבקשתה הודגש שיש להציע עבודות ציבוריות מסוג זה להסתדרות הציונית, כדי לשמור על האופי הממלכתי של המפעל. הנציב התבקש, לאחר שישלים את הבדיקות הטכניות, למחר ולאשר את התכנית, כדי שאפשר יהיה להתחיל בגיוס כספים.⁴⁵ סמואל הסכים שהמפעל להקמת תחנות הידרו-אלקטריות יוקם על-ידי הציונים.⁴⁶ הנציב העליון הוסיף שהוא מייחס חשיבות רבה לתכניתו של

37 ראה שם, עמ' 159-160.

38 ראה שם, עמ' 190-193.

39 ראה שיחה בין אטינגר ורוטנברג מיום 14 בינואר 1920, אצ"מ S/15/37/b.

40 ראה: ספר תולדות ההגנה, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 629-627.

41 ראה: ש' הטיס-רולף, 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל', קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 82.

42 ראה: מכתבים 7, 13, 16, 27 ו-58 מהחודשים אוגוסט-ספטמבר 1920, ח' וייצמן, אגרות, ירושלים תשל"ט, עמ' 41, 51, 56, 73, 101.

43 תזכיר על האפשרויות הכלכליות של ארץ-ישראל מיום 18 באוקטובר 1920, אצ"מ, Z/4/1163/2 וכן תזכיר על תכנית רוטנברג מתאריך דומה, שם, Z/4/1163/1.

44 ראה תזכיר שהוגש על-ידי מטקלף לאלפרד מונד ב-10 באוגוסט 1920, שם, Z/4/887 מטקלף וגם רוטנברג היו סבורים שמקום התחנה צריך להיות בין החולה לכנרת, אולם בשל בעיות של זכויות על הקרקע, עוינות הערבים והעדר סקרי-קרקע, הוסכם שלא להקים את התחנה ליד הירמון. מטקלף ציין את רוטנברג לשבח על הערכותיו הכספיות הזהירות.

45 מכתב יוליוס סימון, מזכיר ההנהלה הציונית לסמואל מיום 24 באוגוסט 1920, שם, Z/4/887.

46 מכתב סמואל לפאול סינגר, המזכיר הכספי של-ההסתדרות הציונית, מיום 13 בספטמבר 1920, שם, Z/4/1163/1.

רוטנברג, וברגע שהתכניות תאושרנה על-ידי המומחים הטכניים של הממשלה, יעשה הכול כדי להושיט את מלוא העזרה לביצוע מהיר של התכנית.⁴⁷

רוטנברג ניהל את מאבקו לאישור התכנית בשתי חזיתות. באחת, היתה מטרתו לקבל את הסכמת ממשלת המנדט; ובשנייה, היה עליו לשכנע את חבריו שיקציבו לו את הכספים הדרושים לביצוע התכנית.

מצויד בדין-וחשבון של מטקלף הוא פנה אל קרן היסוד וביקש 100 אלף ליש"ט, כדי להתחיל בביצוע התכנית.⁴⁸ ההסתדרות הציונית היתה נתונה באותה עת במשבר קשה בעקבות כשלונה של ועדת לונדון, שהוכיחה עד כמה רב המרחק בין החזון לבין האמצעים העומדים לרשות מגשימו, ובמקום לצאת כתכנית-עבודה ברורות, חשפה משבר עמוק. גם היחסים הפנימיים בהנהלת קרן היסוד היו מעורערים.⁴⁹ סימון, מנהל קרן היסוד, אימץ צורת-ניהול נוקשה, והסוכנות ווייצמן כעסו עליו על שאין הוא מעביר כספים לרוטנברג, כדי שיחל בהכנת הפרוייקט.⁵⁰

המומחים של קרן היסוד אישרו את המיפרטים הטכניים של תכנית רוטנברג, אולם ראו קושי בגיוס הכספים.⁵¹ ההתנגדות לאישור דרישותיו הכספיות היתה הן מסיבות אישיות והן מסיבות ענייניות. רוטנברג לא התייחס תמיד ברצינות הדרושה לתביעותיהם של אנשי קרן היסוד.⁵² היו גם הערות שהתייחסו לתכנית עצמה, ווייצמן הרגיש צורך לקבל חוות-דעת מקצועית נוספת.⁵³

נראה שבזמנים קשים אלה קיבל רוטנברג סיוע רב דווקא מהבארון אדמונד רוטשילד.⁵⁴ לרוטנברג היתה ידועה מדיניות הממשלה, שכל זמן שלא אושר כתב המנדט, אין אפשרות לקבל זיכיון, אולם יחד עם זאת הציע להיכנס למשא-ומתן עם סמואל על תנאי הזיכיון. על-פי הצעתו, תקים הסוכנות היהודית חברה מיוחדת לעבודות-ציבור, שלידיה יימסר הזיכיון. החברה תתחייב לספק חשמל ומים במחירים זולים והרווחים יוקדשו לפיתוח הבית הלאומי.⁵⁵ סמואל, למרות שלא יכול היה להתחייב מתי יינתן הזיכיון, שלח לרוטנברג מכתב ובו הודיע לו שממשלת בריטניה מעוניינת בתכניותיו ורואה בהן חשיבות רבה לפיתוח הארץ.⁵⁶ אבל סמואל הכהיר לווייצמן שהממשלה איננה מוכנה לתת כל זיכיון עד לחתימת חוזה-שלום עם תורכיה ואישור המנדט על ארץ-ישראל.⁵⁷ למרות זאת סמואל לא שקט על שמריו והחל להפעיל את מלוא השפעתו כדי שרוטנברג יוכל להתחיל מיד בעבודתו.

47 מכתב סמואל לווייצמן מיום 5 בספטמבר 1920, שם, Z4/188

48 מכתב רוטנברג לקרן היסוד מיום 23 באוגוסט 1920, שם, Z4/887

49 ראה: J. Simon, *Certain Days*, Jerusalem 1971, pp. 153-155 [להלן: סימון, ימים].

50 ראה: סימון, ימים, עמ' 150, המסתמך על מכתב של ברגר (ציוני מגרמניה) אל ליכטהיים מיום 12 באוגוסט 1920.

סימון, לעומת זה, טען שנמנה עם תומכיו של רוטנברג. שם, עמ' 123.

51 ראה הערות על התכנית במכתב לסימון שנכתב כנראה על-ידי המהנדס הירסט ביום 4 בנובמבר 1920, אצ"מ,

Z4/887

52 ראה, למשל, מכתב הנטקה לווייצמן מיום 18 בנובמבר 1920, שם, Z4/887 שבו הוא מתלונן שאין רוטנברג מעביר חומר על התכנית.

53 ראה הערות של וייצמן בשולי מכתבו של סימון מיום 24 בינואר 1920, שם, Z4/905/1 וכן מכתב של קרמנצקי (להנהלה הציונית?) מיום 4 בינואר 1921, שם, Z4/905 המביע התנגדות חריפה לתכנית.

54 ראה מכתב סמואל לרוטשילד מיום 31 בדצמבר 1920, גנוך המדינה, ארכיון הרברט סמואל, תיק 7.

55 תזכיר של רוטנברג על תכניתו כנראה מאוקטובר 1920, אצ"מ, Z4/887

56 מכתב סמואל לרוטנברג מיום 19 בדצמבר 1920, שם, Z4/25014. המכתב נועד לסייע לרוטנברג בגיוס כספים.

57 מכתב סמואל לווייצמן מיום 19 בדצמבר 1920, שם, שם.

41521

1/27/61

בזה אני מביא לפניכם לקחת חלק בהקצאת הכספים
המנוה החדש - האלקטריה אל הירקון.
מהלך ההוצאה, רשומה ההולכת וההכנסה והתקנת הנספח
מסמכים בתוך זאת בתקופת הזמן הזה.
הרעיה הנקראת אל נדב ארבע מיליון אלף, אשר כבר קבלה את
האקספרטיזת הפיננסית, השתתפה והשתתפה. הנכס הליקון המהולל הזה
אשר המנהל בלונדון, למען אל הזאת אשר קיצציה על אלה זו בארץ
התקבל המוצא. תלמוד מלשונת רבם התקבל תורה בימים אלה.
הסכמה העברת כסף אל ערך 100.000 £. תלמוד התקבל מלשונת 47 1/2%
אל בקרן הבריטה. לפניכם אני מביא לפניכם את המסמכים 53000 £ ז"ל.
אל התקבל המוצא אלה התקבל וההכנסה הזאת אשר, המהותיות באר
ההחלטה אשר הוציאה הפעולה הזאת, את מקרה פילוסופי החלוא.
בארץ וזאת מתקופת אל אשר אל. בזה אני מביא לפניכם אל ילד
מלשונת וזאת אל את ההחלטה העליונה.

	ההסכם החדש ודמי המודעות וק"ח	
£	25000	1921
£	15000	1921
£	13000	1921
£	53000	

המלצתם הכבירה לרש יוסף, ז.צ.ל. הוא פ' 7 מהל' 56.

27 3/4

Σελ/66 οήκω

• ୧୫୫୫ ମସିହା : ଶ୍ରୀମତୀ

הכנסת את צבא למדן לפני לא יאמרו אולי ב' צבאות.

רוטנברג הגיש תכנית נוספת מצומצמת יותר, להפקת כוח חשמלי ממי העוג'ה (הירקון), שמטרתה אספקת חשמל ליפו ותל-אביב.⁵⁸ סמואל העביר את התכנית ללונדון וביקש שתיבדק במהירות האפשרית וציין שיש לה גיבוי כספי מצד הבארון רוטשילד ו'אוצר התיישבות היהודים'.⁵⁹ סמואל היה בדעה שתכנית מצומצמת, שקיבלה את אישורה של המחלקה לעבודות ציבוריות של ממשלת ארץ-ישראל וזכתה לברכתו של אלפרד מונד, אינה יכולה לגרום כל נזק ואינה חייבת להמתין לאישור המנדט. הוא אף הרחיק לכת וטען שמוטב להעניק את הזיכיון לחברת 'סטנדרד', מאשר לעכב עבודות-פיתוח חשובות.⁶⁰ בתכנית לניצול מי העוג'ה הוא ראה יתרונות כלכליים ופוליטיים; היא תהיה מקור-תעסוקה חשוב ותשמש דוגמה להתפתחות הארץ.⁶¹ אלפרד מונד החליט לפנות באופן אישי למשרד-החוץ בבקשה דחופה שיאשרו לרוטנברג את הזיכיון לניצול מי העוג'ה.⁶² רוטנברג הגיש באותו זמן, בפגישה שקיים עם סמואל ומונד בירושלים, גם את תכניתו הגדולה להקמת מפעל על מי הירדן. סמואל ביקש שגם תכנית זו תימסר לבדיקה למומחה סנל (John Snell), וכאשר ייקבע למי יינתן הזיכיון, יביאו בחשבון שרוטנברג נהנה מתמיכת ההסתדרות הציונית ושעל-פי סעיף 11 של כתב המנדט המוצע, יש לה עדיפות בנושא של עבודות-ציבור.⁶³

במשרד-החוץ בלונדון חששו שמתן זיכיון בארץ-ישראל עלול לפתוח את כל בעיית זכויות הנפט בעיראק, אם כי אפשר היה לעקוף את הבעיה בכך, שייאמר שהחברה שקיבלה את הזיכיון להפקת ואספקת החשמל היא חברה מקומית ומתן הזיכיון נועד לפתור בעיות פוליטיות מקומיות.⁶⁴ ב-14 בפברואר 1921 מונה צ'רצ'יל לשר המושבות וקיבל לידיו את כל ענייני המזרח-התיכון שהיו מפורזים בין משרדי-החוץ. המלחמה והמשרד לענייני הודו,⁶⁵ ובמשרד-המושבות הוקמה מחלקה מיוחדת לטיפול בענייני המזרח-התיכון כראשות ג'ון שקבורו. שקבורו, שאליו הופנה מכתבו הנ"ל של מונד, היה בדעה שיש להיעתר לבקשתו של מונד, היות שהתכנית תתרום לפיתוח הארץ ותפתח

- 58 תכנית לניצול מי העוג'ה מינואר 1921, שם, Z4/905/1
- 59 מכתב סמואל לקרוזן מיום 15 בדצמבר 1920, FO371/5293, E16205/15679/44 למשרד החוץ היו ספקות האם לשלוח מומחים טכניים מיד, או לחכות ליישוב בעיות הגבול בצפון. סמואל ביקש שהמומחים יהיו בריטים או אמריקנים, היות שרוב הכסף ייאסף באמריקה.
- 60 מכתב סמואל לקרוזן מיום 20 בינואר 1921, גנזך המדינה, ארכיון הרברט סמואל, תיק 7. סמואל גם כתב שעריית יפו תישא במימון חלק מהעבודות ושהתכנית תהיה חלק מהמפעל לניצול מי הירדן.
- 61 מכתב סמואל לקרוזן מיום 31 בינואר 1921, FO371/6391, E1919/1919/88 סמואל הציע שתי אפשרויות: האחת, לתת זיכיון לחברת-החשמל; השנייה, לתת לה ערבויות, שברגע שהנסיבות יאפשרו מתן זיכיון — הוא יינתן.
- 62 מכתב מונד לשקבורו מיום 21 בפברואר 1921, FO371/63474, E2391/32/88. מונד המליץ בחום על כישוריו הטכניים של רוטנברג. הוא ציין שכשם שהצרפתים העניקו זכויות בסוריה, יכולים הבריטים להעניק זכויות בארץ-ישראל.
- 63 מכתב סמואל לקרוזן מיום 31 בינואר 1921, FO371/6373, E1921/32/66 סעיף 11 של כתב המנדט אומר, בין השאר: '... הממשלה תוכל לבקש מהסוכנות הנזכרת בסעיף 4, להפעיל שירותים, מפעלי-תשתית ועבודות-ציבור או לנצל מחצבים במידה והדבר לא נעשה ישירות על-ידי הממשלה'. סעיף 4 אומר, בין השאר: '... הסוכנות תוכר כגוף ציבורי שתייעץ ותשתף פעולה עם הממשלה בעניינים כלכליים וחברתיים שיש להם נגיעה להקמת הבית הלאומי היהודי...'
- 64 ראה הערות של פורבס-אדם בשולי מכתבו של סמואל, FO371/6391, E1919/88 לדעתו, העולם לא יחס חשיבות רבה לארץ-ישראל, וכדוגמה אפשר לראות את הקמת בית-החרושת 'שמן'.
- 65 ראה: ESCO Foundation for Palestine, *A Study of Jewish Arab and British Policies*, New Haven: 1947, p. 262 [להלן: אסקן].

מקורות-תעסוקה בפני תושביה.⁶⁶ רוטנברג ביקש לפגוש את צ'רצ'יל בלונדון לפני יציאתו לוועידת קהיר, אולם הדבר לא עלה בידו. אך צ'רצ'יל החליט כבר לפנות למשרד-החוץ בבקשה לשנות את מדיניות הזכויות בארץ-ישראל, כדי לא לעכב את פיתוחה הכלכלי. סמואל, כתב צ'רצ'יל, קיווה שקבלת המנדט ומדיניות הבית הלאומי יביאו לזרימת הון, אולם הציפיות האלה טרם התגשמו ויש חשש לעזזעים פוליטיים בארץ-ישראל. לפיכך הציע שיינתנו רק זכויות המשפרים את המצב הכלכלי ובתנאי שלא יסתרו את כתב המנדט המוצע או יפגעו בזכויות שניתנו לפני המלחמה. הפיתרון שהוצע הוא יצירת שני סוגים של זכויות: אלה המיועדים לפתח את הארץ וליצור מקומות-עבודה, ואלה המיועדים לחיפוש מחצבים, שלגביהם האיסור ישאר בתוקף.⁶⁷ משרד-החוץ קיבל את המלצות משרד-המושבות מתוך תקווה שהדבר יביא לשיפור המצב הפוליטי בארץ-ישראל ויזרים אליה הון יהודי.⁶⁸ באפריל אושר נוסח הודעה רשמית, שפורסמה בארץ-ישראל ביוני 1921, ובה נאמר: 'כדי לא לעכב את פיתוחה של ארץ-ישראל, הוחלט להעניק מספר זכויות. מתן הזכויות יותנה בהסכמים אשר יגבילו את הרווחים למינימום, ואילו הסכמים העודפים יושקעו מחדש. לא ינתנו זכויות הפוגעים בזכויות שניתנו לפני המלחמה'.⁶⁹

רוטנברג הספיק לחזור לארץ-ישראל ולהיות אחד ממלווי של צ'רצ'יל בעת הסידורים שערך בארץ לאחר ועידת קאהיר ושכסיכומם התרשם לטובה מהמפעל הציני בארץ.⁷⁰ באותו זמן שלח ועד הצירים מכתב המסמך את רוטנברג לנהל את המשא-ומתן עם סמואל בעניין הזיכיון,⁷¹ ורוטנברג פנה להנהלת קרן היסוד שיקציבו לו 53 אלף ליש"ט כדי להתחיל בעבודה.⁷² באביב 1921 העביר סמואל טיוטה של נוסח 'זכיון העוג'ה' ללונדון והודיע שההצעה קיבלה את אישורן של המחלקות הממשלתיות וכי ועד הצירים תומך בה בכל לב.⁷³ בתחילת יולי 1921 הוסרו רוב המכשולים בדרך לחתימת המשא-ומתן בעניין 'זכיון העוג'ה', אך בינתיים ניסו הערבים להפריע לתכנית על-ידי העלאת מחירי הקרקע ב-300 עד 400 אחוז. תחילה הוצע במשרד-המושבות לדון על

66 תזכיר של שקבורו לצ'רצ'יל מיום 23 בפברואר 1921, E2591/32/88, FO371/6374. שקבורו גם היה בדעה שהאינטרס האמריקני הוא בעיראק ולא בארץ-ישראל.

67 על האנגלים הופעל לחץ מצד חברות-נפט אמריקניות, שזכויות שקיבלו מן התורכים הוקפאו באופן זמני. ראה מכתב של שקבורו למשרד-החוץ מיום 1 במאס 1921, E2742/32/88, FO371/6374.

68 מכתב משרד-החוץ למשרד-המושבות מיום 9 במאס 1921, E2742/32/89, FO371/6374, מלכין, היועץ המשפטי של משרד-החוץ, הוסיף שיש להניח שיהיה קשה יותר להתקין זכויות שיימסרו לציונים. מונד פנה גם לקרזון בתחילת מאס 1921, זאת כבר לאחר שהוחלט לאשר בקשתו של סמואל. מכתבו של מונד, שם.

69 ראה נוסח ההודעה מיום 9 באפריל 1921, CO733/2, 21704.

70 ראה: M. Gilbert, *Winston Churchill*, IV, London 1975, pp. 558-573 [להלן: גילברט, צ'רצ'יל]. וכן מכתב מווייצמן לסמואל מיום 10 במאס 1921, אצ"מ, Z4/25013 שבו הוא מבקש שיפגיש את רוטנברג עם צ'רצ'יל.

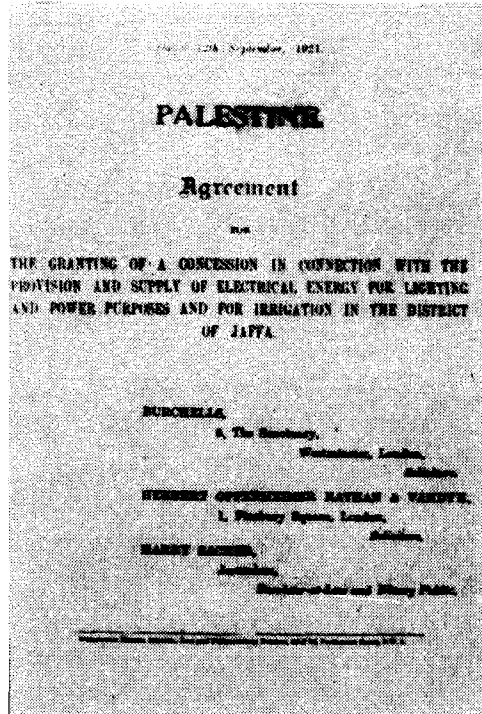
71 מכתב אידר לסמואל מיום 19 באפריל 1921, שם, Z4/905/1.

72 מכתב רוטנברג לקרן היסוד מיום 4 במאס 1921, שם.

73 מכתב סמואל לצ'רצ'יל מיום 1 במאי 1921, CO733/3, 23548. סמואל הודיע שהתכנית אמורה להשתלב בתכנית הגדולה לניצול מי הירדן, ובינתיים הוחלט לא לאשר כל תכנית אשר עלולה לפגוע בתכנית הירדן של רוטנברג. במשרד-המושבות העירו שמכיון שרוטנברג קיבל את הזיכיון כמפעל לאומי, הוא ידאג יתר על המידה לאינטרסים של החברה שלו.

קטע מתוך "זכיון העוגה", הזיכיון הראשון לניצול
מי הירקון לאספקת חשמל והשקיה באזור יפו
שניתן לפנחס רוטנברג ב-1921

2

such Ordinance shall apply to the Company and the works authorised by this Concession provided that in the event of any conflict between the provisions of such Ordinances and/or Regulations and the terms of this Concession the provisions of this Concession shall prevail.

3. The High Commissioner hereby grants to the Company for the period of 70 years computed from the day of the date hereof an exclusive Concession for the utilization (a) of such of the waters of the River Jordan and its basin including the Yarmuk River and all other affluents of the River Jordan and its basin as are now or shall hereafter be brought within the control or supervision of the High Commissioner and (b) of such of the waters of those parts of the River Jordan and its basin together with the affluents thereof including the River Yarmuk and its affluents outside the boundaries of the territories under the control of the High Commissioner as shall under the Anglo-French Convention dated 23rd December 1920 or otherwise howsoever have been or be determined to be available for utilization for the purposes of Palestine and/or Trans-Jordan for the purpose of generating by power derived from such waters and supplying and distributing within the Concession Area electrical energy and for those purposes or any of them to erect a power house near Jisr-el-Majami' and to employ and use Lake Tiberias as a reservoir for the storage of water in connection therewith and to erect any other power house or power houses (with the corresponding reservoirs if necessary) which the Company may think fit to erect and with liberty also for the Company during the said period to produce supply and distribute electrical energy within the Concession Area generated by any other means than water power and it shall be lawful for the Company to grant licences to others for all or any part of the said term to utilize the said waters or any part thereof for the purpose of generating electrical energy and to generate electrical energy by any other means as aforesaid and to execute and operate all works necessary for that purpose and for supplying and distributing the same but so always that no such licence shall in any case be granted unless the proposed licence shall in each case have been first approved of in writing by the High Commissioner: Provided always that the Company shall not exercise any of the rights powers or privileges granted by this Concession in such manner as to derogate from prejudice or affect the rights powers or privileges granted by either (A) The Concession dated the 12th September 1921 granted to Pinhas Rutenberg for the utilization of the waters of the Ajaja Basin for generating and supplying electrical energy now vested in the Jaffa Electric Company and known as "The Ajaja Concession" or (B) A Concession granted by the Jerusalem Municipality in

כך עם המשלחת הערבית, אולם לאחר שבואה ללונדון נדחה, התבקש סמואל להודיע לבעלי הקרקע הערביים שאם ימשיכו בהפרעותיהם, הקרקע תופקע.⁷⁴

מאורעות מאי 1921 הביאו לשינוי קיצוני באקלים הפוליטי בארץ-ישראל. כ-14 במאי הודיע סמואל על הפסקת העלייה, וב-3 ביוני הוא פרסם הצהרה שממשלת בריטניה לא תרשה כינון ממשל יהודי בארץ-ישראל, שהערכים יהיו נתונים למרותו.⁷⁵ ד"ר אידר (Eder) ביקש להחיש את מתן הזיכיון להפקת ואספקת החשמל, שיפתח מקורות-תעסוקה ליהודים ולערבים כאחד וירגיע את הרוחות. אך הוא הביע חשש משינוי עמדתו של הנציב, שדרש עתה שהערבים יאשרוה. עמדתו של

74 ראה מברקי משרד-המושבות לסמואל מה-10 וה-18 ביולי 1921, CO733/4, 33321 על המשלחת הערבית שהגיעה ללונדון והמשא-ומתן עימה בקיץ 1921, ראה: "פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית, ירושלים תשל"א, עמ' 111-119.

75 ראה: אסקו, עמ' 274.

הנציב, כתב אידר, מכניסה את עניין הזיכיון למעגל סגור, מכיוון שלפני אישור הזיכיון, אין סיכוי לשיפור היחסים עם הערבים.⁷⁶

למרות שהמשאומתן על 'זכיון העוגה' לא סוכם סופית, החל הדיון בתכנית הגדולה להקמת תחנת-כוח על הירדן, בין טבריה ובית-שאן, וזאת כדי לא לעכב את רוטנברג שניסה לגייס כספים באמריקה. סמואל הדגיש שביצוע התכנית תלוי בהסכמת הצרפתים והערבים, אך עם זאת קבע שיש לתת את הזיכיון לציונים בהתאם לסעיף 11 של כתב המנדט. בשל גודלו של הפרוייקט, על החברה לקבל מונופול לאספקת חשמל לתקופה של 66 שנה.⁷⁷ במהלך הדיונים עם רוטנברג בלונדון התעוררו חמש בעיות עיקריות:⁷⁸

- (א) ראש עיריית בית-שאן הודיע שהוא מסרב לתת ליהודים להתיישב בעירו.
- (ב) רוטנברג דרש להפקיע 50 אלף דונאם בסביבות בית-שאן, ובמשרד-המושבות חששו שהדבר יגרום להתמרמרות גדולה אצל הערבים.
- (ג) לווקף של מסילת-הברזל החג'אזית היו זכויות על המים באזור.
- (ד) קר-הגבול בצפון טרם נקבע סופית.
- (ה) רוטנברג היתנה את ביצוע התכנית בחישמול הרכבת, ולא היה ברור אם ממשלת ארץ-ישראל מעוניינת בכך.⁷⁹

לרוטנברג היה חשוב שבנוסח הזיכיון תוזכר ההסתדרות הציונית במפורש, ושהחברה שתקבל את הזיכיון תקבל אישור הממשלה וההסתדרות הציונית. הוא טען שאפילו אם בכתב המנדט לא הוזכרה ההסתדרות הציונית, יש להזכירה בנוסח הזיכיון. סמואל אף הציע שכלל זה יופיע כסעיף קבוע בזכיונות אחרים, ואז אפשר יהיה לבטל את סעיף 2 של כתב המנדט.⁸⁰

לאור הדיונים האלה התבקש סמואל לדון בהקדם עם הצרפתים בדבר הקמת ועדת-מומחים לקביעת גבול הצפון; לאפשר לרוטנברג להגיע להסכם עם מועצת הווקף בעניין זכויות המים של המסילה החג'אזית; ולהודיע לרוטנברג שבמידה ויפתרו ארבע הבעיות הראשונות הנ"ל והוא יהיה מוכן לממן את חשמול קו הרכבת יפריירושלים, הדבר יאושר לו.⁸¹

76 מכתב אידר להנהלה הציונית בלונדון מיום 6 ביוני 1921, אצ"מ, Z4/905/1, ז'בוטינסקי העיר בשולי המכתב שהממשלה טוענת שיש כאלף חלוצים מובטלים, אך אין היא מאפשרת הקמת מפעל שיספק להם תעסוקה.

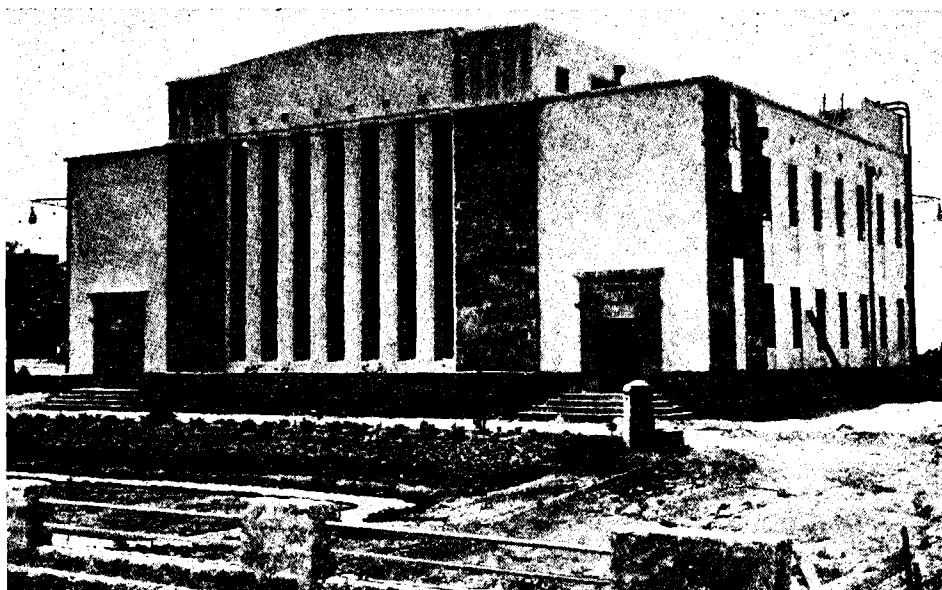
77 מכתב סמואל לצירצ'יל מיום 3 ביוני 1921, שהוא המכתב הרשמי המציג את התכנית, CO733/3, 30266.

78 ראה מהלך הדיונים סביב הצעתו של רוטנברג ביוני 1921, שם, שם.

79 בחישוביו התבסס רוטנברג על כך שקו הרכבת יפריירושלים יחושמל ושהרכבת תהיה אחד הצרכנים הגדולים לכות חשמלי. הרעיון זכה לתמיכתו של מנהל הרכבות בארץ-ישראל ולחוות-דעתו החיובית של המומחה ג'ון סנל. במשרד-המושבות היו כאלה שראו בהצעתו של רוטנברג יוזמה מחוצפת, בייחוד לאור זאת שעוד לפני קבלת האישור פנה אל חברות הנדסיות שיגישו לו הצעות-מחיר לאספקת ציוד. מאידך טענו שקרוב לוודאי שבעתיד הלא-רחוק יהיה זול יותר להשתמש בדלק במקום בכוח חשמלי. מעניינת גם הערתו של יאנג, פקיד במשרד-המושבות, שאין לבדוק את תכניתו של רוטנברג רק לפי קריטריונים טכניים, שכן היא עמודת-השדרה של המדיניות הציונית לספק עבודה לעולים. ראה דיונים בחישמול הרכבת בארץ-ישראל בתחילת יוני 1921, CO733/3, 30268.

80 ראה דין-דוחשבון על פגישה בין רוטנברג ואנשי משרד-המושבות מיום 5 ביולי 1921, CO733/3, 30265. סעיף 2 של כתב המנדט אומר: 'ממשלת המנדט תבטיח את התנאים הכלכליים והאדמיניסטרטיביים שיאפשרו הקמת בית לאומי יהודי, פיתוח מוסדות-ממשל עצמי והבטחת הזכויות האזרחיות של כל התושבים, ללא הבדל דת או גזע'.

81 מברק צירצ'יל לסמואל מיום 1 ביולי 1921, CO733/3, 30266. במברק-תשובה של סמואל מיום 3 ביולי 1921 הוא הודיע שיש אפשרות להגיע להסכם עם הצרפתים בגבול הצפון. לדעתו, את עניין זכויות המים יש להסדיר עם הגורמים המוסמכים בעבר-הירדן, דעה שאנשי משרד-המושבות התנגדו לה. ראה שם, 33321.

תחנת הכוח הראשונה בתל-אביב בדרך פתח-תקוה, ליד התחנה המרכזית של ימינו

הדיון ב'זכיון הירדן' היה ארוך ומייגע הן בשל הקף התכנית והן בשל ההשקעה הכספית הגדולה והיותו מונופול כלכלי חשוב. בעוד שבמישור הכלכלי והטכני יושבו ההדורים, חשש סמואל מן ההבטים הפוליטיים. מכיוון שלדעתו לא היה סיכוי שהזיכיון יאושר על-ידי המועצה המייעצת לארץ-ישראל (היות שלא יהיו מוכנים לקחת את האחריות על עצמם), הוא הציע שתנאי הזיכיון יפורסמו בעיתונות לאחר מתן האישור תוך ציון תרומתו הרבה לפיתוחה של ארץ-ישראל.⁸² סמואל סירב לתת את האישור הסופי עד להסדרת הבעיה הערבית, ובמברק נוסף מלונדון הסבירו לו שרצוי לסיים את המשא-ומתן לפני פתיחת הקונגרס הציוני הי"ב בקרלסבד. העיכוב במתן הזיכיון עלול היה להחליש את התמיכה הכספית בתכנית רוטנברג ולעכב את העבודה המעשית בארץ-ישראל, ולהביא לביקורת על הממשלה.⁸³ תוך ציפיה לתשובתו של סמואל הוגשו שני הזכיונות לאישורו הסופי של שר-המושבות.

בחזכיר מסכם על זכיונות רוטנברג כתב שקבורו שהמפעל יביא לזרימת הון יהודי לארץ-ישראל, לפיתוחה התעשייתי של הארץ וליצירת מקורות-תעסוקה שיגבירו את העלייה, שהיא חיונית לביצוע המדיניות הציונית. שקבורו גם מסר שרוטנברג נפגש עם אנשי המשלחת הערבית בלונדון והצליח לעניין אותם בתכנית, דבר שעשוי להקטין את התנגדותם. הוא המליץ לאשר את הזכיונות מיד, למרות שידע שהדבר עלול לגרום קשיים לסמואל, שבא באותה עת במגעים להקמת המועצה

82 מברק סמואל לצ'רצ'יל, מיום 24 באוגוסט 1921, CO733/5, 42773. קלאוסון הסכים להצעת סמואל והעיר שהמחאות האנטי-ציוניות, כאילו הבריטים מפקיעים את עושרה של הארץ לטובת היהודים, הן מטופשות, שכן משמעות הזיכיון היא השקעת כסף יהודי רב במפעל לא-רווחי.

83 ראה מכתב צ'רצ'יל לסמואל מיום 2 בספטמבר 1921, CO733/17, 46061

המחוקקת.⁸⁴ סמואל הסכים לאישור 'זכיון העוג'ה', אך סירב לתת הסכמתו להפקעת 50 אלף הדונאם ודרש לקבל את הסכמת המשלחת הערבית לפני אישור 'זכיון הירדן'.⁸⁵ המייג'ור יאנג לא ראה טעם בהתקשרות עם חברי המשלחת הערבית ואף העיר לרוטנברג שלא היה זה נכון מצידו להיפגש עמם. הוא ציין שכל זמן שהזיכיון לא אושר, אין ביכולתו של רוטנברג לגייס את הכספים לבניית המפעל, שלדעתו הינו חיוני לשיפור היחסים בין היהודים והערבים ולפיכך יש להתעלם מהמחאות הערביות ולאשר את הזיכיון.⁸⁶

ההסכם בדבר 'זכיון העוג'ה' נחתם ב-12 בספטמבר 1921 והזמן דחק ברוטנברג לסיים את המשאומתן על 'זכיון הירדן'. המכשול האחרון היה דרישתו של סמואל, שתושג הסכמה ערבית לזיכיון זה. רוטנברג הבריק לווייצמן לקרלסבד ודיווח לו על התנגדותו של סמואל. וייצמן האין ברוטנברג לסיים את המשאומתן לפני תום הקונגרס, וזה התכונן לנסוע לסקוטלנד כדי להיפגש עם צ'רצ'יל ולשכנע אותו להביא את המשאומתן לסיומו.⁸⁷ כאשר לבעיות הטכניות הקשורות ב'זכיון הירדן', כמו חישמול הרכבת והפקעת 50 אלף הדונאם, הוחלט שהם יידונו מאוחר יותר בין רוטנברג ופקידי ממשלת ארץ-ישראל.⁸⁸ בקשר לדרישתו של סמואל לקבל את הסכמת הערבים, סוכם שבמקום להעניק זיכיון, ייחתם הסכם שיבטיח להעניק זיכיון כזה תוך שנתיים, לאחר שתוקם החברה ותגייס הון יסודי של 200 אלף לירות. פרק-זמן זה יאפשר גם לבדוק את טענות הערבים ולהגיע איתם לכלל הבנה.⁸⁹ סמואל לא ויתר והבריק שאין הוא מבין כיצד מצד אחד, מדברים על מתן הזיכיון במידה שתוקם החברה תוך שנתיים, ומצד שני, מסייגים את ביצוע הפרוייקטים בהסכמת הערבים.⁹⁰ בהתאם לסיכום עם משרד-המושבות, התבקש רוטנברג לכתוב מכתב, שצורף כנספח להסכם, שברור לו שבמידה שתהיה התנגדות ערבית חזקה לתכניתו, יקשה עליו לגייס כספים, ומכאן שיאלץ לוותר על הזיכיון או לשנות את תנאיו, כדי להגיע להבנה עם האוכלוסיה המקומית.⁹¹ הפעם לא חיכו לאישור נוסף מסמואל, וב-21 בספטמבר 1921 נשלח לו מברק המודיע שהוחלט לתת לרוטנברג את 'זכיון הירדן' וכן צורף נוסח מכתבו של רוטנברג.⁹²

האישור הפורמאלי של הזיכיון היה רק צעד ראשון, וברור היה שנכוננו עוד מכשולים. הערבים ראו במתן הזכויות אקט אנטי-ערבי והוכחה משכנעת למדיניות הפרו-ציונית של הממשלה הבריטית. המייג'ור יאנג, שלאורך כל המשאומתן גילה תמיכה עקבית ברוטנברג וחוסר-סובלנות

84 תזכיר של שקבורו מיום 7 בספטמבר 1921, CO733/15, pp. 56-60. 'זכיון העוג'ה' יינתן ל-30 שנה לזכיון הירדן, ל-66 שנה. רוטנברג הסכים לוותר על דרישתו לחישמול קו הרכבת ירושלים-יפו, ואילו הממשלה התחייבה לקנות חשמל ב-36 אלף ליש"ט לשנה.

85 מכתב סמואל לשר-המושבות מיום 8 בספטמבר 1921, CO733/6, 45307.

86 מיזכר של יאנג מיום 9 בספטמבר 1921, CO733/6, 45307.

87 ראה מיזכר של יאנג מיום 10 בספטמבר 1921, שם. הקונגרס בקרלסבד התקיים בין ה-1 ל-14 בספטמבר 1921.

88 מכתב צ'רצ'יל לסמואל מיום 12 בספטמבר 1921, CO733/6c, pp. 53-54, ובו הוא מודיע לו ש'זכיון העוג'ה נחתם.

89 ראה המברק, לעיל הערה 88, וכן מיזכר של שקבורו לצ'רצ'יל מיום 12 בספטמבר 1921, שם, שבו כתב שרוטנברג צר לצורך להתחשב בערבים וברור לו שלא יצליח להגיע לשיתוף-פעולה עמם.

90 מברק סמואל לצ'רצ'יל מיום 16 בספטמבר 1921, שם, 46648. בכל אופן הוא הציע שהסעיף בקשר לערבים לא יופיע בגוף ההסכם, אלא בתוך נספח סודי.

91 מכתב רוטנברג לשקבורו מיום 17 בספטמבר 1921, שם.

92 מברק צ'רצ'יל לסמואל מיום 21 בספטמבר 1921, שם.

וינדהאם דידס, מזכיר ר
של ממשלת ארץ-ישראל
1922-1920

כלפי הערבים, שינה דעתו בעת ביקורו בארץ, באוקטובר 1921, ואמר שאם הממשלה הבריטית לא תצהיר באופן חד-משמעי שאין היא תומכת בפירוש הציוני הקיצוני של הצהרת בלפור, ייגרמו לממשלת ארץ-ישראל קשיים גדולים בגין הזכויות.⁹³ גם ועד הצירים ביקש שלא לזהות את תכנית רוטנברג עם ההסתדרות הציונית, מכיוון שהדבר מעורר קשיים ברכישות קרקע מערבים. הוא גם ביקש שקרן היסוד לא תכלול את תכנית הירדן בתעמולה לגיוס-כספים.⁹⁴

את הדיונים סביב 'זכיון רוטנברג' בשנת 1921 אפשר אפוא לחלק לשתי תקופות עיקריות: במחצית הראשונה של 1921 סמואל, שהכיר את התכנית עוד מימי כהונתו כיושב-ראש הוועדה המייעצת, הוא שדחף את הממשלה הבריטית לשנות את המדיניות האוסרת מתן זכויות, ובואו של צ'רצ'יל למשרד-המושבות סייע לו להשיג את מטרותיו. בתקופה השנייה, לאחר מאורעות 1921, היה סמואל לבלם העיקרי בדרך לאישורה הסופי של התכנית, בטענו שאישור הזיכיון ללא הסכמת הערבים יפגע במדיניות הפיוס שלו ויביא לזעזועים פוליטיים. משרד-המושבות כלונדון ראה בתכנית מכשיר חשוב לביצוע מדיניות הממשלה של 'הקמת בית לאומי ליהודים', מכשיר שיקדם את הארץ מבחינה כלכלית וישכין שלום בין היהודים והערבים.⁹⁵ אולם, מצד שני, חשש משרד-המושבות שבאישור הזיכיון ללא הסכמת הערבים יהיה משום פגיעה במדיניות הסיוע שלו שתביא לזעזועים פוליטיים.

לסיכום פרק זה נביא קטע מחליפת-מכתבים בין וייצמן לדידס, המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל, המתאר את האווירה הפוליטית שבה התנהל המשא-ומתן. וייצמן כתב לדידס מכתב המדבר על הקשיים הפוליטיים שיש ליהודים עם הערבים וליחס השלילי של האדמיניסטרציה לציונים. בין השאר כתב:

אני שונא את הפוליטיקה הארץ-ישראלית מכיוון שהיא תמיד חד-צדדית ומביאה לפשרה לא-ברירה, אולם אנו נגררים לפוליטיקה הארץ-ישראלית מכיוון שאין מרשים לנו לבצע את מפעלנו הכלכלי והתרבותי ללא מכשולים בשל שיקולים פוליטיים... ההיסטוריה של זיכיון רוטנברג מצדיקה טענתי. במשך שנה נמשך המשא-ומתן ולבסוף לא היתה יכולה ממשלת ארץ-ישראל להעניק את הזיכיון ובשל סיבות פוליטיות זרקה את האחריות למתן הזיכיון למשרד-המושבות, ולכן נוצרה כעין סתירה בין משרד-המושבות וממשלת ארץ-ישראל.

דידס השיב שאין הוא מסכים לתיאור זה של המשא-ומתן. הוא היה תמיד בדעה ש'זכיון רוטנברג' הוא חלק מכתב המנדט ושיש להגשימו בין אם תושבי ארץ-ישראל רוצים בכך או לא. הטעות היתה

93 מכתב של יאנג (מארץ-ישראל) לשקבור מיום 3 באוקטובר 1921 המצוטט בספרה של Doreen Dingram, *Palestine Papers 1917-1922: The Seeds of Conflict*, London 1972, p. 151 מיינצהגן כתב בשולי המכתב שחבל שיאנג, שעד עתה היה פר-ציוני, הושפע מהערבים.

94 מכתב אידר לווייצמן מיום 30 באוקטובר 1921, אצ"מ, Z4/905/2 המכתב נכתב תוך התייעצות עם רוטנברג וסאקר.

95 מפעל רוטנברג הוא הדוגמה הטובה ביותר למדיניות של תמיכה בהקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל. הבריטים שאפו להטות את התעניינות היהודים מבעיות פוליטיות לפעילות תעשייתית, וטענו כי על היהודים להראות לערבים את הייתרונות הכלכליים הטמונים במפעל הציוני, וכך תושג התקרבות בין העמים. לכן יש לתמוך במפעל רוטנברג. ראה מכתב שקבור לצי'רצ'יל מיום 17 בינואר 1922 המובא אצל גילברט, צ'רצ'יל, עמ' 642-643.

שעניין הזיכיון לא הוצג בצורה ברורה ואמיצה בפני הציבור בארץ-ישראל. אם היו נוהגים כך, היו סיכויים שהזיכיון יתקבל.⁹⁶

המשא-ומתן על הגבול הצפוני ו'זכיון רוטנברג'

החל משנת 1918 קיימו המנהיגים הציונים התייעצויות לקביעת גבולותיה של ארץ-ישראל. בתזכיר שהוגש לוועידת השלום ביקשו שהגבול המזרחי יהיה סמוך למסילת-הברזל החג'אזית. התביעות בגבול הצפוני ובגבול המזרחי ביקשו לכלול את נהר הליטאני והירדן על יובליו בתוך ארץ-ישראל, כדי להבטיח את מקורות המים הדרושים לפיתוח הכלכלי של הארץ.⁹⁷ לממשלה הבריטית היה אינטרס לעודד את הציונים בתביעותיהם. הם חשבו להשתמש בציונים כגורם לקידום האינטרסים האסטרטגיים שלהם ולשם יציקת התשתית המשקית של ארץ-ישראל, כדי שהארץ תישא עצמה מבחינה כלכלית וטיפול עד כמה שפחות למעמסה על משלם המסים הבריטי.⁹⁸

המשא-ומתן על הגבול הצפוני התנהל עם צרפת, שקיבלה את המנדט על סוריה ולבנון. היא ראתה את הסכם סייקס-פיקו כבסיס למשא-ומתן, דרישה שהבריטים התנגדו לה. בספטמבר 1919 אומצה הצעתו של לורד ג'ורג' שגבולות ארץ-ישראל יהיו הגבולות התנ"כיים, מדן ועד באר-שבע, תוך שמירה על בטחונה של תעלת-סואץ והבטחת מקורות-מים לאזור המנדט הבריטי.⁹⁹ הבריטים, מטעמים טאקטיים, ביססו את הדרישות שלהם על צרכים כלכליים ולא צבאיים. המשא-ומתן בתחילת 1920 התמקד בצורכי המים של ארץ-ישראל, כשהצטרפתם היו מוכנים להקצות שליש ממי החרמון לארץ-ישראל ולערוך מחקר טכני על צורכי המים של המושבות הציוניות. הבריטים דחו את ההצעות הצרפתיות. המשא-ומתן הגיע למבוי סתום, והוחלט להעביר את הנושא לטיפולו של לורד ג'ורג', שנפגש עם קלמנסו ב-21 לפברואר 1920. ראש הממשלה הבריטית ביקש מעמיתו שיגלה הכנה לצורכי המים של המושבות הציוניות, וסוכם לאמץ מחדש ההגדרה של הגבולות התנ"כיים והכללת אזור דן-בניאס בשטח ארץ-ישראל.¹⁰⁰

בצד הבריטי היו כאלה שערערו על ההסדר המוצע ותבעו לערוך בו שינויים. הקולונל מיינרצהגן (Meinertzhagen) הציע גבולות שהתקברו במידה רבה לתביעות הציונים מ-1919 — 'קו מיינרצהגן', כפי שכונה. הצעתו נועדה להבטיח את מי הירדן והליטאני לארץ-ישראל. חסרונם של אלה, לדעת בעל ההצעה, יביא לחורבנה הכלכלי של הארץ.¹⁰¹ בסוף ספטמבר התבקש ונסיתארט (Vansittart), הנציג הבריטי בפאריז, להציג בפני הצרפתים את 'קו מיינרצהגן' (ללא הליטאני).

96 מכתב וייצמן לדידס מיום 13 בנובמבר 1921 ותשובת דיידס מיום 22 בדצמבר 1921, CO537/854.

97 ראה: פ' אלסברג, 'קביעת גבולה המזרחי של ארץ-ישראל', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 229-230 [להלן: אלסברג, גבולה המזרחי של ארץ-ישראל]. סמואל היה יושב-ראש הוועדה המיוחדת לניסוח ההצעות לוועידת השלום.

98 ראה: U. Raanan, *The Frontier of a Nation*, London 1955, p. 130. וכן אסקו, עמ' 144.

99 ראה: J. Nevakivi, *Britain, France and The Arabs*, London 1969, p. 189. הסכמה זו אושרה בהסכם דובלי. ללורד ג'ורג' היה חשוב שצינור-הנפט ומסילת-הברזל מעיראק לארץ-ישראל יהיו בשטח בריטי, ולכן הוחלט בהתייעצויות שעמק-הירדן ועמק-הירמוק ייכללו בתביעות הבריטיות.

100 ראה שם, עמ' 227-235.

101 דאה ישיבת הוועדה הבין-משרדית מיום 31 באוגוסט 1920, FO371/5245, pp. 375-376. בראש הוועדה הבין-משרדית, שדנה בהסדרי הגבולות עם הצרפתים במזרח-התיכון, עמד איש משרד-החוץ, טילי, וחברים בה היו נציגי המשרד לענייני הודו, משרד-המלחמה, האוצר והמסחר. נציג משרד-המלחמה אמר שלדעתו 'קו מיינרצהגן' הוא הקו הטוב ביותר, ויש לקבלו משיקולים כלכליים. בסיכום הישיבה הוחלט להורות לוונסיתארט,

ובמידה וההצעה תידחה, להבטיח שלא-רץ-ישראל תישמר הזכות להשתמש במי הירמון והליטאני.¹⁰²

הציונים היו ערים לתוצאות השליליות לגביהם של המשא-ומתן האנגלו-צרפתי על גבולות ארץ-ישראל. וייצמן פנה אל בלפור בבקשה דחופה לפגוש אותו, מכיוון שהסדר הגבולות המוצע פירושו פגיעה כלכלית חמורה בעתידו של הבית הלאומי.¹⁰³ הרדינג הסביר לבלפור שלאחר שהצרפתים ויתרו במהלך המשא-ומתן על מטולה, החולה והדן, הם הרגישו שוויתרו די והותר ואינם מוכנים לויתורים נוספים.¹⁰⁴

בינתיים הגיעה גם תשובתו של ונסיטארט להוראותיו של קרזון, והוא הודיע שלדעתו, אין אפשרות להשיג מהצרפתים שינויי-גבול נוספים, ובמקום לרכז את לחצם בלונדון, על הציונים להפעיל השפעתם בפאריז, כדי להבטיח לפחות את זכויות המים של ארץ-ישראל.¹⁰⁵ למרות שבוועדה הבין-משרדית היו עדיין משוכנעים שמבחינה כלכלית וצבאית 'קו מיינרצהגן' הוא הטוב ביותר, הוחלט בעקבות דיווחו של ונסיטארט להסתפק בתביעה לשימוש במי הירדן, ואם אפשר גם במי הליטאני. התביעה הבריטית נועדה להבטיח שצרכיה הכלכליים של ארץ-ישראל לא ייפגעו ושהציונים יוכלו לבצע את תכניתיהם הכלכליות.¹⁰⁶ וייצמן שלח מכתב נוסף, הפעם ישירות ללורד קרזון, שבו הוא חזר ותיאר את חשיבות מקורות המים לעתידה הכלכלי של ארץ-ישראל.¹⁰⁷ הציונים ניסו להפעיל את השפעתם גם באמריקה, ומשם דיווח השגריר הבריטי שדעת-הקהל מודאגת מאוד מהשמועות שבנוסח המנדט לא מוזכר מעמדה המיוחד של הסוכנות, וכן מחו על-כך שהצרפתים ישללו מהבית הלאומי את מקורות המים שלו ואת רמת עבר-הירדן.¹⁰⁸

שניהל את המשא-ומתן עם הצרפתים בפאריז, להציע את 'קו מיינרצהגן' כגבול בין סוריה וארץ-ישראל (בלי הליטאני).

102 מכתב קרזון לוונסיטארט מיום 31 בספטמבר 1920, שם, עמ' 402.
103 מכתב וייצמן לבלפור מיום 24 בספטמבר 1920, שם. בלפור העביר את המכתב לתת-שר החוץ הרדינג והעיר שיהיה זה חבל אם המים והקרקע, שאיש לא משתמש בהם, לא יינתנו לציונים. מכתב בלפור להרדינג מיום 29 בספטמבר 1920, שם.

104 מכתב הרדינג לבלפור מיום 8 באוקטובר 1920, שם. הרדינג הוסיף שבכל אופן ניתנה לוונסיטארט הוראה להבטיח את השימוש במי הירדן והירמוך (ראה לעיל הערה 162).

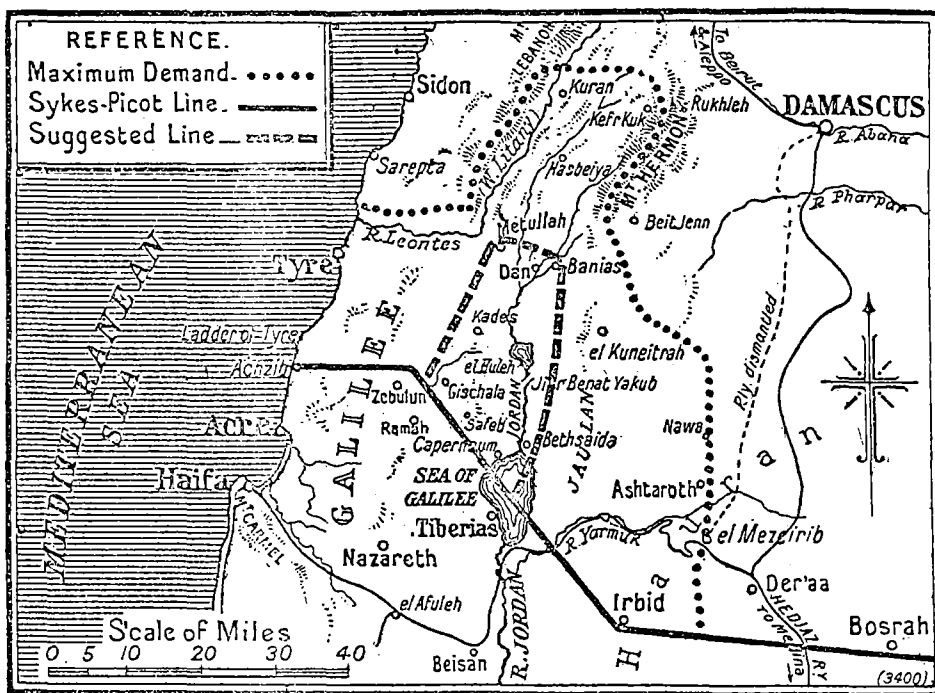
105 מכתב ונסיטארט לקרזון מיום 7 באוקטובר 1920, FO371/5246, E/2403/4164/44, בלונדון העיר פורבס-אדם שקרוב לוודאי שהתשובה תאכזב מאוד את הציונים, מכיוון שאין לדעת מה יהיה ערכן של הערכויות לזכויות המים.

106 ישיבת הוועדה הבין-משרדית מיום 12 באוקטובר 1920, FO371/5277, E/3/74/9762/44(165). במכתב שנשלח לוונסיטארט ב-16 באוקטובר 1920 נאמר בין השאר: 'הצלחת הבית הלאומי, שהיא אחת מהתחייבויות הממשלה, תלויה בניצול מי הנהרות, לכן יש להבטיח את השימוש בהם לצורכי השקאה וייצור חשמל. תכנית אלה יתבצעו רק על-ידי הון יהודי ואין בהן תועלת לסוריה'. FO371/5246, E/2403/4164/44

107 מכתב וייצמן לקרזון מיום 11 באוקטובר 1920, FO371/5246, E/264/4164/44, קרזון הסתפק בתשובה לאקונית וכתב ב-18 באוקטובר 1920 כי הוא ער לחשיבות מי הליטאני והירמוך לעתידה הכלכלי של ארץ-ישראל, שם.

108 מברק השגריר הבריטי מיום 14 באוקטובר 1920, FO371/5246, E12714/4/164/44, הוא הרגיש את ההשפעה הרבה שיש לברנדייס, ויי ומאק (Mack) על הממשל הדמוקראטי, ושם יהודי אמריקה יצטרפו לאירים (שניהלו תעמולה אנטי-בריטית חריפה) בשעה זאת, יהיה הדבר קשה מאוד. ברנדייס שלח מברק בלפור ב-28 באוקטובר 1920 ובו דרש הבטחת גבולות מתאימים שיאפשרו מקורות-מים וחשמל עבור ארץ-ישראל, FO371/5247, E13762/4164/44 ונסיטארט הציג, לאור הפעילות הציונית, שרצוי שיבקשו מהממשלה האמריקנית לנסות ולשכנע את הממשלה הצרפתית לגלות עמדה גמישה יותר. ראה מכתב ונסיטארט לקרזון מיום 4 בנובמבר 1920, FO371/5247, E/13762/4164/44

BOUNDARIES IN NORTHERN PALESTINE

Palestine is asking from France a delimitation of her northern frontiers to allow her adequate water supply for her economic life. The frontier dispute and its merits are discussed in a leading article which we publish to-day.

The above map does not show the boundary of the territory actually administered at present by the High Commissioner of Palestine. That area, as constituted by General Allenby in October, 1918, under the title of "Occupied Enemy Territory, South," is bounded on the north by a line running roughly eastwards from the Ladder of Tyre so as to reach the Jordan a short distance above its entry into Lake Huleh. The Jordan, except at Semakh, where there is some Palestinian territory on the left bank of the river, is the eastern boundary of Palestine as at present constituted.

מפה המפרטת הצעות שונות לגבולה של ארץ-ישראל, כפי שהוצגה בטיימס' מיום 25 באוקטובר 1920

אין לדעת אם היה זה הלחץ הציוני שהביא את הבריטים למחשבה שנייה בעניין הסדר הגבולות המוצע, או שמא היתה זו החשדנות הבריטית המסורתית כלפי הצרפתים. מכל מקום, בישיבת הוועדה הבין-משרדית אמר נציג משרד-החוץ, פורבס-אדם, שתכנית רוטנברג זקוקה למי הירדן והירמון כדי ליצור כוח הידרו-אלקטרי, והסדר הגבולות המוצע יחבל בה קשות. הדעה בישיבה היתה שהעקשנות הצרפתית נובעת מגישה של חוסר-אמון כלפי הבריטים, בייחוד בכל הקשור בנעשה במזרח-הקרב. מכאן הסיקו שלב-ריטים תצמח תועלת מועטת מההסכם המוצע וכי מוטב לחכות להצעות נוספות.¹⁰⁹ וייצמן הזהיר פעם נוספת את משרד-החוץ, שבתנאים הנוכחיים לא יהיה אפשר להוציא לפועל את תכנית רוטנברג — המפעל הכלכלי החשוב ביותר לעתידה של ארץ-

¹⁰⁹ ישיבת הוועדה הבין-משרדית מיום 29 באוקטובר 1920, FO371/5277, E14013/9762/44.

ישראל. טילי, יושב-ראש הוועדה, הודיע לווייצמן שהממשלה לא תחתום על הסכם שלא יאפשר ניצול המים שבתחום הצרפתי, ולפיכך נדחה אישור ההסכם עד שהצרפתים (שבעבר תמכו במדיניות הבית הלאומי) יתנו את הסכמתם.¹¹⁰

רוטנברג ניסה גם הוא את כוחו, נסע לפאריז וניסה להיפגש עם ראש הממשלה מילרן (Millerand) ומזכיר משרד-החוץ ברטולט (Bertholet), אך ללא הצלחה. ונסיטרט הסביר לרוטנברג ולעמיתיו בלונדון שהסיכוי היחידי להשפיע על הצרפתים הוא באמצעות הממשלה האמריקנית, אם כי קיים הסיכון שאימים ולחצים מצד הציונים האמריקנים רק יקשיחו את עמדת הצרפתים.¹¹¹ הצרפתים הבינו שהעיכוב בחתימת החוזה נובע מהלחץ הציוני וביקשו למהר ולסיים את המשא-ומתן כדי להיפטר מלחץ זה.¹¹² גם לציונים הוברר שסיכוייהם להצליח קלושים, שכן הצרפתים ידרשו פיצוי רציני, במידה שיוותרו בגבול ארץ-ישראל.¹¹³ ונסיטארט כתב פעם נוספת ללונדון והסביר שהעקשנות הצרפתית היא עקרונית. הנימוקים הכלכליים שהבריטים מביאים לא יזיזו אותם מעמדתם; הם הסכימו לבית לאומי יהודי ולא למדינה יהודית. לדעת הצרפתים, תכנית רוטנברג מצביעה על מגמה כזאת, ומילרן, ראש הממשלה, אמר שלא יסכים להקמת מפעלים כלכליים על אדמה צרפתית, שיעודדו את ההתפשטות הציונית. בלונדון סברו שהעקשנות הצרפתית איננה כה עקרונית, אלא מתבססת על העובדה שהבריטים מוכנים לעשות ויתורים מפליגים, כדי להבטיח את הצלחת מדיניות הבית הלאומי, והם, הצרפתים, היו מעוניינים בכישלון בריטי. אולם עובדה זאת לא צריכה לרפות את ידי הבריטים ואל להם לחשוש מהפסקת המגעים.¹¹⁴ סמואל הביע גם הוא דאגה לגורלה של תכנית רוטנברג, ובסוף נובמבר העלה הצעה חדשה, לאחר שפסל את ההסכם המוצע. על-פי הצעתו, יהיו רוטנברג וההסתדרות הציונית מוכנים לספק חשמל לאזור הצרפתי הן מהמפעל שיוקם על הירדן והן מהמפעל על הליטאני, במידה שהצרפתים יוותרו על השטחים המיועדים למפעל.¹¹⁵

גורל הגבול הצפוני הוכרע סופית ב-4 בדצמבר 1920 בלונדון, בפגישה בין ראשי הממשלות של

110 מכתב וייצמן לקרזון מיום 30 באוקטובר 1920, FO371/5246, E13514/4164/44, מכתב טילי לווייצמן מיום 8 בנובמבר 1920, שם. עם זאת, ציין טילי, שאין סיכוי שיחול שינוי בגבולה המזרחי של ארץ-ישראל. ראה גם מאמר-מערכת ב'טיימס' מיום 25 באוקטובר 1920, הקורא לצרפת לפעול לקידום הבית הלאומי היהודי, שהוא אינטרס בין-לאומי, ולאפשר השימוש במי הירדן.

111 מכתב ונסיטארט לקרזון מיום 4 בנובמבר 1920, FO371/5247, E13762/4164/44, רוטנברג, בדרכו האופיינית, הודיע לוונסיטארט שהוחלט לא לחתום על טיוטת החוזה, וזה האחרון הסביר למשרד-החוץ שהוא מקווה שהדבר לא יביא לביטולו של ההסכם. הודעתו של רוטנברג היתה מאוד לא-מדויקת!

112 ראה מכתב ונסיטארט לקרזון מיום 8 בנובמבר 1920, FO371/5247, E/13592/4164/44, ונסיטארט הסביר שכדי לספק את דרישותיו של רוטנברג, יבקשו הצרפתים תמורה ממשית.

113 ראה מכתב אורמסביגור לווייצמן מיום 3 בנובמבר 1920, 'אצ"מ' Z4/565 שבו הוא מודיע לו על הקמת ועדה פרלמנטרית למען ארץ-ישראל.

114 ראה מכתב ונסיטארט לקרזון מיום 15 בנובמבר 1920, FO371/5247, E14317/4164/44, במכתב נוסף כתב ונסיטארט שהתושבים הם אנטי-ציוניים וחוששים שהיהודים רוצים להקים מושבה כולשכיסטית, ולכן מעוניינים בצמצום שטחה של ארץ-ישראל, המכתב מיום 17 בנובמבר 1920, והערות פורבס-אדם מיום 16 בנובמבר 1920, שם.

115 ראה מברק של סמואל למשרד-החוץ מיום 10 בנובמבר 1920, FO371/5247, וכן מברק של סמואל למשרד-החוץ מיום 28 בנובמבר 1920, E14099/4164/44, FO371/5247. את החשמל היה מוכן רוטנברג אף לספק חינם. סמואל כתב עוד שרוטנברג מסר לו שהצרפתים רוצים, תמורת הוויתורים בארץ-ישראל, שטחים באפריקה המערבית.

צרפת ובריטניה. וייצמן הספיק עוד קודם-לכן להיפגש עם קאר (Kerr), מזכירו של ראש הממשלה, והסביר לו שוב באופן מפורט את תכנית רוטנברג. אולם הבריטים החליטו שהיות שעניין הגבול סוכם למעשה בוועידת סאן-רמו, אין טעם להתעקש על 'קו מיינרצהגן'. הצרפתים הסכימו לוותר בנושא הקצאת המים, והוחלט שסעיף מיוחד בתווה יקבע מפורשות שעודפי המים של הירמוך יעמדו לרשות ארץ-ישראל.¹¹⁶ כן הוחלט שתוך שישה חודשים תמונה ועדת מומחים אנגלו-צרפתית אשר תעבד תכניות לניצול מי הירדן והירמוך. וייצמן ביקש שיוזכר מפורשות שמהנדסים ציוניים יימנו עם חברי הוועדה, אולם הבריטים השיבו שאין לשרכב את הציונים להסכם אנגלו-צרפתי, אולם הם בטוחים שסמואל ימנה מומחה ציוני כחבר הוועדה.¹¹⁷

הסכם הגבולות של ארץ-ישראל בין בריטניה וצרפת נחתם ב-23 בדצמבר 1920.¹¹⁸ על-פי ההסכם, נתמנו הקולונל הבריטי ניוקומב והקולונל הצרפתי פולט (Paulet) כאביב 1921 כחברי ועדה שתפקידה לקבוע את התיחום הגיאוגרפי המדויק של הגבול החדש. לאחר המגעים הראשונים שניהל ניוקומב עם הנציג הצרפתי, הוא הציע שהבריטים יוותרו על החולה והשטח שצפונית לה (כולל מטולה), וכתמורה יקבלו הבריטים את עמק הירמוך שיאפשר להם לבנות את מסילת-הברזל שתחבר את ארץ-ישראל עם עיראק. ניוקומב הסביר שרוב השטח שהוא מציע להעביר לצרפתים שייך לאזרחים סורים ונמצא בלב אוכלוסיה עוינת.¹¹⁹ בלונדון לא היו מרוצים מהצעותיו של ניוקומב. לאחר התייעצויות עם וייצמן ורוטנברג הוחלט שלמרות הייתרונות שיש לתכנית מבחינה אימפריאלית, היא תפגע בתכניות ההתיישבות הציוניות, שדיברו על יישוב בן 40 אלף נפש באזור החולה. הם דרשו שגם אזור הבניאס ומטולה יכללו בשטח ארץ-ישראל, היות שעל-פי תכניות רוטנברג, ייבנו גם שם מאגרי-מים.¹²⁰

בסוף ספטמבר 1921 מונה גנרל גרנט לנציג הבריטי לוועדה לכדיקת התכניות לשימוש במים, ורוטנברג מונה ליועצו הטכני.¹²¹ תפקידם היה לדאוג שתיחום הגבול ייעשה תוך התחשבות מירבית בצורכי המים ובתכניות ההשקאה והחשמל של רוטנברג. גרנט, ביוזמתו של רוטנברג, הגיש הצעה שהיתה שונה מאוד מהצעותיו של ניוקומב. על-פי הצעתו, אזור החולה ישאר בארץ-ישראל, הגבול המזרחי לאזור בניאס-חולה ייקבע מזרחית לקו המקורי, וכתמורה יוותרו הבריטים לצרפתים באזור ג'בל דרוז — החלק הצפוני של עמק הירמוך. הם גם הציעו (לטענתם, בהסכמת פולט) שאותם מבנים של מפעל הירדן שיהיו על אדמה סורית, יהנו ממעמד אקסטרטוריאלי.¹²²

116 ראה מכתב טילי לדידס מיום 21 בדצמבר 1920, FO371/5248, E15381/4164/44.

117 מכתב אוסבורן לוייצמן מיום 22 באוקטובר 1920, FO371/548, E15579/4164/44.

118 את שינויי הגבול בצפון ראה: אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, ירושלים 1972, עמ' 40-41.

119 ראה מכתב סמואל למשרד-המושבות מיום 14 ביולי 1921, FO371/6393, סמואל כתב שהיות שקוקס, מושל הגליל, ורוטנברג נמצאים באנגליה, הוא נמנע מלחוות דעה.

120 מכתב משרד-המושבות לסמואל מיום 16 באוגוסט 1921, FO371/6394, E9444/3777/65, בסוף המברק נאמר שוייצמן ורוטנברג רוצים שימונה מומחה ציוני לוועדת המים. ניוקומב, שגישתו היתה אנטי-ציונית, כעס מאוד על חוכן המברק וטען שלא מתחשבים באינטרסים הבריטיים ומתייעצים בעיקר עם רוטנברג. מכתב ניוקומב למשרד-המושבות מיום 25 באוגוסט 1921, שם. במכתב אחר כתב ניוקומב שתכנית יישוב החולה נועדה לכישלון, שהערכים לא יסכימו לעולם למכור אדמתם לציונים וכי האזור רק יטיל מעמסה בטחונות על בריטניה. המכתב מיום 19 בספטמבר 1921, FO371/6394, E11102/3777/65.

121 ראה: ח' וייצמן, אגרות, י (לעיל, הערה 42), מכתבים 90, 91 ו-92 מנובמבר 1920, עמ' 134-135.

122 ראה תזכיר של קלאוסון מיום 1 בנובמבר 1921, 54074, CO733/7.

הצעותיהם של גרנט ורוטנברג נתקלו בביקורת חריפה בלונדון, קודם כל מכיוון שראו בהן פתיחתה מחדש של בעיית הגבולות. משרד-המושבות גם לא היה מוכן לעשות ויתורים באזור ג'בל דרוו תמורת הרחבת הגבול המזרחי, מכיוון שרצה לשמור לעצמו אזור זה כקלף-מיקוח לקבלת שטחים אחרים בעמק הירמוך, שהיו נחוצים לבריטים לבניית מסילת-הברזל לעיראק. הם גם לא הסכימו שיינתן מעמד אקסטרטוריאלי למפעלו של רוטנברג, שכן הדבר יגרום לבעיות מנהליות (שיטור וביקורת-גבולות). לעומת זה הסכימו להצעה שאזור הבניאס-מטולה ייכלל בשטח ארץ-ישראל, בתנאי שרוטנברג יתחייב לבנות דרך עוקפת עבור הצרפתים.¹²³ המשא-ומתן נתקל בקשיים בעקבות ניסיון לרצוח את הנציב העליון בסוריה, גנרל גורו, והוראות חדשות שקיבל ניוקומב מלונדון, שלפיהן נאלץ לסגת מחלק מהצעותיו.¹²⁴ במשרד-המושבות ראו ברוטנברג וגרנט את אחד הגורמים העיקריים להפסקת המשא-ומתן, היות שחרגו מסמכותם. הם הוסמכו לברר האם כדאי להשיג את השטח הצפוני לחולה, שעל-פי ההסכם מ-1920 היה צריך להישאר בידי הצרפתים; ובמקום זה הם הציעו לצרפתים את כל עמק הירמוך תמורת ויתורים לארץ-ישראל באזור החולה, לאורך נהר הירדן והגדה המזרחית של הכנרת. בלונדון סברו שהצעותיהם מתחשבות רק בתכנית יישוב החולה ותכניות החשמל של רוטנברג ולא באינטרסים האחרים של בריטניה. הפקידים בלונדון חשבו להציע לצרפתים חלק מרמת-הגולן, שעל-פי ההסכם מ-1920 היה צריך להישאר בתחום ארץ-ישראל, כדי שהצרפתים יעבירו לארץ-ישראל את השטחים של אזור החולה, מטולה והבניאס החשובים לתכנית רוטנברג.¹²⁵

בעוד הדיונים בלונדון נמשכים, הגיעה הצעה חדשה של ניוקומב, שלפיה יתנו הבריטים לצרפתים את אזור דרום-ג'בל דרוו, ויוותרו גם בגבול העיראקי על אזור אבו-קמל שעל הפרת. הבריטים יקבלו כתמורה את השטחים הרצויים להם באזור עמק הירמוך. כך יוכלו לבנות את מסילת-הברזל, ורוטנברג יוכל לבנות את מפעלו בשטח שכולו בחסות בריטית (אם כי חלקו בעבר-הירדן).¹²⁶ אולם התברר שהצרפתים עדיין לא היו מוכנים לוותר על כל אזור החולה, וכך הודיעו הבריטים שאינם יכולים לוותר לצרפתים, היות שהאזור חשוב לתכנית רוטנברג.¹²⁷ ניוקומב הציע לתחום את הגבול מראש-הנקרה בצפון ועד אל-חמה במזרח ולהשאיר את הבעיות שלא נפתרו תלויות ועומדות.

ההסכם המוצע, כפי שסיכם ניוקומב, תאם במידה רבה את תכניתו של רוטנברג, והשלטונות הצרפתיים בסוריה היו מוכנים לאשר אותו.¹²⁸ אולם לאחר הוראותיו של ראש הממשלה פואנקרה

123 מברק משרד-המושבות לסמואל מיום 10 בנובמבר, FO371/6394, E12662/3777/88

124 ראה מכתב סמואל למשרד-המושבות מיום 24 בנובמבר 1921, FO371/6394, E12982/3777/65, גרנט ורוטנברג, שנפגשו עם גורו לפני הניסיון לרצחו, השיגו ממנו הסכמה למעמד אקסטרטוריאלי של מפעל רוטנברג ולשימוש במי הירמוך. כמרכן הסכים גורו לוותר על אזור מטולה-בניאס, בתנאי שרוטנברג יסלול דרך עוקפת.

125 ראה מיזכר של קלאוסון ומפת האזור מיום 26 בנובמבר 1920, CO733/7, 58678

126 ראה מברק סמואל למשרד-המושבות מיום 29 בנובמבר 1921 ותשובת משרד המושבות מיום 6 בדצמבר 1921, FO371/6394, E/13254/3777/65

127 ראה מברק סמואל למשרד-המושבות מיום 8 בינואר 1922, FO371/7794, E1159/1159/65

128 מברק ניוקומב למשרד-המושבות מיום 7 בפברואר 1922, שם. וכן הערות פקיד משרד-החוץ שבהן הם מדגישים שההסדר נועד לענות על תכניות המים של הציונים.

(Poincaré), הוחלט לדחות את חתימת ההסכם עד להסדר כללי של בעיית הגבולות.¹²⁹ העניין נשאר תלוי ועומד במשך כל שנת 1922, ורק בדצמבר הושג הסכם שהתבסס על דין-וחשבון הוועדה של ניוקומב ופולט מפברואר 1922, ונחתם ב-7 במארס 1923.¹³⁰ בדצמבר 1923 נחתם הסכם נוסף, שבו דובר על 'שכנות טובה' בין סוריה וארץ-ישראל ובמסגרתו הוחזרו באפריל 1924 מספר כפרים באזור תל אל-קאדי ומטולה לארץ-ישראל.¹³¹

ליאונרד שטיין

השנים הראשונות של מפעל רוטנברג והזיכיון משנת 1926

בהרצאה שנשא ליאונרד שטיין (Stein), מזכיר ההנהלה הציונית בלונדון, בסתיו 1921 בבית-הספר הלונדוני למדעי הכלכלה, הוא סיפר לקהל שומעיו שארץ-ישראל עומדת על סף פיתוח כלכלי מואץ, ושתי אבני-הפינה לקידומה הכלכלי של הארץ הן מפעל החשמל ובניית נמל חיפה. הוא הוסיף שהתכניות להקמת מפעל החשמל כבר הושלמו, והקמתו של המפעל תיתן דחיפה גדולה לבניית בסיס תעשייתי גדול, שיהפוך את ארץ-ישראל לאחת הארצות המפותחות במזרח-הקרב.¹³² אך עדיין עמדו קשיים אובייקטיביים רבים וגופים עוינים בדרך להגשמת החזון, כפי שתיאר אותו שטיין בהרצאתו. הזיכיון נתן לרוטנברג 'מונופול לאספקת חשמל לכל שטחה של ארץ-ישראל ועבר-הירדן'. אולם לא עברו מספר חודשים והוגשו לממשלה בקשות אחדות לרכישת מתקנים עצמיים לאספקת חשמל, דבר שהיה אסור על-פי תנאי הזיכיון. ועד המושבות בראשון-לציון התלונן שאין אנשיה יכולים לחכות עד שרוטנברג יסיים את בניית התחנה הראשונה, והם זקוקים לחשמל מיד.¹³³ עיריות ערביות אחדות פנו אל סמואל בבקשה להרשות להם לקנות מתקנים משלהן.¹³⁴ רוטנברג התנגד בכל תוקף להתיר לעיריות הערביות להתקין מתקנים עצמיים, אפילו כאמצעי-ביניים. המשימה הראשונה שעמדה בפניו היתה הקמת תחנת-חשמל ביפו והוא התחייב לספק חשמל עד סוף 1922, ולכן אסר משרד-המושבות על סמואל להרשות לעיריות לקנות מתקני-חשמל.¹³⁵ סמואל דרש מרוטנברג לגשת ברזומנית להקמת תחנת-כוח בירושלים, אולם משרד-המושבות החליט שעד שלא יוסדרו תביעותיו של מברומטיס, מוטב להשהות את הקמת התחנה.¹³⁶ למברומטיס היה זיכיון תורכי להקמת תחנת-כוח בירושלים. במשך כחמש שנים ניהלו הבריטים

¹²⁹ מברק מפאריז לקרזון מיום 8 במארס 1921, E2655/1159/65, FO371/6394, הכוונה היתה גם לפתרון המחלוקת בעניין הסדר הגבול בין סוריה לעיראק.

¹³⁰ ראה מברקים של שר-המושבות החדש, דבונשיר (Devonshire), ושל סמואל המאשרים את ההסכם מתחילת דצמבר 1922, E/3721/1159/65, FO371/7794, וכן מברק מיום 19 במארס 1923 המודיע על חתימת ההסכם, CO733/55, 14256.

¹³¹ ראה דין-וחשבון הנציב משנת 1924 וכן במיזכר מיום 13 במארס 1924, CO733/66 14173.

¹³² הרצאה של ליאונרד שטיין מיום 28 בנובמבר 1921, pp. 540-549, CO733/39.

¹³³ מכתב ועד המושבה בראשון-לציון מיום 11 בדצמבר 1921, אצ"מ, Z4/905/1, רוטנברג הודיע להם שאין הוא מתיר כל יוזמה פרטיזאנית בעניין החשמל וכי יש להמתין לסיום בניית התחנה.

¹³⁴ ראה מברק סמואל ותשובת משרד-המושבות מיום 14 במארס 1922, CO733/19, 12471, סמואל התבקש לא לעודד את העיריות הערביות לקנות ציוד, היות שהניחו שאין להם אמצעי-מימון עצמי.

¹³⁵ מכתב רוטנברג למשרד-המושבות מיום 30 במאי 1922 ומכתב משרד-המושבות לסמואל מיום 22 ביוני 1922, CO733/39, 26057.

¹³⁶ ראה דינונים במשרד-המושבות מיום 8 במארס 1922 ומכתב משרד-המושבות לסמואל מיום 21 במארס 1922, CO733/39, 12466.

ורוטנברג משא ומתן כדי להגיע להסדר, שלפיו יותר מברומטיס על הזיכיון. אך המשא ומתן עלה על שרטון בעקבות מאבק משפטי ממושך שהגיע אף לבית-הדין הבינלאומי בהאג. מברומטיס הוא זה שכסופו של דבר הקים את תחנת-הכוח בירושלים.

ורוטנברג החל כמגעים עם הערבים בדבר אספקת חשמל. ערב קבלת הזיכיון, ב-20 באוגוסט 1921, הוא נפגש עם אנשי המשלחת הערבית בלונדון ולאחר-מכן הגיש למוסא קאזס אל חוסייני, יושב-ראש הוועד הפועל הערבי, הצעה מפורטת, אולם זה דחה אותה.¹³⁷ באוקטובר 1921 נפגש רוטנברג עם אנשי עיריית יפו, ובתום השיחות קיבל מכתב מראש העיר המאשר חשיבות הקמת תחנה שתספק חשמל לעיר.¹³⁸ אולם הסיכום בין עיריית יפו וורוטנברג לא יכול היה לאקלים הפוליטי הערבי. במשך השנים 1922-1923 הותקף 'זכיון רוטנברג' לעתים תכופות מעל דפי העיתונות הערבית ומעל בימות המסגדים, ולעתים אף חובלו עמודי-חשמל.¹³⁹ רוטנברג המשיך במגעיו עם עיריית יפו מתוך הנחה שברגע שתצטרף יפו לרשת החשמל, תצטרפנה גם שאר העיריות. באביב 1923 מינתה עיריית יפו ועדה לבדיקת הנושא, אולם זאת במקום לדון בנושא באופן ענייני, יזמה מסע ציבורי נגד מפעל החשמל באמצעות העיתונות, וורוטנברג החליט לנתק מגע עצמם.¹⁴⁰ רוטנברג בנה עבור יפו תחנת-חשמל המבוססת על מכונות-דיזל ולא על כוח המים של העוגיה, וזאת כדי להחיש את בנייתה. באמצע שנת 1923 הוא סיים את בנייתה, חתם על חוזה עם עיריית תל-אביב, והחל מיולי 1923 הוארו הרחובות ובתי העיר על-ידי חברת-החשמל של רוטנברג.¹⁴¹

האור הבוקע מהעיר השכנה ומדיניותו של עוזר מושל המחוז קמפבל, שידע לדכא את המסיתים הערבים ביד קשה ולשמש מתווך בין רוטנברג ועיריית יפו, שכנעו לבסוף את עיריית יפו להתחבר אל רשת-החשמל של רוטנברג.¹⁴² סמואל ופקידי משרד-המושבות בלונדון ראו במגעים עם עיריית יפו מבחן להצלחת מדיניותם בארץ-ישראל ונסיגותיהם לשמור על השקט הפוליטי בין היהודים והערבים.¹⁴³

סמואל ביקש שמשדר-המושבות יערוך להלוואות שיינתנו לעיריות יפו, תל-אביב וחיפה, כדי שיוכלו להתקשר לרשת-החשמל. רוטנברג ראה בערכות הממשלתית מכשיר כדי להתגבר על ההסתה הפוליטית נגדו. בדיונים בלונדון הוחלט לתת את הערכות המבוקשת, וזאת מפני שעתידה

137 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 268-269.

138 ראה תזכיר של פאול סינגר מיום 13 ביולי 1923, CO733/62, 35093.

139 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 271-273.

140 ראה מכתב רוטנברג לקמפבל, עוזר מושל מחוז יפו, מיום 1 ביוני 1923, CO733/62, 35093.

141 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 257.

142 ראה מכתב המזכיר הראשי קלייטון לשקבורו, מיום 28 בדצמבר 1923, CO733/60, p. 204.

143 כ-17 בפברואר 1923 הגיש שר המושבות החדש, הדוכס מדבונשייר, תזכיר שהוכן על-ידי המחלקה המזרחית, שבסיכומו נאמר שהממשלה הבריטית מחויבת (committed) כלפי העולם להגשים את מדיניות הבית הלאומי היהודי, ולאור המציאות הפוליטית יש ללכת על-פי ההנחיות של הספר הלבן משנת 1922, שמטרתו להגיע לאיזון פוליטי בין יהודים וערבים, כדי להגשים את ההתחייבות כלפי שני העמים. D. Knox, *The Development of British Policy in Palestine 1917-1925*, Michigan 1980, p. 335 [להלן: נוקס, המדיניות הבריטית].

הכלכלי של ארץ-ישראל תלוי במידה רבה בתכנית רוטנברג ויש לעשות הכול להצלחתה, וכן חשוב, מבחינה פוליטית, שהעיריות הערביות יהיו שותפות לתכנית.¹⁴⁴ לאחר יפו הצטרפו גם עיריות חיפה, טבריה ונצרת. גם כאן לא היתה הדרך סוגה בשושנים, ומושל מחוז הצפון, בדקוק, סייע רבות בשכנוע ראשי העיריות הערביות בצפון להצטרף לתכנית.¹⁴⁵ רוטנברג לא בנה תחנה המופעלת בכוח המים של הירקון. לאחר שהושלמה בנייתה של התחנה כיפו המופעלת בדיזל, ביקש רוטנברג לשחרר אותו מבניין התחנה המופעלת בכוח המים, היות שלדעתו, התחנה שהוקמה תספק את צורכיהן של תל-אביב ויפו והוא העדיף להשקיע מאמציו בבניין התחנה ההידרו-אלקטרית על הירדן, ואילו זו שעל הירקון נועדה להיות רק אמצעי-ביניים עד להשלמתה.¹⁴⁶

גיוס כספים

נספטמבר 1921 התחייב רוטנברג להקים תוך שנתיים חברה ציבורית שתחק על עצמה את הקמת מפעל הירדן. כאמור, האמינו הבריטים שרק היהודים יוכלו לגייס את הסכומים האדירים הדרושים להקמת מפעל-תשתית שאינו נושא רווח רב. בין התומכים הראשונים במפעלו של רוטנברג היו הבארון רוטשילד, חברת יק"א וקרן היסוד.¹⁴⁷ באנגליה הקימו נכבדי הקהילה היהודית, מונד וג'יימס דה-רוטשילד, את 'המועצה הכלכלית למען ארץ-ישראל', שראתה במפעל החשמל פרויקט חשוב ביותר.¹⁴⁸ באמריקה הקימו תומכיו של ברנדיס את 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' (Palestine Development Council) בראשותו של השופט ג'וליאן מאק (Julian Mack), אשר פעלה תוך תחרות גלויה עם ההסתדרות הציונית של אמריקה.

היחסים בין אנשי קרן היסוד בלונדון ובין רוטנברג היו גרועים, מכיוון שהם הרגישו שרוטנברג רוצה שיעזרו לו בגיוס כספים, אך לא מוכן לשותף אותם בתכניותיו.¹⁴⁹ לאנשי קרן היסוד היה גם ברור שלא יוכלו לגייס את כל הכספים בעצמם וכי עליהם לשותף פעולה עם הגופים הלא-ציוניים, למרות הקשיים הכרוכים בכך.¹⁵⁰ באמריקה שהתה מסוף 1921 ועד אמצע 1922 משלחת של קרן היסוד, שעם חבריה המרכזיים נמנו סוקולוב וז'בוטינסקי, ושמתפקידה היה לגייס כספים עבור

144 ראה תזכיר של שקבורו לסגני שר המושבות, אורמסבי-גור וג' מסטרסון-סמית, מיום 7 במאי 1923, CO733/44, 21143. שקבורו הסתייג מהאישור המבוקש. הוא הזכיר שהזיכיון של רוטנברג הוא חלק מהמדיניות הציונית של הממשלה. ההנחה היתה שההתלהבות הציונית תממן מפעלים חשובים לפיתוחה של הארץ. למרות שהרווחיות שלהם קטנה. לאחר פגישה בין אורמסבי-גור, מסטרסון-סמית וורנון, הוחלט לתת את האישור המבוקש.

145 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 260-259.

146 ראה מכתב רוטנברג למשרד-המושבות מיום 30 באוגוסט 1923 ותשובת משרד-המושבות מיום 30 באוגוסט 1923, CO733/61, 39140, שבו הוא מאשר בקשת רוטנברג.

147 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 228-227.

148 ראה מאמר של המועצה הכלכלית לארץ-ישראל ופרוייקט החשמל ב'דיילי מייל' מיום 21 באוקטובר 1921.

149 יש לציין שקרן היסוד היא שנתנה את מאה אלף הלירות הראשונות שסייעו לרוטנברג להתחיל במפעלו. ראה: א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, ירושלים 1970, עמ' 265.

150 ראה תזכיר של קפלנסקי בדבר מימון תכנית הירדן מיום 16 בפברואר 1922, אצ"מ, Z4/2288, וכן ח' וייצמן, אגרות, יא (לעיל, הערה 42), מכתב 42 מפברואר 1922, עמ' 76-71.

חיים וייצמן מבקר בתחנת-הכוח בתל-אביב, 1924

תכניות ההתיישבות הציונית.¹⁵¹ סוקולוב וז'בוטינסקי, שהיה ידיד קרוב של רוטנברג, היו מודאגים מפעולותיו של רוטנברג באמריקה.¹⁵² כאמור, דרשה ממשלת ארץ-ישראל שרוטנברג יקים תחנות-חשמל במהירות האפשרית. רוטנברג, שפעל תחת לחץ ונאלץ לגייס כספים במהירות, חשב אף לפנות לבורסה הניו-יורקית. 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' הציעה להשקיע 500 אלף דולר במפעלו, בתנאי שתינתן להם השליטה על חברת-החשמל, וחברי המשלחת קרן היסוד חששו שיריביהם מקבוצות ברנדייס יצליחו להשתלט על 'זכיון הירדן' וביקשו מאנשיהם בלונדון לנקוט צעדים מתאימים.¹⁵³

בלונדון ביקשה 'המועצה הכלכלית לארץ-ישראל' ממומחים, בן כהן וש' יפת, לבדוק את הצד הפינאנסי של תכנית רוטנברג, ומחברת היועצים 'מארץ' (Marz) לבדוק את האספקטים הטכניים שלה. לאחר שהתקבלו המלצות חיוביות משני הגורמים, החליטה המועצה לפנות אל 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' ולגייס יחדיו את הכסף עבור המפעל.¹⁵⁴ זו כבר החלה בפעולות מעשיות לגיוס כספים והוציאה אף פרוספקט, כדי לעניין משקיעים פוטנציאליים במפעל החשמל. המגעים בין

151 על המשלחת ראה: י' שכטמן, זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב תשט"ז, עמ' 413-418.

152 ראה מכתב ז'בוטינסקי להסתדרות הציונית בלונדון מיום 9 במאי 1922, אצ"מ, Z4/2288.

153 ראה ההתכתבות בין אנשי ההסתדרות הציונית בלונדון וחברי המשלחת בניו-יורק ממאי 1922, שם. יש לציין שרוטנברג דחה את תביעת אנשי 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' לקבל שליטה בחברה.

154 ראה פרוטוקול של ישיבות הוועד הפועל של 'המועצה הכלכלית למען ארץ-ישראל' מיום 20 ביוני, 30 ביוני, ר-28 כספטמבר 1922, אצ"מ, A/121/177.

שני הגופים הלא-ציוניים הגיעו עד מהרה למבוי סתום, היות שהמועצה הכלכלית בלונדון לא היתה יכולה לעמוד בדרישות הכספיות של 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל'.¹⁵⁵ לכאורה היה נראה שרוטנברג מתקדם במאמציו לגיוס כספים. בניו-יורק טיימס הופיעה ידיעה שלראשונה מאז 1921 החליטו ההסתדרות הציונית של אמריקה ו'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' לשחק פעולה ולגייס כספים לתכניתו של רוטנברג.¹⁵⁶ בתחילת ינואר 1923 הודיע רוטנברג למשרד-המושבות שהשלים את ההכנות לגיוס מיליון לירות שטרלינג באמצעות קרן היסוד, ההסתדרות הציונית באמריקה והמועצה לפיתוח ארץ-ישראל.¹⁵⁷ אולם היו רגעים שרוטנברג לא היה מרוצה מההצעות שקיבל מ'המועצה הכלכלית לארץ-ישראל' והאירגונים היהודיים באמריקה, וחשב שמוטב לגייס את הכספים ישירות מההמונים היהודים ולא באמצעות שני הארגונים.¹⁵⁸ אפשרות נוספת שהעלה רוטנברג היתה לפנות לשוק ההון הבריטי ולגייס את הכספים שם. למשרד-המושבות הוא הסביר שההתקשרות עם הארגונים היהודיים באמריקה תחייב אותו לקנות ציוד אמריקני, דבר שעלול לקומם את דעת-הקהל באנגליה.¹⁵⁹ למרות ההתלבטויות וההיסוסים, הצליח רוטנברג לגייס את הכספים להקמת החברה, בעיקר הודות ל'מועצה הכלכלית למען ארץ-ישראל' ולתרומה נוספת שקיבל מהבארון רוטשילד. באמריקה עזר לו בעיקר פליקס וארבורג. למרות ש'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' אספה כספים רבים, נכשלה השותפות איתה בשל שיקולי יוקרה.¹⁶⁰ מונד סייע לרוטנברג גם בהשגת הלוואה בסך של 150 אלף ליש"ט באנגליה, בנימוק שברצונו לקנות ציוד באנגליה ולשם כך הוא זקוק לממון אנגלי. במשרד-האוצר סירבו לאשר את הבקשה, ואלפרד מונד התערב אישית למען רוטנברג. משרד-המושבות הצטרף לבקשתו של מונד וכתב למשרד-האוצר כי למתן ההלוואה לרוטנברג נודעת חשיבות רבה לפיתוח התעשייה בארץ-ישראל, וכן תיראה ההלוואה כהפגנת-רצון טוב כלפי ההסתדרות הציונית. הלחץ המשותף נשא פרי וכנובמבר 1926 אושרה ההלוואה.¹⁶¹

155 ראה פרוספקט של 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' לגבי תכנית רוטנברג, אצ"מ, A/264/17 וכן חליפת מכתבים בין סר רוברט ואל-יכהן מלונדון וג'וליאן מאק מניו-יורק מסוף אוקטובר ותחילת נובמבר 1922, שם, A/121/177

156 ראה: ניו-יורק טיימס, 6 בדצמבר 1922.

157 מכתב רוטנברג לשקבורי מיום 18 בינואר 1923, CO733/16, 4431

158 ראה מכתב רוטנברג להסתדרות הציונית מיום 28 בנובמבר 1922, אצ"מ, Z4/905/2

159 ב-4 בנובמבר 1922 כתב אחד מפקידי משרד-החץ האמריקני לשופט רוזנבלט, מראשי 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל': 'באשר להלוואה של 75 אלף לירות לעיריית תל-אביב, אנו מניחים שחלק גדול מהכספים יוצא בארצות-הברית'. והוסיף שהוא מניח שאין קשר בין ההלוואה ותכנית רוטנברג, משום שרווחו שמועות שב'זכיון רוטנברג' יש סעיף המחייב אותו לקנות ציוד באנגליה. המכתב וחשובת רוטנברג, CO733/61, 4931

160 ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 282-283, 289. וכן דינים-וחשבונו של 'המועצה הכלכלית לארץ-ישראל' בשנים 1924-1927. לפי יערי, 'המועצה לפיתוח ארץ-ישראל' אספה כספים רבים למען רוטנברג, אך לא העבירה אותם אליו, בשל הסכסוכים עם הארגונים האחרים שסייעו לרוטנברג.

161 ראה מכתב מונד למשרד-האוצר מיום 6 באוגוסט 1926 וכן מכתב משרד-המושבות למשרד-האוצר מיום 13 באוגוסט 1926, CO733/129, 15906

עבודות ראשונות בבניין תחנת הכוח בנהריים, 1929

ז'כיון רוטנברג' ועבר-הירדן

כאשר קיבל רוטנברג את הז'כיון לאספקת החשמל לכל ארץ-ישראל, בספטמבר 1921, היה עדיין עבר-הירדן חלק משטח המנדט של ארץ-ישראל, ולכן נכלל בז'כיון של רוטנברג. באמצע 1922, לאחר שפורסם הספר הלבן של צ'רצ'יל, קיבל עבר-הירדן מעמד אוטונומי תחת שלטונו של האמיר עבדאללה.¹⁶² בקיץ 1922 רצה האמיר להקים שתי תחנות-חשמל קטנות בעמאן ובא-סאלט. על-פי תנאי הז'כיון, היתה חייבת ממשלת עבר-הירדן להקים באמצעות חברת-החשמל של רוטנברג. סמואל פנה לרוטנברג והסביר לו שמבחינה פוליטית עדיף שהדבר לא יבוצע באמצעותו. רוטנברג לא הסכים לוותר על זכויותיו, ואף הציע לספק חשמל חינם, אולם הצעתו נדחתה על-ידי יועצו של האמיר, ג'ון פילבי.¹⁶³

התחנה הגדולה להפקת החשמל על הירדן נמצאה בשטח עבר-הירדן. סמואל דרש שכאשר ייתחם גבולה של עבר-הירדן, יתחשבו במפעל רוטנברג. ב-28 ביולי 1922 הודיע סמואל ש'משולש צמח' (צמח, אל-חמה ומחצית החוף המזרחי של הכנרת) צריך להיכלל בשטח ארץ-ישראל המערבית, בשל חשיבותו לתכנית רוטנברג, ולדברי הגנרל טודור (Tudor) — מן המפקדים הבכירים במלחמת-העולם הראשונה — יש לו גם חשיבות אסטרטגית. במשך החודשים אוגוסט-דצמבר 1922 התנהלה חליפת-מכתבים בין סמואל ללונדון, שבסיומה נקבע ש'משולש צמח' ישאר בתוך ארץ-ישראל. באביב 1924 פנה רוטנברג למשרד-המושבות וביקש לבדוק את האפשרות להזיז

¹⁶² מעמדו החדש של עבר-הירדן אושר על-ידי חבר הלאומים ב-16 בספטמבר 1922. ראה: אסקו, עמ' 266-269. ראה גם מכתבו של וייצמן לסוקולוב מיום 18 באוקטובר 1922, שבו הוא מבצע דאגתו לנוכח מעמדו החדש של עבר-הירדן והשפעתו על 'ז'כיון רוטנברג', ח' וייצמן, אגרות, יא (לעיל, הערה 42), מכתב 221, עמ' 208.

¹⁶³ רוטנברג העביר את הענין לידיעת ההסתדרות הציונית. ראה לעיל, הערה 158, וכן מכתב סמואל למשרד-המושבות מיום 22 בספטמבר 1922, CO733/29, 49600.

את הגבול מזרחה, ליד שטח התחנה, מכיוון שהיה מאוד לא נוח שהמפעל יימצא בגבולן של שתי המדינות. קלאוסון (Clauson), פקיד משרד-המושבות שהכין תזכיר פנימי בנושא, הציע שלוש אפשרויות:

א. להשאיר את הגבול במקומו ולדרוש מעבדאללה שיכיר בתחולת 'זכיון רוטנברג' על עבר-הירדן.

ב. להזיז את הגבול מזרחה בלא שיעשה ויתור מצד רוטנברג על זכויותיו בעבר-הירדן.

ג. הזזת הגבול מזרחה תוך ויתור מצד רוטנברג על זכויותיו בעבר-הירדן.¹⁶⁴
קלאוסון המליץ על האפשרות הראשונה, היות שחשש ששינוי הגבול יתפרש כהפרה של הבטחות לערבים ותמיכה בריטית בהתפשטות הציונית.¹⁶⁵ סמואל גם הוא תמך באפשרות הראשונה, מתוך חשש ששינוי הגבול ייחשב לפגיעה פוליטית בערבים. הוא הציע גם שרוטנברג לא ידרוש מיד לממש את זכויותיו בעבר-הירדן, ולהמתין עד שיווצרו תנאים פוליטיים מתאימים.¹⁶⁶
הדיון בדבר החלתו של 'זכיון רוטנברג' על עבר-הירדן נמשך במשך כל שנת 1924, ובתחילת 1925 החליט שר המושבות שלפי תנאי הזכיון, אין לפגוע בזכויותיו של רוטנברג. ממשלת עבר-הירדן לא קיבלה את ההחלטה ברוח טובה. ההרגשה היתה שלולא הסודיות שאפפה את תנאי הזכיון, היו הערבים מצליחים להכשיל את מאמצי רוטנברג לגייס כספים והמפעל היה נכשל באיכו. בשל מפעל הירדן נאלצה עבר-הירדן לוותר על 'משולש צמח', וזכויות המים שניתנו לחברת-החשמל פגעו בזכויות חקלאי האזור.¹⁶⁷

בעוד שממשלת עבר-הירדן חששה לזכויות המים של חקלאיה, חשש רוטנברג ש'זכיון החולה', שניתן לסלים סלאם ב-29 בפברואר 1924, בהתאם לזכיון תורכי שנמצא ברשותו, עלול לפגוע במפעלו. רוטנברג התכוון להקים את אחת מתחנות-הכוח ליד אגם-החולה, וייבוש אזור החולה היה שם את תכניותיו לאל.¹⁶⁸ במשך שנת 1925 התנהל משא-ומתן רציני בין סלאם לבין וייצמן, שבו נטל חלק גם רוטנברג, מתוך מגמה ש'זכיון החולה' ייהפך לחלק מ'זכיון הירדן'. המשא-ומתן לא הסתיים ועברו עוד שנים רבות עד ש'זכיון החולה' נרכש על-ידי הציונים.¹⁶⁹
הפיתרון נמצא בחליפת-מכתבים בין חברת-החשמל והנציב העליון, שצורפה כנספח לנוסח

164 ראה תזכיר של קלאוסון מאפריל 1924, CO733/84, pp. 506-510.

165 ראה מכתב רוטנברג למשרד-המושבות מיום 14 באפריל 1922, CO733/84, 18212, ותזכיר של קלאוסון (בהערה הקודמת). קלאוסון גם הציע להסדיר בהסכם הסופי לגבי מעמדה של עבר-הירדן את שאלת הזכויות שם, ולהבטיח שעבדאללה לא יפריע לפיתוח אוצרות הטבע המשותפים לשתי הארצות (הכוונה היתה בעיקר לאוצרות ים-המלח).

166 ראה מכתבו של סמואל למשרד-המושבות מיום 9 במאי 1924, CO733/86, 23918, בתזכיר של בנטוויץ מיום 16 במאי 1924 על זכיון רוטנברג ועבר-הירדן (שם, שם) הוא האשים את משרד-המושבות בתסבוכת שנוצרה. הוא ציין שערב מתן הזכיון לרוטנברג, בספטמבר 1921, הזהיר סמואל את משרד-המושבות שכל זמן שלא נפתרו הבעיות הפוליטיות, אין להעניק לרוטנברג את 'זכיון הירדן'. בעיית עבר-הירדן ורוטנברג הוזכרה במכתב של חבר הפרלמנט, ג'וינסון-היקס, ל'טיימס' מיום 15 ביוני 1922. בחליפת מכתבים ביולי-אוגוסט 1922 ביקש הנציב הבריטי בעבר-הירדן ש'זכיון רוטנברג' לא יחול על עבר-הירדן, ושיובטחו לחקלאים באזור זכויותיהם לשימוש במי הירדן. פניות נוספות של ממשלת ארץ-ישראל ללונדון לא נענו.

167 ראה מכתב קוקס, הנציב הבריטי בעבר-הירדן, למשרד-המושבות מיום 15 בפברואר 1925, CO733/90, קוקס הציע להגביל את זכות החברה להשתמש במי הירדן, ולהחזיר לעבר-הירדן את 'משולש צמח'.

168 ראה מכתב רוטנברג לסמואל מיום 8 באוגוסט 1924, CO733/73, p. 324.

169 ראה מכתבים ותזכירים מנובמבר ומדצמבר 1925, CO733/110, pp. 38-39, 477-478.

הזיכיון מ-1926, ובה הבטיח רוטנברג את זכויות המים של עבר-הירדן, ולרוטנברג הובטח שלא ייפגע מזכיון החולה.¹⁷⁰

אולם אפילו בשעה מאוחרת זאת, שנדמה היה שבעיית עבר-הירדן נפתרה, פתח המייג'ור יאנג, שתמך ב-1921 בהתלהבות כה רבה בהענקת הזיכיון לרוטנברג, ביוזמה חדשה. הוא טען שהיות שחלק הארי של מפעל רוטנברג נמצא בתוך שטחה של עבר-הירדן, הרי מוטב להחזיר גם את 'משולש צמח' לעבר-הירדן. הוא היה סבור שצעד כזה שיהיה אקט פוליטי חשוב כלפי הערבים, שכמעט ולא יפגע ברוטנברג. הצעתו של יאנג אף נתקבלה על דעתו של תת-שר המושבות, אורמסביי-גור, וזה העבירה במברק לסמואל.¹⁷¹

המשא-ומתן על מעמדו של רוטנברג בעבר-הירדן ובעיית 'משולש צמח' נמשך במשך כל שנת 1925 וסוכם רק לקראת סוף השנה. בסופו של דבר הוחלט שממשלת בריטניה תערוך למעמדו של מפעל החשמל בעבר-הירדן, וזכותה של חברת-החשמל של ארץ-ישראל לאספקת חשמל לעבר-הירדן תישמר, אולם אך ורק באישורו של האמיר עבדאללה.¹⁷² בינואר 1927 נחתם הסכם בין עבר-הירדן לחברת החשמל בדבר אספקת חשמל ומים לעמאן ומכירת 6,000 דונאם לכניית תחנת-כוח בנהריים.¹⁷³

הזיכיון של שנת 1926

על-פי ההסכם מ-1921, היה על רוטנברג לקבל את 'זכיון הירדן' תוך שנתיים, אך המשא-ומתן התארך ונמשך כחמש שנים, ורק ב-5 במארס 1926 נחתם סופית נוסח הזיכיון. באותו פרק-זמן הוקמו כבר תחנות ביפו ובחיפה, והסכמים נחתמו גם עם עיריות טבריה ונצרת. באותן שנים לא היה מפעל כלכלי שהשתווה למפעל החשמל, דבר שעורר הערצה במחנה הציוני ואיבה במחנה הערבי. רוטנברג דרש שישותף בתכנון ובדיונים הנוגעים לפיתוח הכלכלי של הארץ. הוא ראה במפעל החשמל מכשיר חשוב להגברת העלייה וקליטתה ודרש מההסתדרות הציונית לשותף אותו בכל הדיונים בענייני העלייה.¹⁷⁴

בזמן הדיונים בלונדון ביקש רוטנברג להכניס סעיף בזיכיון המציין שהמפעל מעורר עלייה

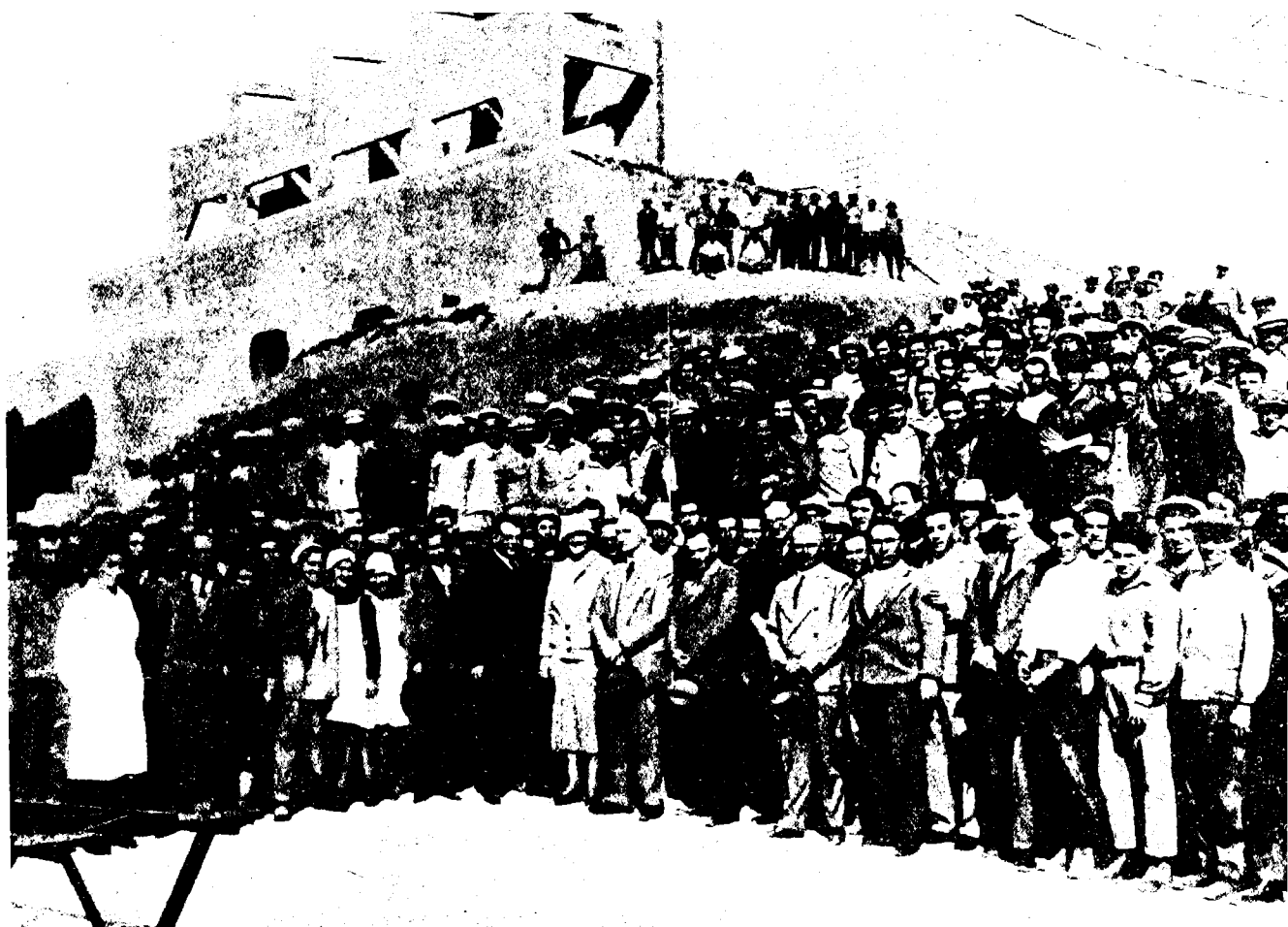
170 ראה תזכיר של יאנג ללמברט, סוכן הכתר הראשי, מיום 31 במארס 1925, CO733/108, pp. 149-159 ונוסח המכתבים, CO733/110, pp. 700-704.

171 תזכיר של יאנג לשקבורד מיום 2 באפריל 1925, ערב יציאתו של האחרון לביקור בארץ-ישראל יחד עם שר המושבות, CO733/110, pp. 709-711. תזכיר דומה הגיש יאנג ללמברט ב-8 באפריל 1925, CO733/92, 15791. יאנג טען שבזמנו היו שלוש סיבות לקביעת הגבול עם עבר-הירדן: הנימוק האסטרטגי; נימוקים אדמיניסטרטיביים (השטח נמצא למן הכיבוש בתחום ארץ-ישראל); ותכנית רוטנברג. לדעתו, שני הנימוקים הראשונים אינם תופשים כעת, וגם הנימוק השלישי אינו כה חשוב, כפי שהוסבר לעיל. ראה גם מברק משרד-המושבות לסמואל מיום 9 באפריל 1925, שם.

172 ראה חליפת מכתבים בין פלומר ומשרד-המושבות בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1925, CO733/97, 42762 וכן מכתב של נתן מיום 24 בנובמבר 1925 המאשר את השינוי המוצע, שם.

173 ראה מכתב קוקס למזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 27 בינואר 1927, CO733/138, 44342 וכן יערי, רוטנברג, עמ' 290.

174 ראה מכתב רוטנברג להסתדרות הציונית מיום 24 בנובמבר 1922, אצ"מ, Z4/905/2 רוטנברג כתב שהממשלה רואה בו אחראי לכל עולה שבא לעבוד במפעל החשמל, וכי מחובתו לדאוג לו לתעסוקה, אפילו אם פוטר, תנאי שרוטנברג התנגד לו בכל תוקף.

רוטנברג ועובדיו עם
הלורד רדינג בנהריים

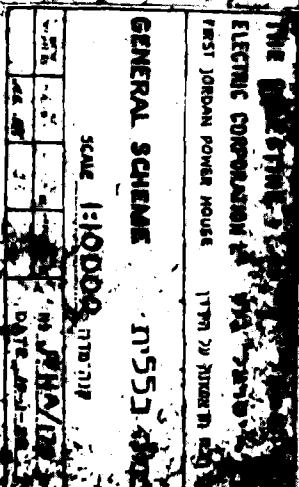
לארץ-ישראל, אולם במשרד-המושבות התנגדו לסעיף כזה, היות שחששו שהדבר יעורר ביקורת חריפה מצד הערבים.¹⁷⁵ לזכיון החשמל הכללי צורך הסכם נוסף, שבו הובטחה לרוטנברג זכות ראשונה, במידה שיוחלט על חישמול הרכבת או שיוחלט להתקין חשמליות. כמדין הובטח לו שכל תחיקה בענייני-קרקע בעתיד לא תפגע בזכות החברה להפקיע קרקע תמורת פיצוי.¹⁷⁶ בשנת 1926 מונה הלורד רדינג, מי שהיה המשנה למלך בהודו, ליושב-ראש מועצת המנהלים של חברת-החשמל. מין החברים החשובים האחרים היו הלורד מלצ'ט, גיימס דה-רוטשילד והוגו הירסט (Hirst), יושב-ראש חברת-החשמל האנגלית. במאוס 1927, בעקבות חתימת החוזה עם עבר-הירדן, התחילו בבנייתה של התחנה בנהריים, שנשלמה ב-1932. במשך כל התקופה היו יחסיו של רוטנברג עם ההסתדרות הציונית רויים מתח, והוא עמד על זכותו להיות הפוסק האחרון בכל הנוגע לזיכיון לאספקת חשמל.¹⁷⁷ גם יחסיו עם וייצמן, שהיה אחד מתומכיו הראשונים של רוטנברג, הלכו והידרדרו.¹⁷⁸ בחירתו של וייצמן לראשות הוועד הלאומי בסוף 1929 הביאה להעמקת הקרע, וכשנחנכה התחנה בנהריים לא הוזמן איש מהמנהיגים הציוניים לטקס.¹⁷⁹

¹⁷⁵ ראה דיונים במשרד-המושבות מיום 19 בינואר 1923, CO733/61, 3343.

¹⁷⁶ ראה דין-וחשבון על פגישה בין פקדי משרד-המושבות ובין רוטנברג ונתן ביום 29 בספטמבר 1925, CO733/110, pp. 38-39.

¹⁷⁷ ראה, למשל: ה"ה קיש, יומן ארץ-ישראל (תרגם י"א עבאדי), ירושלים תרצ"ט, עמ' 39. הקולונל קיש מספר על פגישה עם רוטנברג, שבה סיפר האחרון על הקשיים שבהם הוא נתקל ביחסים עם ההנהלה הציונית.

¹⁷⁸ ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 322-327.

תחנת דכוח בנהריים, 1938

היחסים עם עבר-הירדן, התנגדותן של העיריות הערביות, גיוס כספים ופרשת מברומטיס היו הבעיות העיקריות שהעסיקו את רוטנברג בשנים 1921-1927. המשא-ומתן התמשך שלושים חודש מעל המצופה, גם בשל מאבק סמוי בין אנשי משרד-המושבות, אשר רצו לשמור את הזיכיון במתכונת של זה משנת 1921, ובין רוטנברג, שניסה להרחיב את היקף הזיכיון ולהחילו על כל מקורות המים של ארץ-ישראל.¹⁸⁰

באשר לסמואל, הוא כותב בזכרונותיו שמונה למשרתו בשל היותו פרו-ציוני, אך תפקידו היה לנהל את הארץ למען כל האוכלוסיה, שכן מונה לתפקידו על-ידי המלך ולא על-ידי הציונים.¹⁸¹ סמואל הרגיש מצד אחד, מחויבות גדולה להצלחת מפעל רוטנברג, ומצד שני, הקפיד שזכויות הערבים לא תיפגענה. כאשר הוצע לו באוגוסט 1935 להיות חבר במועצת המנהלים של חברת-החשמל, סירב סמואל בטענה שהזיכיון להפקת ואספקת חשמל הוא נושא למחלוקת בין היהודים, הערבים והבריטים, ואין הוא רוצה עוד להיות מעורב בכך.¹⁸²

הוויכוח הציבורי סביב הזיכיון

הזכויות הכלכליים בארץ-ישראל, ובעיקר 'זכיון רוטנברג' ו'זכיון ים-המלח', היו אחד ממוקדי הוויכוח התדירים ביותר בין ערבים ויהודים, ומטרה לביקורת חריפה מצד אלמנטים פרו-ערביים בכריטיניה. במחצית הראשונה של שנות העשרים נדון 'זכיון רוטנברג' פעמים אין-ספור בעיתונות ובשני בתי הפרלמנט, והמחלוקת קיבלה אופי פוליטי כלכלי, ומדי-פעם אף השתרכבו לוויכוח רמזים אנטישמיים שקופים ביותר.

בשנת 1921 ראה עדיין ה'טיימס' הלונדוני את תכנית רוטנברג באור חיובי ביותר. במאמר, שהופיע זמן קצר לאחר מאורעות 1921, בשם 'מים מהירדן תעסוקה לכל' נאמר שלו כיבוש ארץ-ישראל היה מלווה בזרם של השקעות-הון, הקמת תעשיות ופיתוח מקורות הארץ, היו רבים מהנימוקים האנטי-יהודיים של ערביי ארץ-ישראל נמוגים. הערבים ראו בחלוצים העניים מתחרים על מקומות העבודה. לכן תלה בעל המאמר ורבים אחרים תקוות גדולות בתכניותיו של רוטנברג לניצול מי הירדן, שהן הבסיס לפיתוח תעשיית הארץ ויצירת מקומות-תעסוקה לפועלים יהודים וערבים כאחד.¹⁸³ תכניתו של רוטנברג היתה כבר ב-1921 נושא לשאילתה בפרלמנט, מכיוון

179 ראה מכתב חריף ביותר ששלח ארלוזורוב לרוטנברג ב-15 ביוני 1932, אצ"מ, L9/237 שבו הוא מתבטא בצורה מעליבה ביותר נגד רוטנברג על שבטקס חנוכת התחנה נכחו הנציב העליון והאמיר עבדאללה, אולם איש מאנשי הנהלת הסוכנות לא הוזמן.

180 ראה תזכיר של יאנג לשקבורו מיום 18 במארס 1925, CO733/107, pp. 210-211. שקבורו עמד לנסוע לארץ-ישראל, ויאנג הזהיר אותו שרוטנברג עדיין רוצה לערוך שינויים מפליגים בזיכיון, ועל שקבורו להימנע מלהיענות לדרישותיו. מכתב ברוח זו שלח גם סמואל לאמרי, ובו כתב שרוטנברג דורש זכות בלעדית להשתמש במי אגן-הירדן. המכתב מיום 13 במארס 1925, 13392, CO733/90.

181 ראה: H.L. Samuel, *Memoirs*, London 1945, p. 168.

182 ראה: J. Bowle, *Viscount Samuel*, London 1957, p. 304. בכל אופן, ב-1936 קיבל סמואל את תפקיד יושב-ראש מועצת המנהלים של החברה.

183 טיימס, 18 במאי 1921.

שבאותה תקופה היה קיים איסור כללי על הענקת זכויות. אמרי, שהיה אז המזכיר הכספי של האדמירליות, הודיע שהוחלט להבחין, במקרה של ארץ-ישראל, בין זכויות שתורמים לפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל ויוצרים מקומות-תעסוקה לבין זכויות שמטרתם הפקת מינרלים ונפט.¹⁸⁴ כאמור, התנגד סמואל למסירת 'זכיון הירדן' בספטמבר 1921, היות שחשש שהערבים עלולים לראות בו אקט אנטי-ערבי. הוא גם ערער על ההחלטה לשמור את תנאי הזיכיון בסודיות, היות שהיה סבור שפירסומם יפריך שמועות ולחישות, כאילו נתנו לרוטנברג זכויות-יתר שלא היו מקובלות במקומות אחרים. חודשיים מאוחר יותר שאל חבר הפרלמנט ג'וינסון-היקס (Joynson-Hicks), אף שימש תקופה קצרה כשר הבריאות), אויבו הגדול של רוטנברג, 'האם זה נכון שניתן זיכיון להפקת חשמל ליהודי-רוסי בשם רוטנברג, ושהמפעל נועד להעסיק פועלים יהודים בלבד?' ווד (Wood), סגנו של צ'רצ'יל, הודיע בפרלמנט שהזיכיון ניתן לרוטנברג, הפועל בשיתוף-פעולה עם ההסתדרות הציונית, לאחר בדיקה יסודית ומאחר שלא התקבלו הצעות אחרות. ווד הטעים שמפעלו של רוטנברג יעניק עבודה לתושבים רבים, ללא אפליה של דת או גזע.¹⁸⁵ היקס לא הסתפק בתשובה זו ובמכתב למשרד-המושבות ביקש לפרסם את תנאי הזיכיון. כן ביקש לדעת האם יש סעיף המחייב את רוטנברג לקנות ציוד באנגליה, שהיתה נתונה אז במשבר כלכלי קשה, והאם קיבל רוטנברג תמיכה כספית מהממשלה. שוב השיב ווד להיקס שרוטנברג הוא היחיד שהגיש תכנית רצינית להפקת כוח חשמלי וכי הוא פועל בשיתוף-פעולה עם ההסתדרות הציונית, שעל-פי טיוטת המנדט, מחויבת הממשלה לשתף עמה פעולה. ווד גם כתב שאין הממשלה מעניקה כסף ושאינן סעיף המחייב איש לקנות ציוד באנגליה, היות שזה פוגע בעקרון המנדט שאוסר אפליה בין המדינות החברות בחבר הלאומים.¹⁸⁶

בתחילת 1922 מסרו היועצים הטכניים של סוכני הכתר חוות-דעת חיובית להצעתו של רוטנברג לחשמל את קו הרכבת יפו-ירושלים. כזכור, חשש רוטנברג שמפעלו ייצור עודף כוח-חשמל, והוא קיווה שתצרוכת החשמל של הרכבת תכסה את הכמות העודפת שיפיק מפעלו. למרות שבמשרד-המושבות לא ראו הצדקה מלאה לבצע את התכנית, היו מוכנים להתחייב באופן עקרוני כלפי רוטנברג לקבל את הצעתו. שקבורו העיר שבכל ענייני ארץ-ישראל עומדים הבריטים בצילה של הצהרת בלפור, 'וזכיון רוטנברג' הוא דוגמה למדיניות הבית הלאומי היהודי. יש להפנות את תשומת-הלב הציונית מפעילות פוליטית לפעילות תעשייתית, מכיוון שהדרך הטובה ביותר להשלים בין יהודים וערבים היא להראות לערבים את היתרונות הכלכליים הטמונים במפעל הציוני, ולכן יש לתמוך בתכנית רוטנברג במידת האפשר.¹⁸⁷

רוטנברג החל ב-1922 בצעדים מעשיים לבניית תחנה כיפו. הוא הודיע למשרד-המושבות שקיבל הצעות מגרמניה לאספקת ציוד, ובשל ההפרשים הגדולים בין שער המטבע הגרמני והבריטי, נמצא הציוד הבריטי יקר בהרבה מהגרמני.¹⁸⁸ אנשי המחלקה המסחרית שנשאלו לחוות-

184 ראה: טיימס, 5 באפריל 1921.

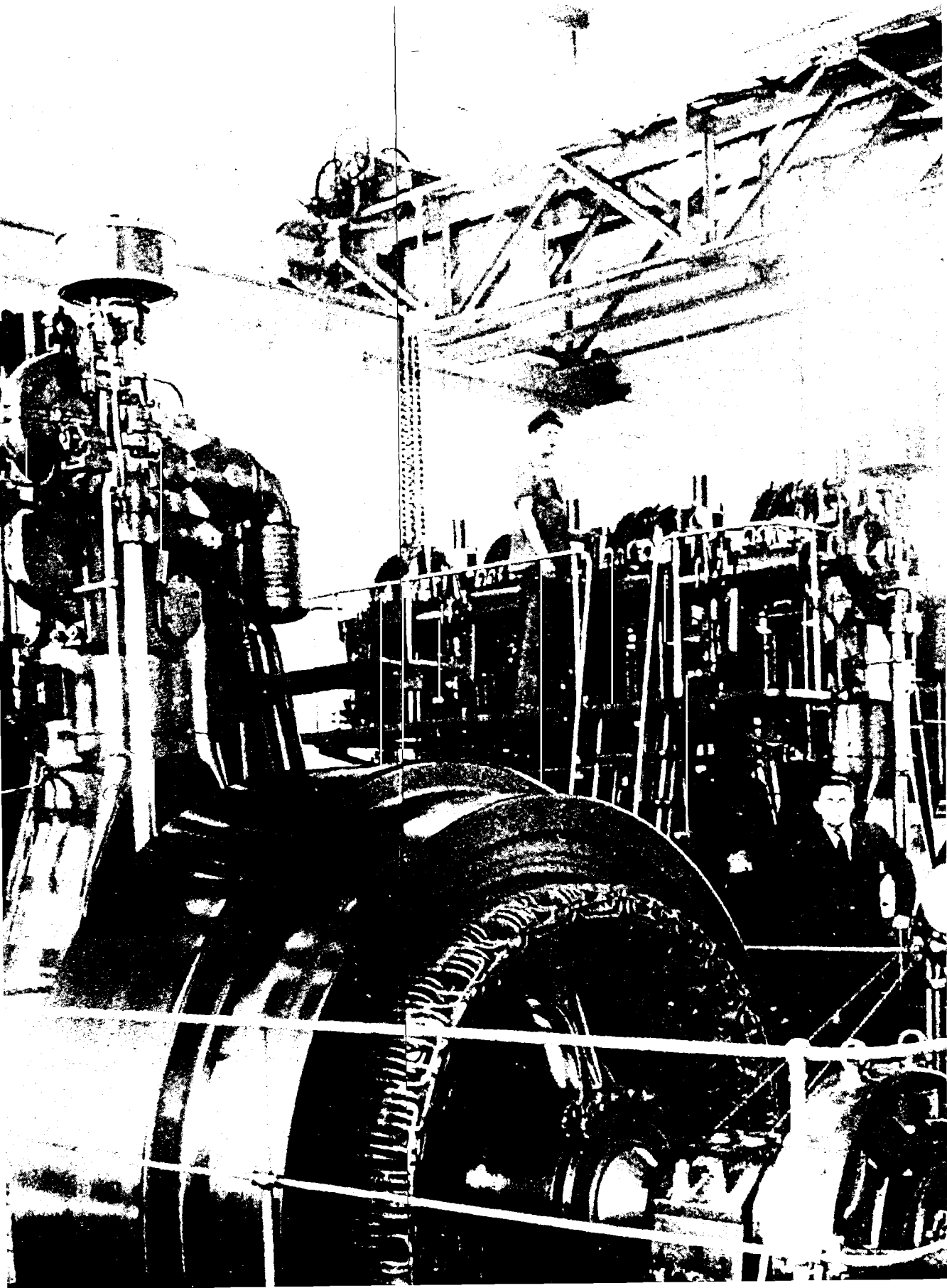
185 דיון בפרלמנט ביום 7 בנובמבר 1921, CO733/12, p. 189.

186 ראה מכתב של ג'וינסון-היקס מיום 10 בנובמבר 1921 ותשובת ווד מיום 17 בנובמבר 1921, CO733/12, pp. 191-195.

187 ראה תזכיר של שקבורו מיום 19 בינואר 1922, CO733/29, 279.

188 מכתב רוטנברג למשרד-המושבות מיום 21 בינואר 1922, CO733/39, 5104. כמו-כן ראה: ח' וייצמן, אגרות, יא (לעיל, הערה 42), מכתבים 147 ו-148 מיולי 1922, עמ' 156 בקשר לאפשרות של קניית ציוד בריטי.

דעתם לא ראו סיכוי רב שחברות בריטיות יורידו מחיריהן, אך רוטנברג התבקש בכל אופן לא לקנות ציוד בגרמניה במשך שלושה חודשים. העניין הגיע גם לידיעתו של צ'רצ'יל, שר המושבות, והוא קבע שבזמן שממשלת בריטניה מקציבה שני מיליון ליש"ט לארץ-ישראל, לא ייתכן שרוטנברג יקנה ציוד בגרמניה.¹⁸⁹ חודשיים לאחר-מכן הגיע נושא הזמנת הציוד גם לעיתונות. נראה שרוטנברג הזמין ציוד בהקף מצומצם בגרמניה, לפני שהודיע למשרד-המושבות. לעיתונות נמסרו הודעות סותרות על-ידי רוטנברג, שהכחיש שהזמין ציוד, ועל-ידי שטיין, המזכיר המדיני בהסתדרות הציונית, שהסביר שהציוד הוזמן שם היות שהיה זול יותר. כאן נשמעו שוב טענות של חברות בריטניות שהביעו תמיהתן כיצד מעניקים זיכיון בעל חשיבות כזאת לחברה לא-בריטית, בזמן שמיליוני לירות מכספי משלמי המסים מאפשרים ליהודים להתיישב בארץ-ישראל.¹⁹⁰ ה'טיימס' במאמר-מערכת מיום 29 במאי 1922 כתב שאין ספק שמרגע שאנגליה קיבלה על עצמה את המנדט על ארץ-ישראל, עליה לדאוג לפיתוחה הכלכלי של הארץ, אולם קיים היה חשש שבאמצעות המונופול שניתן לרוטנברג הוא ישלוט על חייה הכלכליים של הארץ, יגביר את החיכוכים בין יהודים וערבים ויקשה על בריטניה לשמור על הסדר הטוב בארץ-ישראל.¹⁹¹

באותו יום פורסם ב'טיימס' גם מכתב של ג'וינסון-היקס שמסר פרטים מלאים על 'זכיון רוטנברג'. המכתב תיאר את רוטנברג כחבר ממשלת קרנסקי שקיבל את הזיכיון בתנאים מונופוליסטיים מפליגים. עוד סיפר ג'וינסון-היקס שאין בזיכיון שום תנאי המחייב את 'היהודי הרוסי' לקנות ציוד באנגליה. ובנימה אירונית הוא הוסיף: 'עתה אנו יודעים למה כבשנו את ארץ-ישראל ולמה משלם המסים משלם 300 אלף לירות בשנה ולמה מתו חיילינו. אין פלא שהערבים לא יכולים להשלים עם כתב המנדט על ארץ-ישראל ומוטב היה לו הבריטים היו נוטשים את ארץ-ישראל'.¹⁹² במאמר-מערכת שפורסם לאחר יומיים טען ה'טיימס' כי ניהול המנדט על ארץ-ישראל נתקל בקשיים בשל הבטחות שניתנו לציונים. כך ניתנה שליטה מלאה על מקורות המים לקבוצת-אוכלוסין מסוימת. על הממשלה להגן על אינטרסים בריטיים, טען בעל המאמר.¹⁹³

שבועיים אחר-כך שלח ג'וינסון-היקס מכתב נוסף ובו התקיף את הממשלה על שמינתה את סמואל לנציב, למרות קשריו עם התנועה הציונית. הוא טען כי מדיניות הממשלה נועדה להגביר את השפעתם הכלכלית של היהודים, ועל-ידי כך גם את השפעתם הפוליטית. עבר-הירדן שאינו כלול במנדט על ארץ-ישראל כלול ב'זכיון רוטנברג', ותיחום הגבול עם סוריה נקבע במידה רבה על-פי דרישות רוטנברג.¹⁹⁴

המכתבים ומאמרי-המערכת היו רק צד אחד במערכה נגד הציונים ורוטנברג. הלורד רגלן

189 ראה מכתב שקבורו לצ'רצ'יל מיום 22 במארס 1922, CO733/33, 7198.
190 ראה קטעים בעיתונים *Daily Mail*, 26 May 1922; *Daily Sketch*, 25 May 1922; השמורים ב-, CO733/40, pp. 64-67

191 בראיון שהתפרסם באותו יום ב'טיימס' אמר רוטנברג שהוא מוכן לשלם עבור ציוד מבריטניה יותר מאשר עבור ציוד מכל ארץ אחרת. באפריל 1922 ביקר איל-העיתונות הלורד נורתקליף (Northcliffe) בארץ-ישראל, ובעקבות היחס הקריר שנתקל בו התפרסמו בעיתוניו, 'טיימס' ו'דיילי-מייל', מאמרים אנטי-ציוניים. ראה: פרזל, וייצמן עמ' 349-350.

192 שם, 29 במאי 1922.

193 שם, 31 במאי 1922.

194 שם, 15 ביוני 1922.

האמיר עבדאללה מפעיל את היחידה הראשונה של תחנת-הכוח בנהריים. לידו רוטנברג. ערב חג השבועות
(תרצ"ב (יוני 1932)

(Raglan), אשר שירת ב־1920 בעבר־הירדן, הצהיר שאזור התחנה בנהריים אינו יציב מבחינה פוליטית, והקמתה שם תביא למהומות־דמים.¹⁹⁵ הלורד איילינגטון (Islington) הצהיר שהמדיניות של הממשלה, המעניקה ליהודים ייתרונות כלכליים בארץ־ישראל, הביאה לשיבוש היחסים בין הערבים והבריטים, ולדעתו, מחצית הצרות בעולם נובעות מהעתקתם של גזעים זרים לארצות לא להם. בלפור השיב בשם הממשלה שהצהרת בלפור זכתה לתמיכה עולמית, וכי תכנית רוטנברג מטרתה קירוב־לבבות בין יהודים וערבים ולא יצירת חיץ ביניהם.¹⁹⁶ בהצבעה שנערכה בעקבות הוויכוח נחלה הממשלה את אחת המפלוגות הצורכות שידעה, כאשר רוב החברים בבית הלורדים הצביע נגד מדיניותה בארץ־ישראל.

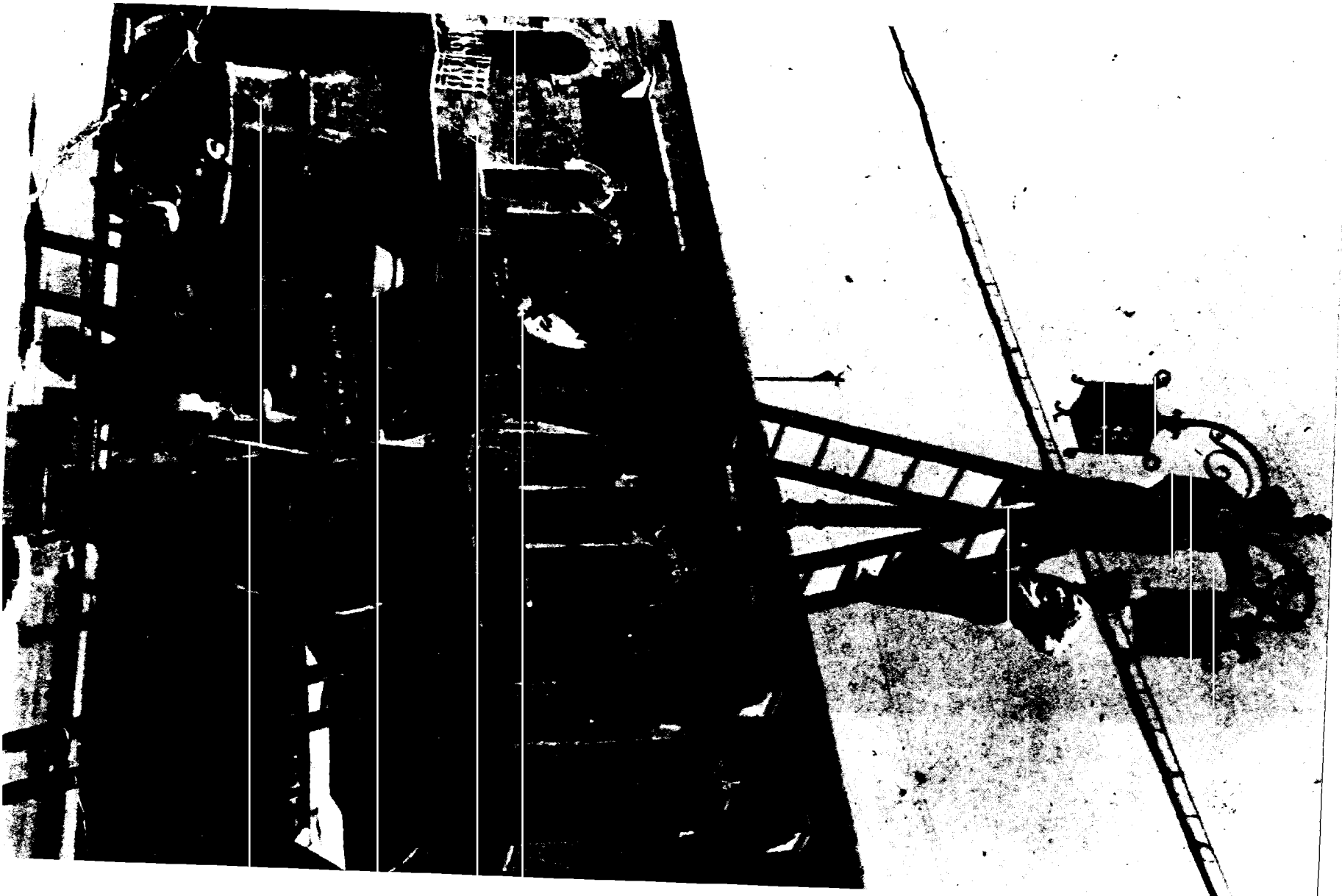
הוויכוח הציבורי הגיע לשיאו כאשר הגיש ג'וינסון־היקס הצעת־החלטה לפרלמנט, ובה קבע שהמנדט על ארץ־ישראל מכניס את בריטניה לסכך התחייבויות פיננסיות ואחרות, וכי יש לדון מחדש בז'וכיון רוטנברג'. ה'טיימס' פרסם בבוקר יום הדיון מאמר־מערכת חריף נגד 'ז'וכיון רוטנברג', שאותו תיאר כמונופול נצלני המעניק עדיפות לאינטרסים היהודיים ומתעלם מהאינטרסים הבריטיים. באותו יום פרסם העיתון גם מכתב שנשלח על־ידי האגודה הנוצרית־מוסלמית בשכם, ובו שטחה את תלונות הערבים בעניין הז'וכיון:

א. לערבים לא היתה כל ידיעה מוקדמת על 'ז'וכיון רוטנברג'.

ב. רוטנברג הוא ציוני, והז'וכיון נועד לקדם אינטרסים ציוניים ונוגד אינטרסים ערביים.

¹⁹⁵ שם, 6 באפריל 1922.

¹⁹⁶ שם, 4 ביולי 1922.

ג. הערבים רואים בזיכיון אקט אנטי-כלכלי המופעל כלפיהם.
ד. הערבים יודעים שכל זמן שלא נקבע מעמדה הבינלאומי של ארץ-ישראל, אין לממשלה זכות להעניק זכויות.

תשובתו של צ'רצ'יל להצעת ג'וינסון-היקס היא אחד מהנאומים הפרו-ציוניים המרשימים שנישא על-ידי חבר-ממשלה בפרלמנט הבריטי. בין השאר אמר:

אנו הענקנו את זכיון החשמל לרוטנברג, מכיוון שבפני משרד-המושבות יש רק דרך אחת והיא מדיניות של עידוד הקמת בית לאומי ליהודים. כדי שבריטניה תוכל למלא את התחייבותיה לערבים וליהודים כאחד, עליה לאפשר יבוא הון יהודי שיביא לפיתוח הארץ לטובת שני הצדדים. מפעל החשמל על הירדן הוא המפעל הכלכלי החשוב ביותר, שאינו גורע מהערבים ועוזר לכולם. לאנגלים אין הכסף לבצע את עבודות הפיתוח, ורוטנברג הוא אדם רציני הנתמך על-ידי ההסתדרות הציונית ואדמונד דה-רוטשילד; הכסף בא ממקורות יהודיים מתוך מניעים סנטימנאליים חצי-דתיים ואין כל סיכוי להפיק רווחים מן המפעל.¹⁹⁷

במשך השנים 1923-1924 נמשכו ההתקפות על 'זכיון רוטנברג', אם כי לא באותה עוצמה כפי שהיה ב-1922. כך האשים ציר הפרלמנט בקר (Becker) את רוטנברג שהוא התקין חשמל כיפו בניגוד לרצון התושבים, דבר שהביא לתסיסה רבה.¹⁹⁸ אותו בקר, שהיה קשור עם התכרה ההנדסית 'ויקס' (Vickers), האשים את רוטנברג בקניית ציוד בגרמניה, ובכית-הלורדים היה זה שוב לורד רגלן שהתקיף את הזיכיון. לורד ארנולד (Arnold), שהשיב בשם הממשלה, חזר ואישר את דבריו של צ'רצ'יל שמפעל רוטנברג הוא התרומה המעשית הגדולה ביותר לחיים הכלכליים בארץ-ישראל.¹⁹⁹ 'זכיון רוטנברג' היה גם נושא לדיון בוועדת המנדטים של חבר הלאומים. בתזכיר שהגיש הקונגרס הערבי הפלסטינאי לוועדה באוקטובר 1924 היה הזיכיון הדוגמה הבולטת לאפליה הכלכלית נגד הערבים בארץ-ישראל.²⁰⁰ כאשר שלח הוועד הפועל הערבי תזכיר נוסף באפריל 1925, שכאלו העלימו ככוונה מהערבים את עובדת קיומו של הזיכיון, השיבו הבריטים שלערכים לא היה גוף שביכולתו היה לבצע משימה כה גדולה, וכי הזיכיון יביא לרווחתם של כל תושבי ארץ-ישראל.²⁰¹

*

המדיניות הכלכלית המנדטורית בשנות העשרים אופיינה בפאסיביות מצד אחד, ובליברליות מצד שני. מדיניות זאת היתה לנוהג בשטחים שמעבר לים, ובארץ-ישראל היה גורם נוסף שחזק מגמה

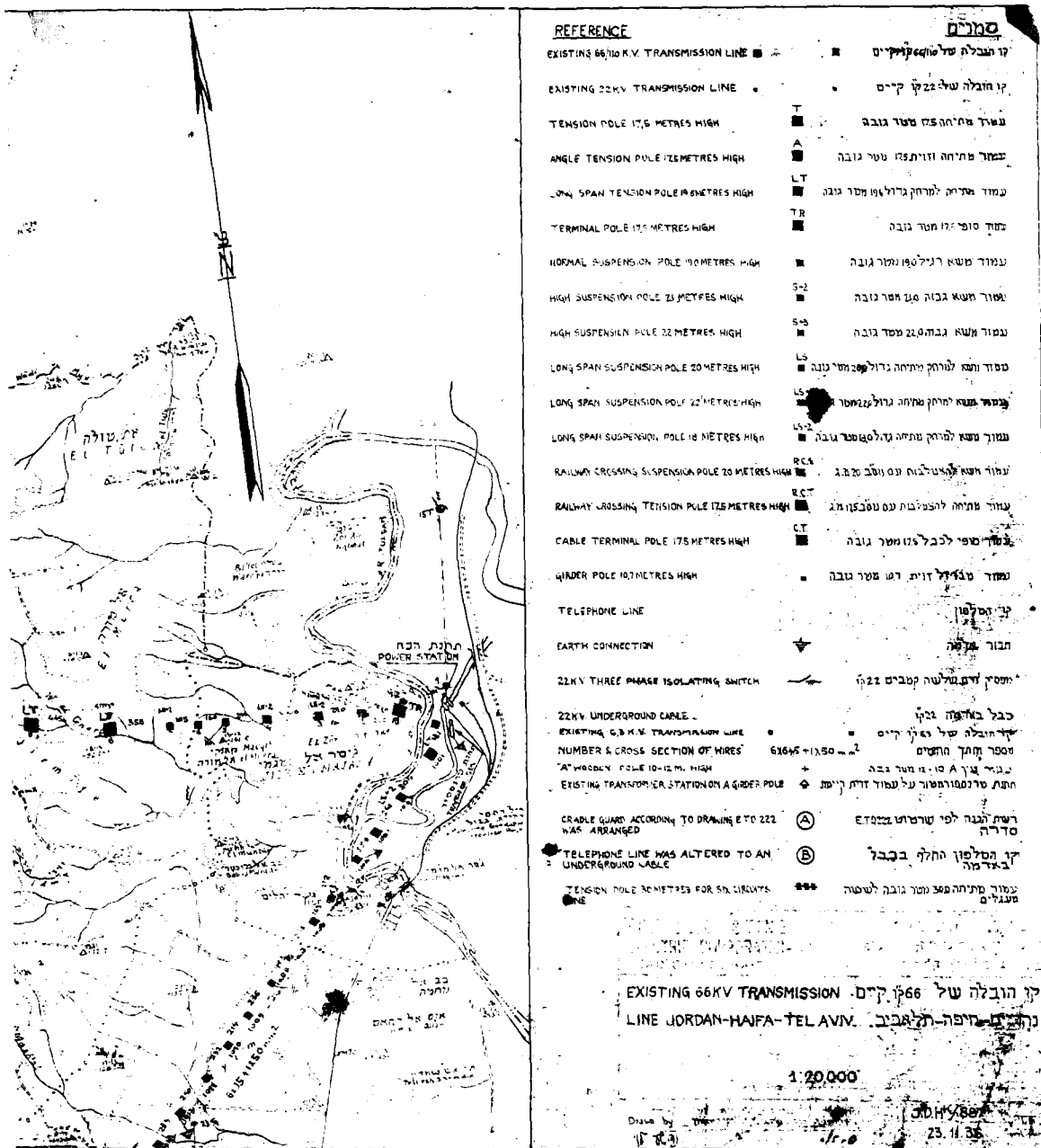
197 מתוך דיון בפרלמנט מיום 4 ביולי 1922, אצ"מ, A264/17 תומכי הערבים לא נמנעו גם מהתקפות אישיות על רוטנברג, וחבר הפרלמנט פוקס-קרופט (Fox-Croft) שאל האם זה נכון שרוטנברג היה אחד מראשי המהפכנים הרוסיים. צ'רצ'יל השיב כי אין זה אלא שיעצון לחשוב שרוטנברג, שגורש על-ידי הכולשביקים, הוא מהפכן. ראה: יערי, רוטנברג, עמ' 290.

198 שם, עמ' 279.

199 ראה דיון בפרלמנט מיום 25 בפברואר 1924 ובכית הלורדים מיום 28 במאי 1924, מתוך Official Report, CO733/82

F. Andrews, *The Holy Land Under the Mandate*, I, Boston 1931, p. 115

201 שם, ב, עמ' 157-159.

קטע ראשון מתוך מפת קו מתח גבוה של 66 קילוולט, נהריים-חיפה-תל אביב, 1936

זאת; החלוקה הברורה לשני סקטורים לאומיים, בעלי מבנה כלכלי וחברתי ואינטרסים מנוגדים, שמדיניות אחרת עלולה היתה להתפרש כצידוד בסקטור אחד על חשבון השני.²⁰² הציונים פירשו מדיניות זאת, שמבצעה – פקידי ממשלת ארץ-ישראל – היו ברובם פרו-ערביים, כמכשלה לפיתוחו של הבית הלאומי היהודי וכעדות לנסיגה של בריטניה ממדיניותה ערב סיום המלחמה.²⁰³ הבריטים היו מעוניינים בארץ-ישראל בעיקר בשל מקומה האסטרטגי. ועדת-קבינט, שמינה ראש הממשלה בלדווין באמצע 1923, הגיעה למסקנה שלמרות הקשיים הפוליטיים בארץ-ישראל, חשוב שבריטניה תשמור על המנדט, אחרת עלולות צרפת או איטליה לתפוש את מקומה.²⁰⁴ לפיכך היתה ממשלת ארץ-ישראל מוכנה להשקיע כספים בעיקר במפעלי תשתית, כמו דרכים ורכבות, ששירתו גם את האינטרסים האימפריאליים שלה.

הצהרת בלפור אשר הבטיחה ליהודים להקים בית לאומי בארץ-ישראל היתה חלק בלתי-נפרד מכתב המנדט על ארץ-ישראל, והדבר אף קיבל את אישורו בספר הלבן של 1922, שהיה המסמך הפוליטי החשוב ביותר שהינחה את מדיניות בריטניה בארץ-ישראל בשנות העשרים. המשא-ומתן להקמת המפעל להפקת חשמל על הירדן הוא עדות לכך שפקידי משרד-המושובות, במשך כל המגעים שהתקיימו עם רוטנברג בשנים 1921-1926, הונחו על-ידי העיקרון שלפיו ראתה הממשלה את תפקידה לעודד כל יוזמה שתחזק את הבסיס הכלכלי של היישוב היהודי, ואשר תשמש צעד חשוב להקמתו של הבית הלאומי בארץ-ישראל על בסיס תעשייתי מודרני. בלונדון ראו בציונים הגורם היחידי אשר יהיה מסוגל לגייס את הסכומים האדירים הדרושים להקמת מפעלי התשתית החיוניים לפיתוחה של הארץ. בכך ראו גם תרומה לביצור מעמדה של בריטניה, שהיתה נתונה ללחצים מבית לקצץ בתקציבה המוקדש למטרות שונות שמעבר לים. מפעלי ההשקאה בצפון והמפעל להפקת כוח חשמלי היו גם אחד מהצירים שעליהם נסבו הדיונים עם הצרפתים לגבי קביעת הגבול בין סוריה לארץ-ישראל. לבריטים היה נוח יותר להשתמש בנימוקים כלכליים כדי לדרוש מהצרפתים ויתורים, ולשיקולים אלה נודעה חשיבות בקביעת הגבול הסופי בשנת 1923.

הפקידות הבריטית בארץ-ישראל, ובראשה הרברט סמואל, התייחסה למפעל החשמל באהדה רבה. בדין-וחשבון המסכם את תקופת כהונתו כתב סמואל שרוטנברג תרם תרומה חשובה להתפתחות התעשייתית בכלל ולהתפתחות של תל-אביב בפרט.²⁰⁵ יחד עם זאת, למרות שסמואל היה האיש שליווה את מפעל החשמל בצעדיו הראשונים כיושב-ראש הוועדה הכלכלית המייעצת של ההסתדרות הציונית, הרי מאז מאורעות 1921 היה לגורם הערבי משקל מכריע במדיניותו. הוא המשיך לראות במפעל רוטנברג מכשיר חשוב לקידום היחסים בין יהודים לערבים בכך שיגדיל את מקורות-התעסוקה, אולם היה רגיש מאוד לביקורת, כאילו המפעל נועד להחיש את ההשתלטות הכלכלית היהודית על ארץ-ישראל. יש לציין שלרוב הפקידים הבריטים בממשלת ארץ-ישראל לא

202 ראה: B. Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*, London 1978, pp. 161-163 גלעדי, היישוב היהודי בתקופת העלייה הרביעית, תל-

אביב 1973, עמ' 20-19.

203 ראה: אסקר, עמ' 327-325.

204 ראה: נוקס, המדיניות הבריטית, עמ' 259.

205 דין-וחשבון הנציח העליון (*Palestine Reports*) לשנים 1920-1925, עמ' 19.

היה ספק לגבי חשיבות המפעל, ואחדים מהם, כמו קמפבל ביפו ובדקוק בנצרת, סייעו רבות לרוטנברג להתגבר על התנגדות הערבים.

לפעמים נדמה שהחזית הקשה של רוטנברג היתה דווקא זו הפנימית. כלפי חוץ היה זה מפעל ששימש דוגמה לכושר הביצוע של הציונים ולתרומתם הכלכלית לפיתוחה הכלכלי של ארץ-ישראל. לעומת זה, כלפי פנים היו הדברים אחרים. בעוד שבשנים הראשונות קיבל רוטנברג עזרה רבה מווייצמן, הרי בהמשך הפך המפעל מזוהה יותר ויותר עם שמו של רוטנברג ופחות עם ההסתדרות הציונית. נראה שהמנהיגים הציוניים הסתגלו למצב זה, מכיוון שידיהם היו מלאות בענייני עלייה והתיישבות, וכן מצאו קושי לשתף פעולה עם רוטנברג שראה במפעל את אחוזתו הפרטית. אולם למרות הקשיים הפנימיים, שברוב המקרים הם בלתי-נמנעים במפעלים כלכליים מסדר-גודל זה, ההסתדרות הציונית ורוטנברג היו מאוחדים בשאיפתם שהזיכיון להפקת החשמל יהיה בידיים יהודיות. וייצמן וחבריו הניחו את המסד הפוליטי; רוטנברג תרם את התנופה ויכולת הביצוע, ובכוחות משותפים הניחו את היסוד למפעל הכלכלי החשוב ביותר בארץ-ישראל בשנות העשרים.*

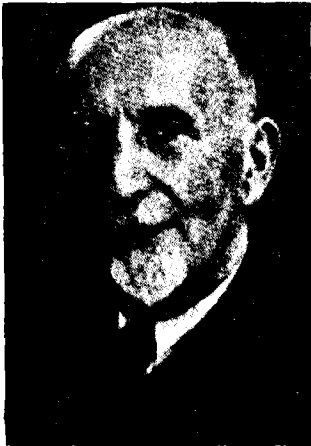
* תודתנו נתונה ליחידת המינהל לשירותים טכניים, ליחידת הרשת הארצית ולנעמי לויץ במשרד הדובר, כולם בחברת החשמל לישראל בע"מ, על שהואילו להעמיד לרשותנו מפות ותצלומים מראשית ימיה של החברה, לצורך הכנת מאמר זה.

טעותו של קלורסקי

לבירור הכרונולוגיה של אחרית מגעי הציונים עם פיצל בדמשק

נקדימון רוגל

חיים מרגלית
קלורסקי

א

מאז פגישת וייצמן ופיצל ליד עקבה בנובמבר 1918 וחתימת ההסכם הסודי ביניהם ב-3 בינואר 1919, היתה האופציה הפיצלית, במשך קרוב לשנתיים, אבן-יסוד של המדיניות הציונית כלפי השאלה הערבית.¹ וכך הגדיר אותה חיים וייצמן:²

מעניינו לאתר את השאלה הערבית ולהעתיקה מירושלים לדמשק. להוציא את ארץ-ישראל מפאן-ערב ולהניע אותם להתרכז בבגדאד, במכה ובדמשק. כזו היתה מטרתנו כל הזמן וגם הצלחנו בכך. מכל מקום כלפי ועידת-השלום. פיצל, שהוא הנציג הערבי בוועידת-השלום, אמר לאחר הופעתו לפני הוועידה, שלא ברור לו אם פאלשתינה נכללת בערב ואם לאו.

בתחילת אפריל 1919 נתגבשה, בהסכמת פיצל, תכנית לשגר משלחת ציונית רשמית לדמשק ואף להקים בה נציגות ציונית קבועה. תחילה עודדו האנגלים את התכנית, אך ב-14 במאי 1919, שעה שהמשלחת עמדה לצאת לדרך, הודיע במפתיע הקצין המדיני הראשי של אלנבי לוועד הצירים כי 'לפי שעה' יש לדחות כל ביקור של נציגים ציוניים רשמיים אצל האמיר פיצל. העיכוב הפך

1 לרקע ראה בעיקר: M. Perlman, 'Chapters of Arab-Jewish Diplomacy, 1918-1922' *Jewish Social Studies* 6 (April 1944), pp. 142-143; Idem, *a Study of Jewish, Arab and British Policies*, Esco Foundation, I, New Haven 1947, pp. 562-564; 'מ' ורטה, 'המשא ומתן הציוני ערבי באביב 1919 והמדיניות האנגלית', ציון, לב, 2-1 (תשכ"ז), עמ' 115-76. N. Caplan, 'Arab-Jewish Contacts in Palestine After the First World War', *Journal of Contemporary History*, 12 (1977), pp. 635-668.
*1 דברים בוועד הפועל הציוני, 24 בפברואר 1919, 'י' פרינדיך וג' יוגב (עורכים), הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני, א, פברואר 1919 – ינואר 1920, חל-אביב תשל"ה, עמ' 13.

לאיסור, אך הציונים הללו לא השלימו עם הגזירה וניסו לעקוף אותה בדרכים שונות. במרוצת המהלכים הללו נתגלתה להם מידת ההשפעה של חוגים פלסטינאים בדמשק על התנועה הלאומית הסורית ועל כושר התמרון המדיני של פיצל עצמו.

הפרשה נסתיימה בלא-כלום. אף-על-פי-כן, שנים רבות הוסיפו וייצמן ומנהיגים ציוניים אחרים להזכירה בגעגועים, כאילו אבדה שעת-כושר היסטורית להידבר עם מנהיג ערבי של ממש ולהגיע עמו להסכם ציוני-ערבי גלוי.

הסכם וייצמן-פיצל נשמר בסוד עד שווייצמן פירסם אותו, במאמר בחתימתו, שנדפס ב'טיימס' ב-10 ביוני 1936. לעומת זאת, אחרית המגעים עם פיצל בדמשק, כפי שבאה לידי ביטוי בספרות וגם במחקר, שרוייה בערפל והכרונולוגיה שלה — שגוייה. תרם לכך דווקא מי שהיה מעורב בשלב החשאי של המגעים, חיים מרגלית קלורסקי.

בהרצאה שנשא במקוה-ישראל ב-18 במאי 1937 בכינוס הארצי 'קדמה מזרחי', גילה חיים מרגלית קלורסקי, בין שאר הדברים, פרטים על מגעיו עם פיצל בדמשק ועל המשא-ומתן בדבר הסכמה ציונית-ערבית, משא-ומתן שבו השתתפו גם גורמים פלסטינאים קיצוניים. וכה סיפר קלורסקי:

... ביוני או יולי 1919, באמצע ההסתערויות של הבידודים מהחולה ומסביבות עבר-הירדן על צבאות-צרפת בעמק עיון וההתנפלויות על כפר-גלעדי ותל-חי, קבלתי הזמנה ע"י שני שליחים מיוחדים מאת המיניסטרים לענייני-חוץ בשם המלך פיסל והקונסטיטואנטה² לבוא לדמשק. השליחים היו שני נכבדים ערבים. אחד מחיפה ואחד מבירות: העו"ד מ.מ.³ ומר ר.ב.ס.⁴ מבירות. בדמשק התאסף אז הקונגרס הכל-סורי, שבו לקחו חלק צירים מא"י ועבר הירדן והלבנון. הקונגרס הזה הכריז על המלכת המלך פיסל. אנשי חצר המלך, המנהיגים הנכבדים אמיר ע.א.⁵, ר.ת.⁶ וה.א.⁷ נשיא הקונגרס בקשוני לבאר להם, באיזה אופן מתארים להם הציונים לנהל את מדינת ארץ-ישראל ודרשו ממני להכין הצעה בכתב. דרישה זו הביאתני במבוכה, משום שלא היה לי כל יפוי-כוח לדבר בשם הציונים. אמרתי את זה למזמיני, אך הם הוסיפו להפציר בי ואמרו, שאין הדבר מחייב שום צד, אם לא תבוא הסכמת המוסדות המוסמכים עליו. נעניתי לבקשתם. הכינותי מעין חוקה יסודית, בת שבעה סעיפים ומסרתי נוסח אחד למלך ולאנשיו ונוסח שני לנשיא הקונגרס. חוקה זו מצאה חן בעיני המלך ויועציו, והמלך שלח לי את ברכתו בעד הצעה מוצלחת זו, אבל משום שהצירים הארצישראלים בקונגרס היו המעוניינים ביותר בקביעת גורלה של ארץ-ישראל חשבו המלך ויועציו לנכון, שתהיה התיעצות מיוחדת ביני ובין הצירים הערבים הארצישראלים בענין זה. התיעצות זו יצאה לפועל באותו יום אחרי הצהרים במלון 'ויקטוריה'. היו נוכחים באספה זו כל ראשי האיסקלל הארצישראלי, וגם הרבה סוריים.

2 נראה שהכוונה היא למג'לס אל-שורא — מעין מועצת-מדינה. עם הקמת ממשלת האשם אל-אתאסי ב-3 במאי 1920 הועמד בראש המועצה שר הפנים רדא אל-צולח, ידידו של ח"מ קלורסקי.

3 הוא מועין נאום אל-מאדי.

4 הוא ריאד אל-צולח.

5 הוא עאדל ארסלאן.

6 הוא רפיק אל-חמימי.

7 הוא האשם אל-אתאסי.

(אם אינני טועה, היה שם גם חג' אמין).⁸ אחרי ביאורים נוספים ונכוח של יותר משלש שעות נסתיימה האספה בהחלטה, שהצעתי מתקבלת בתור בסיס לחוקה היסודית של ארץ-ישראל, ועלי הוטל לקבל את אשורו של ועד הצירים לדבר. לדאבוני הגדול לא נתקבל האשור הזה, והסיבה לכך? — אותה הסיבה שהכשילה את הנסיון הראשון בשנת 1914:⁹ זלזול וקלות-ראש כלפי התנועה הערבית והעם הערבי והפרזה בכוחות עצמנו ובעזרת אירופה ואמריקה.¹⁰

נשתכשו הדברים בזכרונו של קלורסקי, הוא עירבב פרשיות וטעה בקביעת הכרונולוגיה ואגב כך גם עיוות את הגורמים לסיומה של הפרשה. חוקרים שהסתמכו על הרצאתו זו קבעו כי המגעים בין הציונים ופיצל נסתיימו בקיץ 1919 ויש שאף בנו על כך תלים של פרשנות. דומה שהראשון שהלך אחרי גירסת קלורסקי בעניינים עצומות היה משה פרלמן, שזכות ראשונים שמורה לו בחקר המגעים הדיפלומטיים בין הערבים והיהודים בשנים 1918-1922.¹¹ אלא שפרלמן הסתמך אך ורק על חומר שבדפוס ולא נדרש לתעודות ארכיוניות. יוסף לונץ, שחקר גם הוא את פרשת המגעים הללו, העיר אמנם כי הפרשה שתיאר קלורסקי מעורפלת במקצת, אך קבע גם הוא כי הדבר אירע 'בערך בתקופת הקונגרס הסורי הראשון', ומכאן הגיע למסקנה הבאה: 'כשלוננו של נסיון המגע במחצית 1919, והחלטות הקונגרס הסורי מיולי שנה זו... מסמנים הפסקה ארוכה בנסיונות המגע הדיפלומטיים בין הנהגות שתי התנועות'.¹² הפליג מן האחרים אהרן כהן, שמצא כאילו זיקה בין הקרירות שבה נתקבלה תכנית ה'הסכמה' של קלורסקי בוועד הזמני ובין ההחלטה האנטי-ציונית שקיבל הקונגרס הכל-סורי הראשון.¹³ הכרונולוגיה התמוהה של קלורסקי, שמהרצאתו שאב א' כהן את המידע, לא הטרידה אותו.

לאמיתו של דבר נמשכו המגעים והמשא-ומתן בדמשק עוד חודשים רבים אחרי קיץ 1919, והמהלך שאותו הזכיר קלורסקי בהרצאתו היה ביוני 1920. לבד מקלורסקי היה מעורב בפרשה ד"ר שלמה פלמן, סוכנו של ועד הצירים בדמשק, שניהל במקביל משא-ומתן על מילווה גדול לפיצל תמורת הכרה בזכותם של הציונים לבית לאומי בארץ-ישראל.¹⁴

כבר על פניה יש בהרצאתו של קלורסקי סתירות כרונולוגיות קשות. קלורסקי לא נקב תאריך מדויק שבו היה המשא-ומתן בדמשק, אלא העמיד ציוני-זמן: 'ביוני או יולי 1919, באמצע ההסתערויות של הבידודים מהחולה ומסכיבות עבר-הירדן על צבאות-צרפת בעמק עיון

- 8 אכן, השתתף חג' אמין אל-חסייני באותה פגישה. ראה להלן, מכתבו של קלורסקי לריאד אל-צולח מיום 20 ביוני 1920.
- 9 ראה בעניין זה: ח"מ קלורסקי, 'היחסים בין היהודים והערבים בזמן המלחמה, הרצאה שניה', שאיפותינו, כ, 3 (אייר תרצ"א), עמ' 88-90.
- 10 ח' מרגלית-קלורסקי, 'תכניות ונאומים', על פרשת דרכינו, מאסף לבעיות המדיניות הציונית והשיתוף היהודי-ערבי, ירושלים תרצ"ט, עמ' 32-33.
- 11 ראה לעיל, הערה 1.
- 12 י' לונץ, 'המגעים הדיפלומטיים בין התנועה הציונית והתנועה הערבית הלאומית עם סיום מלחמת העולם הראשונה', המזרח החדש, יב (1962), עמ' 226-227.
- 13 א' כהן, ישראל והעולם הערבי, מרחביה 1964, עמ' 156-157. ראה גם: ג' שטרן, הידיברות עם הערבים ב-1919, מכתב למערכת הארץ, 24 בדצמבר 1980.
- 14 ראה: נ' רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק' — תעודות על שליחותו של ד"ר שלמה פלמן לחצרו של פיצל, ספטמבר 1919-יולי 1920, הציונות, ח [בדפוס. להלן: רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק'].

וההתנפלויות על כפר-גלעדי ותל-חי... אין צורך להוכיח בראיות שהאירועים שהזכיר אינם תואמים את התאריך שבו נקב. בידוע שמאורעות הגליל-העליון לא היו ביוני, או ביולי 1919, אלא החלו באמצע נובמבר 1919 ונסתיימו בתחילת מארס 1920. בהמשך דבריו באותה הרצאה העמיד קלורסקי עוד ציון-זמן אחד: 'בדמשק התאסף אז הקונגרס הכל-סורי... הקונגרס הזה הכריז על המלכת המלך פיסל' [ההדגשה שלי, נ"ר]. אמנם, הקונגרס הכל-סורי התכנס לראשונה ביוני-יולי 1919, לקראת כואה של ועדת קינג-קריין לסוריה, אך קונגרס ההכתרה היה ב-6 עד 8 במארס 1920.

שלמה פלמן

ח"מ קלורסקי שב וסיפר על המגעים הללו בהרצאה לפני התאחדות הציונים הכלליים בתל-אביב ב-1941. שם הוא אמר:

באמצע 1919 קבלתי הזמנה ע"י שני שליחים מיוחדים, ריאד בק סולח והעו"ד מועין פאאדי [כך!] לבוא דמשקה בענין דחוף. יוזמי ההזמנה היו: המלך פייסל, האשם-בני אטאסי, נשיא הקונגרס הכל-סורי ואחרי כן נשיא הרפובליקה, ומניסטר החוץ ד"ר שהבנדר המנוח. בדמשק נודע לי, שהמלך והקונסטיטואנטה דורשים ממני לערוך תכנית פוליטית שתשמש מעין חוקה יסודית, שעל פיה יתנהג המשטר החדש בא"י...¹⁵ גם כאן טעה קלורסקי בציוני-הזמן שלו: באמצע 1919 לא היה האשם אל-אתאסי נשיא הקונגרס הסורי. הוא נבחר לתפקיד זה ערב התכנסות הקונגרס הכל-סורי השני, במארס 1920.¹⁶ ולא זו בלבד, ד"ר עבד אל-רחמן שהבנדר נתמנה לתפקיד שר החוץ רק בחודש מאי 1920. לכתונולוגיה של קלורסקי, בשתי גירסאותיה, אין אפוא אחיזה במציאות. ואם לא די בכך, הנה באים מכתביו של קלורסקי עצמו, שהעתיקיהם מצאנו בתיקי יק"א שבארכיון הציוני המרכזי, ואפילו עיתוני התקופה, ומוכיחים את טעותו ומאפשרים להעמיד דברים על דיוקם הכרונולוגי והעובדתי.

ב

מן הראוי להזכיר, ולו רק בקיצור, למה חתר קלורסקי להסכם יהודי-ערבי. קלורסקי גרס כי לא די בהצהרת בלפור, המעורפלת והמגרה ריב בין שני העמים, כדי להגשים את הציונות. רק אם יגיעו הציונים גם להסכמה עם הערבים, בעלי תשע עשירות מאדמת ארץ-ישראל, תיפתח הדרך להתיישבות רחבה בארץ-ישראל ובארצות השכנות, והציונות תתפתח בהדרגה ובצעדים בטוחים, עד שכרבות הימים תקום בארץ-ישראל מדינה יהודית, בתוך פדראציה של העמים השמיים השכנים. קלורסקי היה נוסע לדמשק מפקידה לפקידה, ויש מקום להניח כי לא החמיץ אפילו הזדמנות אחת לעשות שם נפשות, בין ישירות ובין על-ידי מתווכים, לרעיון ההסכמה היהודית-ערבית שהגה בלבו, בגלגול ראשון, עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה. עדותו של בעל הדין באסיפה החמישית של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל, ביוני 1919, מלמדת על טיבה של אותה פעולת שכנוע והסברה:

15 ח"מ קלורסקי, 'בעבר ובהווה', נאום בהתאחדות הציונים הכלליים בתל-אביב, בעיות היום, ב, 4 (כ"ו בחשוון תש"ב, 16.11.1941).

16 ראה: Ph. David, *Un Gouvernement arabe à Damas, Le Congrès Syrien*, Paris 1923, p. 99.

לפני גמרי אספר לכם, כי היתה שיחה לידידי הערביים עם האמיר פיזל בכירות, והם דברו לו על-דבר הנחיצות להשלים בין היהודים ובין המושלמים ולשים קץ לדור-פרצופיות של הפוליטיקה הערבית. דבריהם פעלו עליו. הוא ענה כי הנהו תמים-דעים אתם — כי המושלמים צריכים באמת לעבד יחד עם היהודים, ועוד ועוד.

מהשיחה שהיתה בימים האחרונים לאמיר עם ערבי אחד ממכרי מצפת — רואה אני, כי פיזל אינו מפחד להטיף לאחדות. אף על פי שאמר כי איננו מסכים ל-Foyer National [בית לאומי] וש'הציונים ותרנו כבר על הסעיף הזה'. אני חושב, כי זאת היא 'פוליטיקה' מצדו. — אבל בכלל הוטב המצב — כמו שאתם רואים. — צריך רק לעבד בענין ולהביא את הדבר לידי סוף.¹⁷

באוגוסט 1919 היה קלורסקי בדמשק וניסה להיפגש עם האמיר פיצל, אלא שזה יצא לביקור בחלב, וקלורסקי נאלץ לשוב לביתו.¹⁸ ב-2 בספטמבר 1919 בא קלורסקי לדמשק ונתבקש לסור אל פיצל בו ביום, או למחרתו.¹⁹ אפשר שהעלה את רעיון טיפוחיו בפגישה זו ואולי גם מסר אז למלך את ה'פרוגרמה'. בוודאי ששוחח על כך עם ריאד אל-צולח, ידידו משכבר הימים, ועם ריאד אל-צולח, בנו של ריאד, אך אין כל עדות לכך שהצעתו נתקבלה בפורום כלשהו, או שגורם כלשהו גמר עליה את ההלל. להפך; ב-30 בנובמבר 1919, בתשובה על מכתב שבו שאל קלורסקי, כמסתבר, איך מתפתח רעיון ההסכמה הערבית-ציונית, כתב לו ריאד אל-צולח: ²⁰ 'החדשות ידועות לך, אך אין בכך כלום. אנו אדונים בארצנו ונחזיק מעמד'.²¹ אשר להסכמה, במה שנוגע לנו הדדית — יש לשאוף אליה. אבל! יש 'אבל' גדול! ההצהרות של האמיר פיצל באות ללמדך מהי נקודת ההשקפה שלנו'.²²

באמצע חודש דצמבר 1919 אמר היה קלורסקי לנסוע לדמשק ולהשתדל שם להבטחת שלומם של יישובי הגליל-העליון, שנקלעו לסכסוך בין המוסלמים והצרפתים ומצבם החמיר והלך.²³ אולם קודם-לכן הוא ביקש להיפגש עם חיים וייצמן, ששהה אז בארץ, ולהיוועץ בו בעניין ההסכמה. עד שהגיע קלורסקי מראש-פנה, דרך ירושלים, ליפו — כבר היה וייצמן בקאהיר, בדרכו לאירופה. מיפו כתב קלורסקי לוייצמן ב-22 בדצמבר:

מודיעים לי שפיצל עומד להגיע בקרוב לדמשק. האם אינך סבור שטוב יהיה שתראה

17 הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], J1/8777, עמ' 112.

18 מכתב קלורסקי (דמשק) אל דוד ילין (כפאריס), מיום 25 [או 28] באוגוסט 1919, וכן לנ"ל, (מראש-פנה) מיום 31 באוגוסט 1919, אצ"מ, A153/149.

19 קביעת התאריך על-פי פתק לקלורסקי, כתוב צרפתית וחתום בידי ג'מיל אל-אלשי, שלישי צבאי ראשי למלך, מיום 2 בספטמבר 1919, שם, J15/6492.

20 שם, שם.

21 ריאד אל-צולח מתכוון למצב שנשתרר בסוריה בעקבות הסכם ספטמבר 1919 בדבר פינוי הצבא הבריטי מסוריה ומסירת לבנון והחוף הסורי לשלטון צבאי מלא של צרפת. דמשק ראתה בהסכם הבריטי-צרפתי איום על בטחונה ועל שאיפות העצמאות שלה.

22 למשל, בראיון לג'ורג' כרוניקל, 3 באוקטובר 1919, הביע פיצל התנגדות להפרדת ארץ-ישראל מן הממלכה הערבית, לארץ-ישראל יהודית ולעלייה גדולה. הערתו המסוייגת של ריאד אל-צולח לא מנעה מקלורסקי לכתוב לווייצמן באמצע דצמבר 1919: 'ידידנו הערבים מחכים להתקרבות מצדנו ועל כל ה-avances [צעדי-התקרבות] מצדם עונים אנו בקרירות או לא עונים כלל'. אצ"מ, J15/6492.

23 על הצורך בנסיעת קלורסקי לדמשק דובר כבר עם ראש ועד ההגנה בטבריה, יוסף נחמני, ב-16 בדצמבר. ראה: רשימותיו של "נחמני, ארכיון יד יצחק בן-צבי, חיקי צבי נדב, 4/8/12/30.

אותו, או ששנינו נתראה אתו? הוא יודע שהיית כארץ. יציאתך בו בזמן שהוא מגיע – האם לא תתקבל בעין לא־יפה? ואני, איך עלי לנהוג? האם עלי להתחמק ממנו, או כמו בעבר, להמשיך להטיף למען הסכמה? מאוד רציתי לשמוע את דעתך על כל השאלות הללו...²⁴

ב־29 בדצמבר 1919 שוב ביקר קלורסקי בדמשק. כאמור, מטרתה של נסיעה זו היתה בראש וראשונה להבטיח את שלום היישובים בגליל-העליון ה'צרפתי', אך מן הדברים שכתב לווייצמן קודם נסיעתו ולאוסישקין בשובו,²⁵ ניתן ללמוד כי ניצל את ההזדמנות גם לשיחות בנושא הקרוב ללב:

היה לי שיח ושיג עם האמיר זייד אחיו של פיזל, עם האמיר אדעל ארסלן, סגן המושל בדמשק, עם המושל הצבאי²⁶ ועם המנהיגים הראשים של התנועה הלאומית. פיזעל עוד טרם בא.²⁷ על דבר פרטי המשא ומתן והוכוחים שהיו ביני ובין העומדים בראש התנועה הערבית אמסור לך בעל פה.

מה סיפר קלורסקי לאוסישקין בעל־פה על המשא־ומתן ועל הוויכוחים עם ראשי התנועה הערבית בדמשק אין אנו יודעים, אך ד"ר פלמן דיווח לשולחיו בינואר 1920 על משא־ומתן שהוא עצמו ניהל עם אישים קיצוניים, חברי 'המועדון הערבי' (אל־נאדי אל־ערבי) בדמשק,²⁸ בדבר תוכנית הסכמה משותפת בת ששה סעיפים, שהדמיון בינה ובין ה'פרוגרמה' של קלורסקי כה רב עד שאי־אפשר שהוא דמיון מקרי בלבד.

מייד אחרי מאורעות הגליל-העליון ופינוי היישובים, חידש קלורסקי את קשרי־המכתבים שלו עם מנהיגים ערבים בסוריה.²⁹ אחרי שהכריז הקונגרס הסורי על העצמאות, כשנתמנה ר־א אל־צולח לשר הפנים, נודרו קלורסקי לברכו והזמין את ריאד, בנו, לבוא ולבקרו בראש־פנה.³⁰ באפריל ובמאי רגשה הארץ ממאורעות ירושלים, עמק־הירדן והגליל-התחתון וקלורסקי היה מטופל בענייני הגנה. והנה, ב־4 ביוני 1920 הודיע קלורסקי לממונה עליו ביק"א, אנרי צבי פראנק: אמש, בשובי מחיפה, מצאתי בראש־פינה את ריאד ביי אל־צולח, שבא כלילה הקודם בדמשק, במכונית, וחכה לי. הבוקר השכם הוא יצא בחזרה. שוחחתי עמו בעניין ההתקפה

24 אצ"מ, Z4/16043

25 קלורסקי שב לביתו בראש־פנה ב־4 בינואר 1920. מכתבו לאוסישקין מיום 6 בינואר 1920, אצ"מ, L3/228/I

26 עלי רדא אל־רכאבי.

27 פיזל יצא לאירופה בספטמבר 1919 ושב לדמשק באמצע ינואר 1920.

28 בהם אסעד דאע'ר, מועין אל־מאדי ועוז דרוזה. ראה: רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק', תעודות מס' 9, 10, 11.

29 ראה מכתבו לעאדל ארסלאן מיום 7 במארס 1920, אצ"מ, J15/6481, עמ' 35 בפנקס ההעתקות: 'אני משוכנע שראשי המנהיגים הערבים (ואתה נמנה עמהם), כמוהם כמנהיגים היהודים, רוצים בכל לב בהסכמה לכבית בין שני העמים, בני אותו הגזע השמי'. מכתבו לאמיר מחמוד אל־פאעור מיום 10 במארס 1920, שם, עמ' 54-55 בפנקס ההעתקות. בהעדרו של האמיר מחמוד, יידרו של קלורסקי, השיב לו על המכתב הזה עלי חלקי ביי, מפקד גזרת קוניטרה, דברים כדורבנות: 'זהירני אומר לכבודו שאין דרך להבנה ולריעות אלא אם נהיה כולנו ערבים החותרים להקמת ממשלה סורית ערבית, בלי חלוקה וכלי עריצות...'. המכתב מיום 23 במארס 1920, אצ"מ, J15/6491 (בערבית). ב־20 באפריל כתב קלורסקי לריאד ביי אל־צולח וביקשו למסור ברכות למועין נאום אל־מאדי, ראש המודיעין של פיזל, שנחמנה מחצורף [מושל] של כך כבער־הירדן. אצ"מ, J15/6481, עמ' 116-117 בפנקס ההעתקות.

30 ראה מכתב ריאד אל־צולח לקלורסקי, דמשק 23 באפריל, בתשובה על מכתב שלא נמצא. אצ"מ, J15/6491. ריאד ביי הודה על ההזמנה לבקר בראש־פנה והבטיח להיענות לה תוך עשרה ימים. כן הודה על הברכות לאביו, רדא אל־צולח, לרגל מינויו לתפקיד שר הפנים.

על מסכה [29 במאי], בעניין מדיניות ההפחדה שהערכים נוקטים וכו', והוכחתי לו עד כמה הפעולות הללו מזיקות לאינטרסים המשותפים לנו ולהסכמה היהודית ערבית, שאביו והוא עצמו אומרים שהם מצדדים בה. הוא הבטיח לי כי עוד היום ישוחח על כך עם האמיר פיצל ועם שריו ויעשה כל מה שביכולתו כדי להפסיק את ההתקפות על המושבות שלנו. הוא הציע לי להילוות אליו לדמשק, אבל בגלל הביקור של הגנרל שי,³¹ נאלצתי לדחות את הנסיעה עד לצאתו של הגנרל. לדברי ריאד ביי, נסיעתי לדמשק תביא ברכה. אני אינני בטוח בכך, אך צריך לנסות...³²

קלורסקי התקשה עדיין בהליכה, מחמת התאונה שאירעה לו בחולה באמצע ינואר 1920,³³ וריאד ביי הבטיח לשלוח לו מכונית שתאסוף אותו בקוניטרה ותסיעו לדמשק. כיוון שכוששה המכונית לבוא, שלח לו קלורסקי תזכורת,³⁴ ואמנם ב-13 ביוני יצא קלורסקי לדמשק במכוניתו של ריאד אל-צולח,³⁵ ופיצל קיבלו לשיחה למחרת היום.³⁶ ההמשך ידוע, ולהוציא התאריך השגוי — תוכן הרצאותיו של ח"מ קלורסקי ב-1937 וב-1941 מתאים כרובו לאירועים שהיו בדמשק באמצע יוני 1920 וחופף את הדברים שכתב קלורסקי ב-20 ביוני 1920 לריאד אל-צולח:

ראש-פנה (ג'עוני)

ריאד ביי יקירי,

רק שלשום חזרתי מנסיעתי לירושלים ומייד שוב נצטרכתי לצאת לדרך כדי ללוות את אשתי החולה אל הרופא בחיפה. בדרך הוטב לה והיא אילצה אותי לשוב מצמח. ובכן, זה עתה שבתי לראש-פנה אחרי מסע של יותר משבועיים לדמשק, לבירות, לירושלים וליפו ואני מתיישב לדווח לך על המהלכים שלי. מייד אחרי שהגעתי לירושלים היתה לי שיחה ארוכה עם מר אוסישקין ועם ד"ר אידר, החברים בעלי ההשפעה הגדולה ביותר בוועד הצירים בירושלים. גיליתי להם את הדיעה שהביע הוד מלכותו בעת הראיון שהואיל להעניק לי ואת תוכן שיחותי עם ידידינו הנציגים הפלסטינאים של הקונגרס הסורי. בעקב עמדותי על הצורך להביא לכלל ביצוע את התוכנית שלנו — לבחור מייד ועדה בת עשרה חברים, 5 ערבים ו-5 יהודים, שייפגשו בדמשק כדי לעבד את הבסיס להסכמה בין שתי האומות-האחיות, וכל כך לפני צאת המשלחת הסורית לאירופה.³⁷ מר אוסישקין וחבריו

31 באותו סיור הבטיח הגנרל שי (J. Shea) לספק 200 רוכים למתנדבים להגנת הגליל. ראה מכתב אידר אל אוסישקין מיום 9 ביוני 1920, אצ"מ, Z4/882/I.

32 המכתב מראש-פנה, אצ"מ J15/6445.

33 על נסיבות התאונה ראה: ג' רוגל, תל-חי — חזית בלי עורף, תל-אביב 1979, עמ' 75-76.

34 מכתב מיום 10 ביוני 1920, אצ"מ, J15/6481, עמ' 200 בפנקס ההעתקות. חרף מיחושיו היה קלורסקי מוכן לנסוע מצמח לדמשק ברכבת. שם.

35 ראה מברק מקלורסקי לפראנק בחיפה, אצ"מ, J15/6445; מכתב שמואל סגל לפראנק מיום 21 ביוני 1920, אצ"מ, J15/6481.

36 ראה: רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק', תעודה מס' 14, ולהלן, מכתבו של קלורסקי לאחסאן אל-ג'אברי, ראש לשכת החצר של פיצל.

37 אחרי הכתרת פיצל על-ידי הקונגרס הסורי, ב-8 במארס 1920, הזמינה אותו ועידת השלום לבוא לאירופה ולטעון את טענותיו לפניו. פיצל היתה את בואו בהכרה מראש במעשה החד-צדדי שלו, וכך נמשך המשא-ומתן על צאת

אישרו לי את התוכנית הזאת. הם מקוים שגם הוועדה [ועד הצירים] תסכים לה. הם ביקשו ממני שהות של שבועות אחדים לשם מינוי חברים קומפוטנטיים וכדי להאציל להם את הסמכויות המלאות. זוכר אני שידידנו רפיק ביי תמימי ומועין אל-מאדי תבעו שיהיו נציגינו מצויידיים במלוא הסמכויות. ובכן, בעקרון הוחלט על הקמתה של הוועדה. יש הסכמה בנקודה זו מצד הערבים ומצד הציונים. שאלת התאריך של כינוס הוועדה הזאת היא משנית. מובן מאליו, מוטב שיהיה אפשר לכנסה לפני צאת המשלחת לאירופה. ברם, יש לבצע פעולות פורמאליות ואין מה לעשות נגד העיכוב שנגרם על ידי כך. אף על פי כן, אעשה כל מה שביכולתי כדי להחיש את הקמת הוועדה. אבקשך למסור מיטב דרישות שלומי לידידנו: מועין אפנדי אל-מאדי, רפיק תמימי, עזת אפנדי דרוזה, אמין אפנדי אל-חסייני, עארף אל-עארף וכו'.³⁸

בברכת ידידות ח. קלורסקי

ג.ב. מתי תצא המשלחת הסורית לאירופה? האם אפשר לספח אליה, בדרך רשמית או חצי רשמית 3 או 5 חברים פלסטינאים, שינהלו משא-ומתן בלונדון או בפריס עם נציגים ציונים כמספר הזה? כך אפשר יהיה לא להיוועד בדמשק.³⁹ ותצמח תועלת מרובה מכך שחברי הוועדה הפלסטינאים, שיימצאו באירופה בזמן שתימצא שם המשלחת הסורית, יוכלו לעדכן אותה מדי יום ביומו בדבר דיוניהם והסכמיהם. לדעתי, דבר זה חשוב לכם מאוד. בהציעי לך הצעה זו אין אני רוצה כל כלל ועקר לפגוע בתוכנית לכנס את הוועדה בדמשק, אולם אני מוצא שהצעתי האחרונה בדבר פגישה בו זמנית, באירופה, של המשלחת הסורית והמשלחת הפלסטינאית תיטיב לסדר את העניינים. חשוב על כך והשב לי. אם תתקבל הצעתי, טוב יהיה שגם אתה תבוא לאירופה כך או אחרת.⁴⁰

בסוף יוני 1920 כתב קלורסקי באותו עניין גם לאחסאן ביי [אל-ג'אבר], 'מזכירו הכללי של הוד מלכותו השריפי בדמשק':

אבקשך להודיע להוד מלכותו שמסרתי לכל הנוגעים בדבר את תוכן השיחה עמו, בראיון שהעניק לי ב-14 בחודש זה, ראיון שבו נכחת גם אתה. כאן העריכו שהדין וחשבון שלי חשוב ביותר. מר אוסישקין, סגן יושב-ראש ועד הצירים בירושלים, שיצא זה עתה ללונדון, ידון על כך עם המנהיגים הציונים האחרים האדונים ווייצמן וסוקולוב. יש לי על

המשלחת הסורית לאירופה, עם פיצל בראשה או בלעדיו, כמעט עד ערב גירושו של פיצל מדמשק בידי הצרפתים, ביולי 1920.

38 כל האישים שהזכיר כאן קלורסקי היו פלסטינאים פעילים בתנועה הלאומית הסורית וחברים בוועדת פלסטין של הקונגרס הסורי. אמין אל-חסייני ועארף אל-עארף נמלטו לדמשק אחרי מאורעות פסח בירושלים (4-7 באפריל 1920) וניהלו עם עזה דרוזה את המיסגרת שכונתה 'אל-ג'מעיה אל-ערביה אל-פלסטיניה'. ראה: 'פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, ירושלים תשל"א, עמ' 71.

39 בני-השיח הערבים היו להוטים להגיע להסכם מהיר כדי לחזק את מעמדה של המשלחת הסורית לוועידת השלום וכדי להוכיח כי הציונים אינם מתנגדים להמלכת פיצל. גם ד"ר פלמן הטעים בדיווחיו את לחצם של אנשי פיצל להגיע להסכם עם הציונים לפני צאת המשלחת מדמשק. ראה רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק', תעודות מס' 14 ו-15. קלורסקי, שלא יכל לעמוד בלחץ הזמן נדרש לתכסיסי השהייה ומכאן הצעתו לקיים את השיחות באירופה.

40 אצ"מ, J15/6481, עמ' 256-260 בפנקס ההעקות.

סמך מה לקוות שיהיה לעניין מיפנה חיובי ושהוד מלכותו יהיה מרוצה מתוצאות

פעולתו.⁴¹

דומה כי מכתבי קלורסקי עצמו והדינים והחשבונו המקבילים של ד"ר שלמה פלמן על הפגישה עם פיצל ועל השיחות עם הפלסטינאים במלון ויקטוריה,⁴² מוכיחים למעלה מכל ספק הגיוני את השגגה הכרונולוגית שבהוצאות קלורסקי. גם הדיה של הפרשה בעיתוני דמשק⁴³ ובעיתוני הארץ,⁴⁴ סותרים לגמרי את סדר הדברים והזמנים בהוצאות האמורות. ועדיין יש להעיר על תוכן דבריו של קלורסקי. בשתי הרצאותיו טען כי בהיותו בדמשק הוא הכין מניה וביה 'מעין חוקה בת שבעה סעיפים', כי פיצל ויועציו ברכוהו ושיבחוהו על ההצעה המוצלחת, וכי גם אנשי הקונגרס – פלסטינאים כסורים – קיבלו אותה בתור בסיס לחוקה היסודית של ארץ-ישראל.

לאמיתו של דבר לא נתחברה תכנית שבעת הסעיפים על-אֶתֶר בדמשק, לפי דרישה מפורשת של פיצל ומקורביו, אלא היתה באמתחתו של קלורסקי כבר ביוני 1919, אם לא קודם-לכן. התכנית, הניתנת בנוסח עברי במאסף 'על פרשת דרכינו' ומכונה שם 'תוכנית 1919',⁴⁵ אינה אלא אותה ה'פרוגרמה' שקרא קלורסקי ביום ג', י"ב בסיון תרע"ט [10 ביוני 1919] 'בתרגום לעברית מצרפתית' באסיפת הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל.⁴⁶ האם נתקבלה הפרוגרמה הזאת בדמשק אי-פעם 'בתור בסיס לחוקה היסודית של ארץ-ישראל'? גם ד"ר פלמן וגם קלורסקי עצמו לא הזכירו זאת בדיווחיהם ובמכתביהם. שם דובר אך ורק בהסכמת בני-השיח הערבים לכונן ועדה פְּרִיטטית, שיהיה לה יפוי-כוח לעבד במשותף תכנית או מצע להסכמה.

ח"מ קלורסקי הטיל את האחריות לכשלון המשא-ומתן על ועד הצירים. אמנם אין עדות לכך שהשגי קלורסקי בדמשק ביוני 1920 נתקבלו בירושלים בהתלהבות יתירה, או אפילו באותה מידה של הסכמה שקלורסקי ייחס לאוסישקין ולאידר במכתביו לריאד אל-צולח ולאחסאן אל-ג'אברי שהבאנו למעלה. גם העובדה שדבר קיומן של הפגישות ותוכנן דלפו לעיתונות ועוררו סערת רוחות בקונגרס הסורי,⁴⁷ העמידה בספק את סיכוייה של היוזמה הזאת להגיע לכלל הצלחה כלשהי. ומכל מקום, ההשתלשלות המהירה של המאורעות בדמשק סתמה עליה את הגולל. ב-9 ביולי 1920 נסע קלורסקי לאירופה, ועד שיצא אותו חודש מוטטו הצרפתים את משטרו של פיצל בדמשק וגירושוהו מסוריה. שוב לא היה פיצל בחזקת מנהיג שאפשר וראוי להגיע עמו להסכמה – בשם הערבים כולם – על הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל.

41 המכתב מיום 30 ביוני 1920, אצ"מ, J15/6481.

42 ראה: רוגל, 'האיש של ווייצמן בדמשק', תעודה מס' 14.

43 על התגובות בעיתוני דמשק ראה שם, תעודה מס' 15 והערות.

44 ראה הארץ, 22 ביוני 1920, 4 ביולי 1920, 5 ביולי 1920; דאר היום, 6 ביולי 1920.

45 עמ' 25-26. במבוא לתכנית נאמר: 'תכנית להסכם יהודי-ערבי, מעין חוקה יסודית כשביל ארץ-ישראל (פלשתינה), שנמסרה על-פי דרישת אחדים מיועצי המלך פיסל ומרואי פניו בשנת 1919-20 על ידי מר ח. מרגלית-קלורסקי למלך, למיניסטרום לעניני חוץ ופנים, לראש הקונגרס הכל-סורי ולצירים הערבים הארצי-ישראליים, שלקחו חלק בקונגרס הזה. — התכנית נתקבלה על-ידם בתור בסיס למשא-ומתן'. הציון 'בשנת 1919-20', תרומתו של המביא לדפוס, בוודאי שאינו מסייע להבהרת הכרונולוגיה.

46 אצ"מ, J1/8777, עמ' 131-132 בספר הפרוטוקול, ובכתב-ידו של קלורסקי, אצ"מ, J15/6484. עותקים בצרפתית, אצ"מ, Z4/16043.

47 ראה מכתב ההתכחשות של אמין אל-חוסייני, רפיק אל-תמימי ומועין אל-מאדי אל הקונגרס הסורי מיום 17 ביוני 1920, תרגום לעברית בתיקו של אליהו ששון, אצ"מ, S25/3115. בעקבות הפירסומים על שיחות קלורסקי, נאלץ רדא אל-צולח, אביו של ריאד, להתפטר מן הממשלה.

'הדיבוק' על כביש חיפה-ג'דה: על ההצגה הראשונה של 'הדיבוק' בארץ-ישראל*

פרדי רוקם

ליהודה יערי**

א

התיאטרון העברי בארץ-ישראל משקף תחום אחד בנסיונותיה של החברה החלוצית למצוא דרכי-ביטוי הולמות אותה כאמנויות השונות. למן 1890, השנה שבה הועלתה ההצגה הראשונה בעברית בארץ-ישראל, התפתח התיאטרון העברי, כשאחד ממאפייניו הבולטים הוא שילוב בין מקצוענות וחובבנות. הצגות חובבניות של תלמידי בתי-ספר ושל חברים ב'קלובים' של פועלים במושבות השונות היו הבסיס לתיאטרון העברי הארץ-ישראלי, זה המקצועי וזה המקצועי למחצה. ברור שעלייתם ארצה של שחקנים ואמני-כמה אחרים, כמו, למשל, עליית 'הבימה', הוסיפה למקצועיות; אבל אצל ראשוני תיאטרון זה וגם בקבוצות שונות אשר קמו בארץ-ישראל, כמו למשל 'חובבי הבמה העברית' אשר נוסדה ביפו ב-1905, השתלבו השאיפה לרמה אמנותית גבוהה עם החובבנות בצורה מעניינת ביותר.

מלחמת-העולם הראשונה שיתקה כמעט לגמרי את חיי התרבות של היישוב היהודי בארץ-ישראל, ורק עם גלי העלייה השלישית שבאו לאחר מלחמה זו נראו ניצנים ראשונים חדשים להתפתחותו של תיאטרון עברי מקומי. בשלהי המלחמה נוסד ברוסיה תיאטרון 'הבימה', אשר עתיד לבוא לארץ-ישראל כפעם הראשונה ב-1928 עטור בתשכחותיהם של מבקרי אומות העולם, בעיקר על הצגת 'הדיבוק' בכימוריו של ואכטנגוב, אשר הוצגה לראשונה ב-13 בינואר 1922 במוסקבה. בביקורה הראשון בארץ-ישראל התקבלה 'הבימה' בהתלהבות רבה, אך גם בחשדנות מסוימת. הועלו נגדה טענות ביחס לזרותה לתרבות העברית החלוצית המקומית, בשקפה בעיקר את היהדות הגלותית.

* פרק זה מהווה השלמה למאמרי 'הדיבוק' בארץ-ישראל — התיאטרון, הביקורת והתגבשותה של התרבות העברית, קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 183-202. תודתי נתונה לאברהם שפירא מקבוצת יזרעאל שקישר ביני לבין יהודה יערי. המחקר למאמר זה נערך במסגרת הפרויקט 'התיאטרון העברי בארץ-ישראל' של החוג לתולדות התיאטרון, האוניברסיטה העברית ירושלים, בתמיכתה של הקרן למחקר בסיסי של האקדמיה הלאומית למדעים.

** יהודה יערי, איש העלייה השלישית, הלך לעולמו ביום כ' בחשוון תשמ"ג (6 בנובמבר 1982).

יהודה יערי (מימין)
בהכשרת-קרקע בדילב
(לימים קרית-ענבים), 1920

סביב שאלה זו התנהלו ויכוחים רבים בעשור הראשון שלאחר מלחמת-העולם הראשונה, ותיאטראות ארץ-ישראליים, כמו 'התיאטרון העברי', 'כר כוכבא', 'משחקי התיאטרון הדרמטי', 'התיאטרון ארץ הישראלי' (כך! ובקיצור — 'התא"י') ו'האהל', ניסו בדרכים שונות ליצור סגנון תיאטראלי מקומי ושוושי.¹ גם כתב-העת 'תיאטרון ואמנות' משקף את החיפוש אחרי מקורותיה של החברה החלוצית בתרבות 'העברית', להבדיל מן התרבות ה'יהודית'.

בד בבד עם התפתחותם של תיאטראות מקצועיים פחות או יותר, התפתחו גם תיאטראות חובבניים במסגרות שונות. במאמר זה אביא קורות ניסיון אחד של תיאטרון-חובבים. לא אנסה לגעת כאן בכל הסוגיה המורכבת של תיאטרון-חובבים בשנות העשרים בארץ-ישראל, אלא רק במפעל תיאטרוני-חובבני אחד של קבוצת צעירים, חברי 'השומר הצעיר' ('קיבוץ א'), שעבדו בסלילת הכביש חיפה-ג'דה ואשר עתידים היו לייסד במזרח עמק-חרוד את קיבוץ בית-אלפא באוקטובר 1922. חברי קבוצה זו פיתחו ביטויים אמנותיים שונים, בעיקר בתחום הספרות הכתובה, אך גם בתחום התיאטרון, כפי שאראה בהמשך. קובץ דברי ספרות, זכרונות והגות בשם 'קהיליתנו', אשר יצא לאור בשנת תרפ"ב על-ידי קיבוץ א' — כביש חיפה-ג'דה² בתאריך שהיה כנראה קרוב מאוד לתאריך הצגתה הראשונה של הקבוצה — 'הדיבוק', מבטא את הלכי הרוח אצל חברי הקולקטיב, וכדי לעמוד על הרקמה התרבותית המורכבת שלו, יש להוסיף לו את ההצגות שהעלתה הקבוצה.

הסופר יהודה יערי היה האיש שעמד מאחורי הצגות אלה. הוא נולד בגליציה למשפחה חסידית ועלה ארצה ב-1920. נמנה עם מייסדי קיבוץ בית-אלפא וב-1926 עזב את הקיבוץ ומאז מתגורר בירושלים.

שיחותי עמו נסבו לא רק על להקת התיאטרון של הקבוצה והצגותיה, אלא אף — מטבע הדברים — על נושאים כלליים הנוגעים להתפתחותו התרבותית של היישוב באותן שנים, ואין ספק שהצגת 'הדיבוק', כמו גם ההצגות האחרות של חברי הקבוצה — 'שרשרת הזהב' של י"ל פרץ ו'הגולם' של ה' ליוריק — מהוות חוליה מעניינת ביותר בהתפתחות זו.³

ב

ל'הדיבוק' נודע מקום ייחודי בהתפתחותו ובהתגבשותו של התיאטרון העברי. כביצוע תיאטרון 'הבימה' יצר מחזהו של אנסקי מיתוס תיאטרוני שהפך לאחד מסימני ההיכר של תיאטרון זה. הצגת הבכורה של 'הדיבוק' ב'הבימה' היתה, כאמור, בינואר 1922, כלומר קרוב מאוד לביצועו של המחזה על-ידי קבוצת 'השומר הצעיר' בכביש חיפה-ג'דה. אך לדברי יערי, לא ידעו חברי הקבוצה על ביצוע זה בזמן עבודתם על המחזה (לדבריו, בקושי ידעו על המתרחש בתל-אביב), כי עיתונות יומית כמעט לא הגיעה למחנה העבודה. לעומת זאת ידע חלק מחברי הקבוצה על הצגת 'הדיבוק' של ה'ורילנער טרופע', והיו אף כאלה שראו אותה. הצגה זו היתה ההפקה המסחרית הראשונה של

- 1 אופיה 'הארץ-ישראלית-עברית-מזרחית' של הצגת 'יעקב ורחל' של 'האהל' יידון במאמר אחר הנמצא כעת בהכנה.
- 2 על-פי השער במהדורה המצולמת של 'קהיליתנו' משנת תשכ"ד. על קובץ זה ראה, למשל, את דברי הביקורת של י' לופבן, הפועל הצעיר, טו, 31 (30.6.1922), עמ' 12-13.
- 3 השיחות התנהלו בחודשים ינואר-מארס 1982 בביתו של יערי.

המחזה. היא נקטה בקו פולקלוריסטי וזכתה להדים נרחבים. כבר לפני הצגת הבכורה בידיש, ב־9 בדצמבר 1920, יצא המחזה של אנ־סקי לאור בתרגומו העברי של ביאליק, בכרך הראשון של 'התקופה'.⁴

המחזה זכה לתשומת־לב רבה אצל הקהל המקומי, גם לפני בואה של 'הבימה' ארצה. מיכאל גור העלה את המחזה עם 'משחקי התיאטרון הדרמתי', על־פי הנוסח הווילנאי ב־8 ביוני 1922, ומנחם גנסין העלה אותו עם 'התא"י' בעקבות ואכטנגוב' (על־פי המודעות בעיתונות) ב־20 בפברואר 1926. מדברי יהודה יערי מתברר שההצגה על כביש חיפה־ג'דה הקדימה את שתי ההצגות הללו. העניין שעורר המחזה לא רק אצל יהודי הגולה אלא גם אצל חלוצי ארץ־ישראל הוא בוודאי מעל ומעבר לערכו הספרותי. הנושא המיסטי ותיאור העיירה היהודית הצליחו כנראה ליצור חוויה חזקה ביותר בביצועים התיאטראליים השונים ועוררו רגשות סנטימנטאליים חיוביים ושליליים חזקים ביותר בקהל המבקרים. בהקשר הארץ־ישראלי יש לראות את ההפקות השונות של המחזה כעין מפגש בין התרבות הגלותית של העבר, ההווה החלוצי והניסיון בהווה למצוא ביטוי אמנותי־תיאטראלי לעבר זה. יש להניח שאפילו בהקשר היהודי הגלותי, חלק מן העבר הזה לא היה קיים עוד בזמן שההצגה הוצגה בהצלחה גדולה כל־כך.⁵

חשיבותה הסוציו־תרבותית של הצגת 'הדיבוק' אינה מוטלת אפוא בספק, ואפשר לומר שבשנות העשרים שימשה ההצגה דוגמה לפרידה מן העבר התרבותי היהודי. יתר על כן, קולות העבר משמשים בתוך המחזה עצמו נושא מרכזי. קולו של חנן, המדבר דרך פיה של לאה כדיבוק, הוא בעצם התגלמות של הנדר לחתן את חנן עם לאה, השייך לעברן של הדמויות במחזה, והפרת נדר זה היא אשר גורמת למשבר. ניתן לפרש את הניסיון לגרש את הדיבוק על־פי רצון היהדות החילונית באותה תקופה, ואנשי התיאטרון ביניהם, כגירוש העבר, הן הדתי והן הגלותי. אלא שסופה של ההצגה מותיר תהייה ביחס לאפשרות לגרש את העבר בצורה מוחלטת, ואפשר אף לומר, שמבחינה רגשית מסמל מותה של לאה ואיחודה מחדש עם אהובה חיוב של הקשר עם העבר.

אין ספק שהיחסים המורכבים בין התכנים של אנ־סקי, דרכי הביטוי התיאטראליות של ההפקות השונות ומצבה התרבותי של היהדות דירבנו לא מעט את הוויכוחים סביב להפקות השונות. יחסים אלה ודאי חיזקו אף את עוצמתן הרגשית של ההצגות עצמן. אין ספק שלאנשי 'הבימה', למשל, היוותה ההצגה מעין תחליף חילוני להזדהותם עם ערכי הדת. למרות זרותו של התיאטרון כשלעצמו לערכים היהודיים הדתיים, הצגות שונות, וביניהן 'הדיבוק', החזירו את הפולחן הדתי דרך העבודה על הבמה. אפשר לומר שב'הבימה' התאחדו בצורה מעניינת ביותר רגשות דתיים־אידיאולוגיים עם שיטת המשחק של סטניסלאבסקי העומדת על הזדהותו של השחקן עם תפקידו. המעשה התיאטראלי הפך בעקבות זאת לפולחן 'דתי' למחצה, כאשר הוא עשה שימוש בחומרים דתיים בתוך מסגרת חילונית.

גם עבור חברי 'השומר הצעיר', שהציגו את 'הדיבוק' על כביש חיפה־ג'דה ממש באותו זמן שבו

4 ש' אנ־סקי, 'בין שני עולמות (הדיבוק)', תרגום ח"נ ביאליק, התקופה, א (1918), עמ' 223-296. על גלגוליו של הטקסט ותרגומיו השונים ראה מאמרו של ש' ורסס, העומד לראות אור ב'הספרות'.

5 על המאבקים בין העבר להווה ובין העבר לעתיד בראשיתה של הספרות העברית המודרנית ראה, למשל: ג' שקד, הספרות העברית 1888-1970, תל־אביב 1977, עמ' 27-32, 51-58 ועוד.

הוא הועלה על ידי 'הבימה' במוסקבה, היה השילוב בין העבר התרבותי-רוחני לבין המפגש עם מציאות חדשה אחד ממרכיביה העיקריים של ההצגה.

ג

בחודשי החורף 1921-1922 היתה קבוצת העבודה של 'השומר הצעיר' שאליה השתייך יערי חסרת עבודה. על אופיה של הקבוצה סיפר ב' וינריב:

השומר הצעיר היה בעל דיוקן מיוחד משלו. כמעט כל חבריו סימו את חוק לימודיהם בגימנסיה, מקצתם באו מן האוניברסיטאות. עם אנשי 'עמך' לא היה מגעם רב למדי. בהתבלטותם הזכירו את כת האיסים ובהתלהבותם — את החסידים הראשונים. ואף על פי כן משכה וקסמה הופעתם של החברים המשכילים יותר.⁶

הקבוצה עבדה בקטע של כביש חיפה-נצרת לא הרחק מחיפה, וכדי להעביר את הזמן הפנוי הביאו אליהם ספרים. בין הספרים הללו היה גם הכרך הראשון של 'התקופה' ובו תרגומו של ביאליק ל'הדיבוק'. עבור יערי היה זה המפגש הראשון עם המחזה, ומתוך ההתלהבות שעורר בו, הקריא יערי קטעים ממנו בפני כמה מחבריו. גם הם התרגשו מאוד והוחלט לנסות להפוך את הטקסט הכתוב להצגה. על דמותו של יהודה יערי סיפר ב' וינריב את הדברים הבאים:

יודקה היה כבר אז די מפורסם בקרב פועלי הכבישים. הוא התחבב על הבריות: בשיריו ובסיפוריו שהיה מספר בטעם ובחן. בין השאר היה הוא הראשון — אם אין הזכרון מטעני, שהביא אלינו את שירו של יהואש 'הסוכה'.⁷

אבא חושי, שנמנה עם חברי הקבוצה, ראה את ההפקה הווילגאית לפני עלייתו ארצה, והיו אולי אף אחרים ששמעו עליה. חושי וכמה חברים נוספים נרתמו לעבודה על ההצגה בהנהלתו של יהודה יערי. יערי מספר שההתלהבות היתה גדולה מאוד וכבר בקריאה השנייה חולקו התפקידים למערכה הראשונה. עולם התיאטרון לא היה זר לקבוצת הפועלים, כפי שהעיד אחד מהם:

לא היינו בורים בענייני תיאטרון. לתלמידי התיכון בבירות אירופה היה ביקור בתיאטרון מנהג נפוץ ביותר. אפשר לספר אגדות על ביקורים אלה, כאילו דרכים היינו משיגים כרטיסים או מתפלחים בלי כרטיס. אהבנו תיאטרון והיינו משוחחים רבות אחרי ההצגה.⁸ בעקבות התנגדותם של כמה מחברי הקבוצה, שתמחו על התועלת שבהצגת מחזה נוסף מן הגלות, הוחלט להעלות בשלב ראשון רק את המערכה הראשונה. יערי שיחק בה את חנן, אשה בשם רחל (רוחצ'ה) שינדלר את לאה ואבא חושי שיחק את הרבי. חושי, שזכר את הניגונים החסידיים של ההפקה הווילגאית, המליץ להשתמש בהם, אך יערי מעיד שהוא לא רצה להשתמש בהם כי הוא זכר מביתו החסידי ניגונים חסידיים אותנטיים יותר מאלה של ה'ווילנער טרופע'. כגישה זו ביטא יערי

6 ב' וינריב, 'הדיבוק בפעם הראשונה בארץ-ישראל' [שני דפים מודפסים במכונת-כתיבה מארכיונו הפרטי של יהודה יערי].

7 שם.

8 מתוך 'ומן', דף מודפס במכונת-כתיבה ללא סימני-זיהוי נוספים. תודתי נתונה לידידיה שוהם מבית-אלפא ששלח אותו אלי.

בצורה מובהקת את החשיבות של הצגת 'הדיבוק' בחזרה אל המקורות האישיים ביהדות ובחסידות. וכך תיאר דב בקר את אופיה 'החסידי-תיאטרלי' של הקבוצה:

חבורת החסידים בקיבוץ שלנו לא היתה בעיקרה אלא לזמר חסידי. כמה מהם היה מוצאם מבתי חסידים, הצטרפו לחבורה גם 'הגויים', כך כינו את אלה שבאו מבתי מתבוללים. עוד במחנה הכביש היתה מחצבה א', המחצבה הגדולה שלנו, תפוסה כמעט כולה על ידי חבורת החסידים. בראשה עמד יודקה, הוא הסופר יהודה יערי, וממנה צמח חוג לחובבות הבמה... מאין בא הנסיון ואפילו ברמת החובבים? אבא חושי, לעתיד ראש העיר חיפה, נודמן להצגת 'הדיבוק' בידיש ע"י הווילנאים — ומכאן חלקו בהכנת הצגת 'הדיבוק'; הוא גם השתתף במשחק. והיתר, איש איש משלו: אחד ראה תיאטר בווינה, ואחד ראה אופרה, והכל הכירו ניגונים חסידיים ואת פולקלור העיירה. בין השחקנים היו כמה כוחות כשרוניים, שחקנים ממש, וכל היתר חובבים. אבל היה רצון עז לביטוי משותף על הבמה. כל הצגה, מן ההכנות ולימוד התפקידים ועד להצגה על הבמה, ולאחריה, הכניסה רוח חיים רעננה בקיבוץ.⁹

הקשר האישי אל העבר הדתי בא לידי ביטוי באמצעות הצגת תיאטרון שהיא, כאמור, חילונית ביסודה. ה'מתנגדים' בין חברי הקבוצה ראו את הביצוע של המערכה הראשונה ולדברי יערי, 'הם חזרו בתשובה'. העבודה על שאר המחזה החלה, ותוך זמן קצר יחסית הצליחו להעלות את כולו, אמנם בקיצורים רבים, אך עם כל העלילה. יערי שיחק גם את תפקידו של הצדיק, בנוסף לעבודתו כבמאי ההצגה. ציירים ובעלי-מלאכה, כמו אנשיל פרידלנדר ואליעזר הליבני, הכינו את התפאורה, אלכסנדר בראלי ניגן בכינור ושולבו גם ריקודים שונים. על 'מסע הפרסומת' שקדם להצגת הבכורה סיפר ב' וינריב:

ערב אחד ניגש אלי בחיפה ד"ר שלמה הורוביץ אחד מחברי 'השומר הצעיר' הראשונים שהכרתי בבתניה ולחש סוד באזני: כליל שבת הבא תתקיים במחנה שליד הכביש הצגת תיאטרון. אך למען השם שלא אגלה את הדבר לאיש. שאלתי אותו מי 'השחקנים' ומי הבמאי? הכל יודקה [יהודה יערי] — השיב. איזה יודקה האם זה שמנהל את 'הקוצקר שטיבל' במחצבה? הוא אישר לי זאת ככן רבתי.¹⁰ הצגת הבכורה של ההצגה השלמה התקיימה במחנה העבודה של הקבוצה, בין הקילומטר ה-5 ל-10 מחיפה. על אירוע חגיגי זה סיפר ב' וינריב:

גדולה היתה הפתעתי כאשר נכנסתי לחדר האוכל וראיתי שהוא מלא מפה לפה אורחים מחיפה. מארגני ההצגה נבהלו מפני הקהל הרב וחככו בדעותיהם שמא לבטל את ההצגה. אך סוף סוף גבר הרצון להראות מה יכולים החברים לבצע. איך נראית ההצגה? אור חשמל עוד לא היה בארץ. כך שאת הבימה צריך היה להאיר במנורות נפט, ואף אלה לא היו גדולות מדי. כיצד הבמאי התגבר על הקשיים, זה סודו של יודקה עד היום הזה. יודקה גייס ציירים צעירים שלא רק ציירו את התפאורות, אלא גם עזרו בהתקנת הבמה הקטנה בצריף חדר האוכל.

9 ד' בקר, "אפרים" — חבורת החסידים וחובבות הבמה, דף מודפס במכונת-כתיבה. תודתי נתונה לידידיה שוהם מבית-אלפא שהמציא לי את כתב-היד.

10 ב' וינריב (לעיל, הערה 6).

הקהל הצטופף, עומד על השולחנות והחלונות. ופתאום המסך עולה. אני זוכר את רחל ששיחקה את לאה, את המשולח גורני, את יודקה ששיחק שני תפקידים: את חנן ואת הצדיק ממירופול ואת יצחק ניגר בתפקיד מנדל בריניצר. הבטלן הראשון — אבא חושי.¹¹

יעקב דודון מספר בזכרונותיו על הצגת הבכורה:

לימים נודע לנו, בחיפה, שקבוצת השומר הצעיר החליטה לעסוק גם במקצוע הבמה והיא מתכוננת להצגת 'הדיבוק'... היתה זו כמובן, הצגת חובבים מובהקת, אבל היא נתקבלה על ידי הקהל הרב שבא מכל מחנות העבודה מסביב בהתלהבות... חזרתי מן ההצגה מלא רשמים וכל העת ניקר במוחי הרעיון המטריד — אילו אנסקי היה חי... אילו אנסקי היה חי, וחווה בהצגת 'הדיבוק' שלו בעמק זבולון כאינטרפרטציה שלישית, לא מוסקבאית וגם לא ורשאית אלא חלוצית-ישראלית.¹²

קשה לומר למה התכוון דודון במלים 'חלוצית-ישראלית', חוץ מזאת שהיא הוצגה על-ידי חלוצים בארץ-ישראל. (דודון הכיר את אנ-סקי אישית ולכן הדגיש את רצונו שהוא יראה את ההצגה הזאת. לאנ-סקי לא זכה למעשה לראות אף אחת מן ההפקות של מחזהו וההפקה הווילנאית הוצגה לראשונה ביום השלושים למותו). 'ביקורת' נלהבת אחרת נרשמה ב'יומן':

ההצלחה היתה מלאה. ההצגה היתה באמת טובה... ההצגה הזאת שכרועה כתנאים שונים כל כך היתה טובה מאוד בעינינו. נדמה לי היום שהשיפוט היה אובייקטיבי. היא היתה באמת טובה.¹³

גם ב' וינריב נלהב מאוד ממנה:

יש לציין כי כל אלה לא ראו אף פעם את 'הדיבוק' על הבימה, ואולי משום כך היתה ההצגה מלאה כל כך רוח הקודש. נזדמן לי אחר כך לראות שלוש הצגות שונות של 'הדיבוק'. זו של גנסין בתל-אביב, אצל הלהקה 'הוילנאית' וב'הבימה'. יודקה כחנן וכצדיק ממירופול שהזכיר לי את הרבי ר' שועלי דזיקובר מחבר 'עטרת יהושע' עורר בי התלהבות רבה ביחוד כשהיה יוצא 'מקודש הקודשים' שלו — לפי ביטויים של החסידים — לחקיעת השופר. אל נשכח שיודקה עצמו הוא מדזיקוב [עיר קטנה שהיתה ידועה בחסידותה] כך לבוש קיטל לבן וטלית על ראשו אמר את תפילתו. למראה ההוא נעצרה נשימתו של הקהל. ועוד היום מהדהדים באוזני דבריו 'והעם הנו קדוש זה עם ישראל' שהשתפכו במתיקות עד אין שיעור.¹⁴

'הדיבוק' של הכביש הוצג פעם נוספת בעין-חרוד. הצגה זאת התקיימה כמה חודשים אחרי ייסודו של הקיבוץ, ב-1921.

11 שם.

12 'דודון, אהבה מאונס, תל-אביב (ללא ציון תאריך), עמ' 70-72.

13 'יומן' (לעיל, הערה 8).

14 ב' וינריב (לעיל, הערה 6).

הצגת 'שרשרת הזהב' (של י"ל פרץ) על-ידי חברי קיבוץ א' של השומר הצעיר (מקימי קיבוץ בית-אלפא לעתיד-לבוא). ההצגה התקיימה במחנה עבודה סמוך למערות שימרון (ליד כביש נהלל)

ד

קבוצת השחקנים אשר בראשה עמד יערי העלתה עוד שתי הצגות באותה תקופה, במחנה עבודה אחר, על-יד נהלל. אחרי סלילת הכביש שם העלו את 'שרשרת הזהב' לפרץ בתרגומו של אברהם יערי, אחיו של יהודה יערי. אחרי התבססותו הראשונית של קיבוץ בית-אלפא, אשר נוסד באוקטובר 1922 על-ידי חברי הקבוצה עצמם, העלו את 'הגולם' ללייוויק, אף הוא בתרגומו של אברהם יערי. הצגה זו הועלתה על-ידי הקבוצה לפני העלאתה על-ידי 'הבימה', ואפשר להניח שבמוסקבה לא ידעו על ההצגה בבית-אלפא.¹⁵ את החרוזים למחזה זה תרגם יצחק למדן. בהצגת 'הגולם' שיחק יהודה יערי את תפקיד המהר"ל, והיא הוצגה בבית-אלפא, בדגניה א' ואולי אף בעין-חרוד, 'בשביל עמק הירדן ומושבות הגליל התחתון'.¹⁶

במשך שנה בערך הצליחה אם כן קבוצת חובבים זו להפיק שלוש הצגות שונות, שכולן מושרשות במסורת היהודית של הגלות; זאת תוך כדי עבודה מאומצת בסלילת כבישים ובהקמת קיבוץ בית-אלפא.

הצירוף בין החלוציות של ההווה לבין השורשים הגלותיים של העבר כפי שהם באים לידי ביטוי

15 הצגת הבכורה של ההפקה המוסקבאית של 'הבימה' היתה ב-15 במארס 1925. התרגום של הפקה זו הוא של ב' כספי. על-פי הביבליוגראפיה של אברהם יערי עצמו ('ירושלים תשט"ו) לא התפרסם אף אחד מן התרגומים הללו של 'הגולם'.

16 ד' בקר (לעיל, הערה 9).

בהצגות אלה הוא ללא ספק יסוד חשוב ביותר בתרבות הארץ-ישראלית. עד כמה השורשים החסידיים מבית הוריו של יהודה יערי ממשיכים להזין אותו גם לאחר עלייתו ארצה והקמתם של מחנות העבודה החלוציים קשה לומר בוודאות, אך אין ספק שההצגות היו ביטוי לשורשים אלה. אליעזר הכהן, בדברי הזיכרון שלו למרטין בובר, מזכיר את ההצגות ואת חשיבותן באותם הימים: גם אנחנו, השאר שהגענו מבתי מתבוללים, אף אנו 'הגויים' מצאנו סעד ומשען נפשי בימי מבחן קשים בהחייאת הסימבוליקה החסידית. נתחממנו לאור חכמת החיים וההומניזם העמוק של העדה החסידית, כפי שנתגלו לעינינו כמישנתו של בובר על החסידות. ומה שגדול ביותר אצל בובר בתורתו על החסידות ובשאר גילוייו מעולמה של יהדות המעמקים, הלא הוא הערך של החברותא, של העדה. באותה תקופה הצגנו את 'הדיבוק' לאנסקי את 'הגולם' ללייוויק ואת 'שלשלת [כך!] הזהב' מאת י.ל. פרץ והיו חוויות חסידיות עמוקות, בנות לווייה לחיי הקבר.¹⁷

דברים אלה קושרים את החסידות ו'החברותא' עם חיי הקולקטיב של הקיבוץ בראשית דרכו, לפני שהושפעה מן התיאוריה המרקסיסטית.

להצגת 'הדיבוק' על כביש חיפה-ג'דה יש גם היבט נוסף — היבט אישי יותר, השופך מעט אור על הרקמה התרבותית והאנושית המורכבת שבה נוצרה ההצגה. יהודה יערי סיפר ששבוע לפני שהגיע אליו כתב-העת 'התקופה' ובו תרגומו של ביאליק ל'הדיבוק', התאבד בחור צעיר ותמהוני מחברי הקבוצה. חברתו היתה 'מסתובבת סהרורית והוזה' ולדעת יערי נתנו המחזה וההצגה 'תשובה', לפחות באופן חלקי, למעקה שנוצרה בעקבות המקרה הראשון של איבוד-לדעת בקבוצת צעירים זו.¹⁸ אולם מעבר למימד האישי, תורמת סדרת ההצגות הללו להתפתחותו של תיאטרון החובבים הארץ-ישראלי ולהכנת מורכבות השורשים התרבותיים של מפיקיהן, שחקניהן וקהלן. השורשים החסידיים ועבודת הכפיים החלוצית מהווים בסיס מעניין ומורכב שממנו התפתחה וצמחה התרבות החילונית של הקיבוץ בגילגוליו הראשונים.

17 אליעזר הכהן, 'תלמידיו של בובר', נתיבי הקבר, תל-אביב 1973, עמ' 61.

18 ראה מורעת אבל ב'קהיליתנו' (לעיל, הערה 2), עמ' 103 הנושאת את התאריך 'ליל ששי, אור ליום שבת, ו' שבט תרפ"ב' [4 בפברואר 1922]. מכאן שהצגת 'הדיבוק' הועלתה זמן קצר לאחר-מכן, על-פי דבריו של יהודה יערי, שאמר ש'התקופה' הגיע לידיו כשבוע אחרי מקרה ההתאבדות.

משתתפים בחוברת זו:

- ד"ר אהרון אופנהיימר – החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' מרדכי אליאב – המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 52100
מיכאל ארן – התקופה 22, ירושלים
פרופ' מרדכי גיחון – החוג ללימודים קלאסיים, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' יגאל ידון – המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
יוסף פטריך – המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905
ד"ר עמוס קלוגר – אגף העתיקות, משרד החינוך והתרבות, ת.ד. 586 ירושלים
ד"ר זאב רובין – החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
נקדימון רוגל – בורוכוב 54, קרית-יובל, ירושלים 96622
ד"ר פרדי רוקם – החוג לתולדות התיאטרון, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית-ההוצאה להשתמש בציורים, בתצלומים ובמוצגים שברשותם:

אגף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות 6, 7, 9, 10, 11, 13, 17
ארכיון קיבוץ בית-אלפא והח' ידידיה שוהם 192
הארכיון הממלכתי של אוסטריה, וינה 126, 130
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים 142, 145
גנוך הורדות, אגף עלייה ומירשם, משרד הפנים 180
חברת החשמל לישראל – יחידת המינהל לשירותים טכניים, יחידת הרשת הארצית ומשרד הדובר
165, 171, 172, 174

י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה, ב, ירושלים, יד יצחק בן-צבי תשל"ט 122
הג'ל, עמק הירדן התיכון, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד תשכ"ה 166
ח' וייצמן, אגרות, ירושלים, מוסד ביאליק תשל"ט 135, 149, 156
י' ידן, החיפושים אחרי בר-כוכבא, ירושלים, וידנפלד וניקולסון תשל"א 45, 46
י' יערי-פולסקין, פינחס רוטנברג, האיש ופעלו, תל-אביב, התקופה תרצ"ט 134, 147, 164
מ' ליסק (עורך), התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, 1918-1929, תל-אביב, רביבים 1980
169
א' עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, רמת-גן, מסדה 1955 177
צוות מלח"ם, מערכת 31 בחורבת מדרס, נקרת צורים, 5 (טבת תשמ"ב) 19
י' קלינוב (עורך), חיים וייצמן הנשיא הראשון של מדינת ישראל, תל-אביב, לעם תש"י 159
י' רפל (עורך), התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, 1882-1914, תל-אביב, רביבים 1980 119
א' שילר (עורך), צילומי ירושלים הראשונים – העיר החדשה, ירושלים, אריאל 1979 129
ר' שרשבסקי, א' בן, י' קולת וח' ברקאי, מאה שנה ועוד 20, ב, ירושלים, מעריב תשכ"ח 161

We acknowledge with thanks the use of illustrations that appear in the following:

- A.M. Bisi, *Le Stele Puniche*, Instituto di Studi del Vicino Oriente, Roma, Università di Roma 1967 98
R.E. Brünnow & A.v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, I, Strassburg, Verlag v. Rad 1909 50(1), 70(23)
H.G. Butler, *Syria*, II, Leyden, E.J. Brill 1919 61
Catalogue de l'exposition: Un royaume aux confins du désert: Petra et la Nabatène, Muséum de Lyon 1978 72
A.B. Cook, *Zeus*, III, Cambridge, Cambridge University Press 1940 63(11), 65(13)
G. Dalman, *Neue Petra-Forschungen*, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1912 50(2, 3)
Idem, *Petra*, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1912 63(15), 67, 68, 69, 70(22), 75, 78, 87(30)
M. Dunand, *Le Musée de Soueïda*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner 1934 60
N. Gluck, *Deities and Dolphins*, New York, Farrar Strauss & Giroux 1965 57, 70(24)
P.C. Hammond, 'The Medallion and Block Relief at Petra', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 192 (1968) 87(29)
S. Moscati, *The World of the Phoenicians*, London, Wiedenfeld & Nicolson 1970 99 (ז, ה, ג, א)
Idem, 'Stèles Puniques de Nora', *Homage to André Dupont-Sommer*, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, 1971 99 (ז, ה, ג, א)
M. Rosenberger, *The Coinage of Eastern Palestine*, Jerusalem 1978 65(14)
B. Rothenberg, *Timna*, London, Thames & Hudson 1972 96
R. Savignac, 'Chronique: Le Sanctuaire l'Allat a Iram', *Revue Biblique*, 43(1934) 51, 55
H. Wilson, *The Chariot of Israel*, London, Weidenfeld & Nicolson 1981 139

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 26

YAD IZHAK BEN-ZVI, JERUSALEM • DECEMBER 1982

EDITORS: YAACOV SHAVIT, YORAM TSAFRIR, ISRAEL BARTAL

CONTENTS

INTRODUCTION 1

DISCUSSION: SUBTERRANEAN HIDEAWAYS IN THE JUDEAN FOOTHILLS AND THE BAR-KOKHBA REVOLT

AMOS KLONER / JUDEAN SUBTERRANEAN HIDEAWAYS — FROM THE TIME OF BAR-KOKHBA 4

AHARON OPPENHEIMER / JEWISH SOURCES CONCERNING THE SUBTERRANEAN HIDEAWAYS IN THE TIME OF BAR-KOKHBA 24

MORDECHAI GICHON / MILITARY ASPECTS OF THE BAR-KOKHBA REVOLT AND THE SUBTERRANEAN HIDEAWAYS 30

YIGAEL YADIN / COMMENTS ON THE ROLE OF HIDEAWAYS IN BAR-KOKHBA'S STRATEGY, AND SOME NOTES ON DOCUMENTS OF BAR-KOKHBA 43

JOSEPH PATRICH / PROHIBITION OF A GRAVEN-IMAGE AMONG THE NABATEANS — THE TESTIMONY OF THE *MAŠSEBOT*-CULT 47

DOCUMENT:

ZEEV RUBIN / *JOSEPH THE COMES* AND THE ATTEMPTS TO CONVERT THE GALILEE TO CHRISTIANITY IN THE FOURTH CENTURY C.E. 105

MORDECHAI ELIAV / DIPLOMATIC INTERVENTION CONCERNING RESTRICTIONS ON JEWISH IMMIGRATION AND PURCHASE OF LAND AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY 117

MICHAEL ARAN / NEGOTIATIONS FOR THE PALESTINE ELECTRIC COMPANY CONCESSION 133

NAKDIMON ROGEL / KALVARISKY'S ERROR: DATING THE FINAL STAGES OF ZIONIST NEGOTIATIONS WITH EMIR FEISAL IN DAMASCUS 177

NOTES:

FREDDY ROKEM / THE FIRST PERFORMANCE OF *'THE DYBBUK'* IN ERETZ ISRAEL 185

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE 194

ACKNOWLEDGMENTS 195

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1982
Assisted by the Ministry of Education and Culture
ISSN 0334-4657 Printed in Israel